ՍԱՄՎԷԼ ԳԱՐՕ

ԷՏՐՈՒՇԻ ՕՐԵՐ

891.99 | 910
Ч-34 | Ցուցակ կրոնական
գրքի

891.99
Գ-34

891.981

ԱՐՄԵՆ ԳԱՐՕ

ԱՊՐՈՒԱԾ ՕՐԵՐ

ԻՄ ԱՆԳԻՆ ՈՐԴՈՒԻՍ ՀԱՄԱՐ ԳՐԻ ԱՌՆՈՒԱԾ
ԻՐԵՐԵՒ ՑԻՇԱՏԱԿ
ԻՐ ՀՕՐՄԷՆ

745
940
A 11
80120

ԲՈՍՏՐՆ
ՀԱՅՐԵՆԻՔ ՏՊԱՐԱՆ
1948

ՀԱՅԿ. ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԳՈՒՆԴԱՄԱՆՏԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

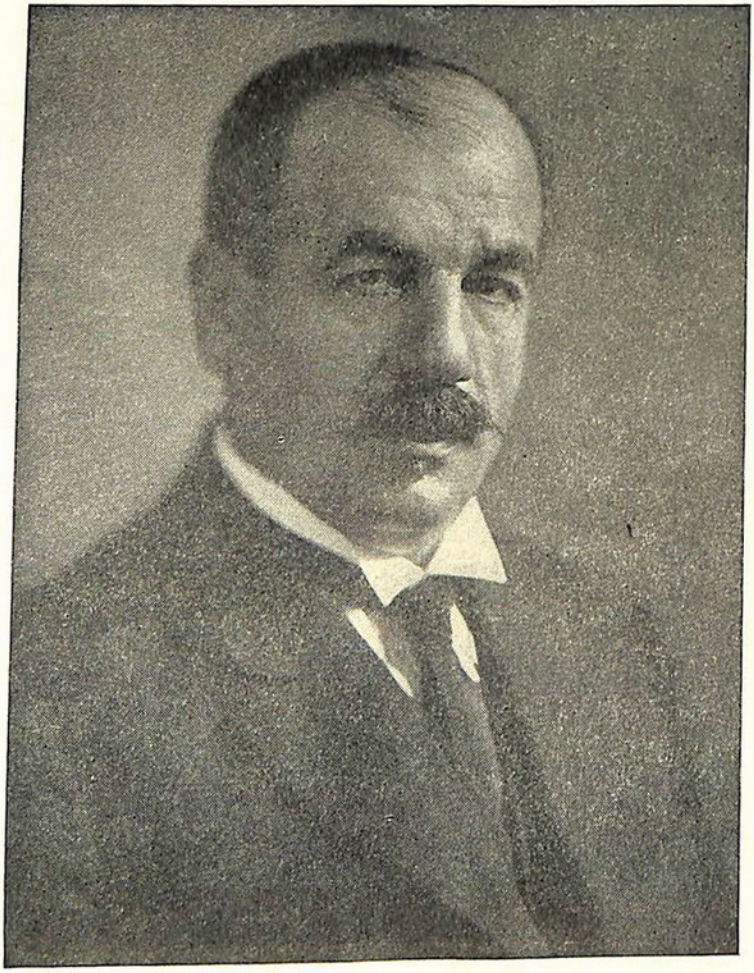

ԱՐՄԷՆ ԳԱՐՕ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ
ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉՆԵՐՈՒ ԿՈՂՄԷ

Այս տարի, Մարտ 23–ին, լրացաւ Արմէն Գարոյի մահուան 25–ամեակը:

Այդ առթիւ է, որ լոյս կը տեսնէ ներկայ հատորը: Մեզմէ յաւէտ բաժնուած մեծ հայու յիշատակը յարգելու ի՛նչ աւելի լաւ ձեւ, քան անոր գործի եւ ապրումներու ներկայացումը հասարակութեան, մանաւանդ՝ մեր նոր սերունդին, որ այնքան կարօտ է ոգեւորութեան աղբիւրներու: Արմէն Գարոյի «Ապրուած Օրեր»ը ներշնչումի եւ ոգեւորութեան անսպառ գանձ են՝ երիտասարդութեան համար:

Այս հատորի հրատարակութիւնը նոր եւ պատահական գործ մը չէ: Հանգուցեալ Յակոբ Յ. Կոբոյեանը — մէկը Արմէն Գարոյի մտերիմներէն եւ անոր հանդէպ պաշտամունքի հասնող սէր տածողներէն — դեռ իր ողջ եղած ատենը կը մտածէր «Ապրուած Օրեր»ը առանձին հատորի վերածել սեփական միջոցներով: Անակնկալ մահը արգելք եղաւ անոր այդ փափաքի իրագործման: Մենք՝ Յ.Յ. Կոբոյեանի կտակակատարներս, բարոյական պարտք զգացինք ընելու այն, ինչ որ Կոբոյեանին իրեն չէր յաջողուած: Որով, ուրեմն, այս հատորը լոյս կը տեսնէ ոչ թէ միայն հանգուցեալ Կոբոյեանի ճգած նիւթական միջոցներով, այլեւ անոր բարոյական յանձնարարութեամբ:

Հատորի մէջ ամփոփուած է այն ամէնը՝ ինչ որ կարելի եղած է գտնել Արմէն Գարոյէն մնացած ձեռագիրներէն եւ անոր զանազան թերթերու մէջ լոյս տեսած գրուածքներէն: Կարելի չէ եղաշխատուրել, որ Արմէն Գարոյի բոլոր գրուածքները լրիւ կերպով հաւաքուած են, քանի որ, մեր պայմաններուն մէջ, անհնար էր ժամանակակից ամբողջ մամուլը աչքէ անցընել, բայց ինչ որ մարդկօրէն հնարաւոր էր՝ կատարուած է:

Հաւաքուած նիւթերու մէկ մասը համեմատուած է մնացած ձեռագիրներու հետ եւ նկատուած սխալները սրբագրուած են: Կարեւոր մասեր եւ պարբերութիւններ «Հայրենիք» Ամսագրի մէջ տպուած «Ապրուած Օրեր»էն, որոնք ժամանակին դուրս էին ձգուած, դրուած են ներկայ հատորի մէջ: Կատարուած են նաեւ

էքրականական սրբագրութիւններ եւ ոճային ուղղումներ: Մէկ խօսքով, ջանք չէ խնայուած, որ հատորը ոչ միայն, որքան կարելի է, լրիւ լինի, այլեւ ներկայանալի դուրս գայ:

Մեր ցանկութիւնն է նաեւ, այս ձեւով, արժանավայել կերպով յարգանքի տուրք տալ հանգուցեալ Յ. Յ. Կորոյեանի յիշատակին:

Այդ համեստ աշխատաւոր հայը, որուն բովանդակ կեանքը եղաւ անձնուիրութեամբ ծառայել ազգին եւ իր սիրած կուսակցութեան՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան, ինչ որ խնայած էր իր աչքերու լոյսով եւ մատներու զօրութեամբ՝ ամբողջովին կտակեց ազգօգուտ նպատակներու, մեզ վստահելով իր կամքի գործադրութիւնը: Ներկայ հատորը ահա Յ. Յ. Կորոյեանի կտակի առաջին արդիւնքն է, որուն, յուսանք, կը յաջորդեն ուրիշներ եւս:

Աւելորդ է ըսել, թէ ինչ հասոյթ որ ստացուի այս հատորի սպառումէն, պիտի աւելցուի կտակի մնացեալ գումարի վրայ՝ յատկացուելու համար ուրիշ հանրօգուտ նպատակներու:

Մեր յատուկ շնորհակալութիւնը կը յայտնենք Սիմոն Վրացեանին՝ մտերիմ ընկերը հանգուցեալ Ա. Գարոյին եւ Յ. Յ. Կորոյեանին, որ մեծ սիրով ստանձնեց այս հատորը խմբագրելու գործը:

Յ. Յ. Կորոյեանի կտակի կատակատարներ

ՅԱԿՈԲ ՊԱՐՈՅՐԵԱՆ
ՍԵԴՐԱՔ ԲԱԽՏԻԿԵԱՆ

Նիւ Եորք, 1948

ԳԱԼԻՔ ՍԵՐՈՒՆԴԻՆ

Սուզի եւ ուրախութեան այս մեծ օրերուն, միտքս դէպի ձեզ կը թռչի, մեր սիրուն որբուկնե՛ր, դուք որ ականատես վկաներն ու զոհերը եղաք մեր պատմութեան ամենամեծ ողբերգութեան:

Դուք տեսաք եւ ձեր վրայ զգացիք, թէ ինչքա՜ն թանկ նըստեց մեզ մեր ազատութիւնը: Աշխարհիս երեսին ոչ ոք վճարեց այդքան արիւն իր ազատ ապրելու իրաւունքը ձեռք բերելու համար:

Եւ քանի որ դուք էք լինելու անմիջական տէրը այդ թանկագին ժառանգութեան, երկու բան ունիմ ձեզմէն խնդրելիք. առաջին՝ չմոռնաք ձեր աչքերուն առաջ կատարուած դէպքերուն արժէքն ու նշանակութիւնը եւ զանոնք հաւատարմութեամբ փոխանցէք ձեր յաջորդ սերունդներուն, եւ երկրորդ՝ արժանի յաջորդները լինիք այն մեծ սերունդին, որ ձեզ համար պատրաստեց աշխարհիս բարիքներէն ամենաթանկագինը՝ Ազատ Հայրենիքը:

Առաջին մասին ոչ մէկ կասկած ունիմ: Զէ՞ որ դուք ամէն մէկդ ձեր աչքերովը տեսաք կատարուած վտառերը, թէ ինչպէս ոճրագործ թուրք ցեղն ու պետութիւնը իրենց մահուան գալարումներուն մէջ փորձեցին, վերջին անգամ լինելով, ոչնչացնել մեր ցեղը: Այս դոյզմարտին արդիւնքն ալ տեսանք. թէեւ արիւնլուայ եւ ուժասպառ, բայց վերջնական յաղթանակը տարաւ մեր չարքաշ, թուով չատ փոքր, բայց հոգիով մեծ ժողովուրդը: Ցարդա՛նք բոլոր անոնց, որոնք իրենց բաժին զոհողութիւնները բերին այս մեծ գործին. դուք ալ անոնցմէ էք, մեր սիրելի որբուկնե՛ր:

Գալով երկրորդ խնդիրքիս՝ սա արդէն աւելի մեծ ուշադրութիւն կը պահանջէ ձեզմէն: Դուք տեսաք, թէ ի՛նչ սոսկալի դնով ձեռք բերին այս ազատութիւնը: Երբ աւելի մօտէն ծանօթանաք մեր պատմութեան վերջին յիսնամեակին, պիտի տեսնէք, թէ ձեր նախորդները ի՛նչ զոհողութիւններ ընելու ստիպուեցան այս արդիւնքին հասնելու համար: Մանրամասնութեանց մէջ չեմ մըտնելու այդ մեծ նշանակութիւնը ձեզ բացատրելու համար: Սկըսիմեան Հայրիկով սկսաւ մեր պատմութեան այդ չրջանը, եւ մեր հոյակապ Ռոստոմով կը վերջանայ այս հսկաներու չարքը: Այդ զոհաբերող սերունդի բոլոր աչքի ընկնող ներկայացուցիչները դնացին արդէն, տակը բան չմնաց:

Այսօր նոր շրջանի մը առաջ ենք կանգնած եւ պէտք ունինք նոր սերունդի մը՝ սկսուած աշխատանքը շարունակելու համար, բայց բոլորովին այլ պայմաններու մէջ, եւ այդ դերը ձեզ է վիճակուած, մեր թանկագին որբուկներ: Շո՛ւտ ըրէք, մեծացէք, բայց լաւ պատրաստուեցէք ձեր վրայ ընկած պատմական պարտականութիւնը յաջող կերպով կատարելու համար:

Ես դիտեմ, որ շատ հեշտ չէ ձեր կատարելիք աշխատանքը — վերաշինել քար ու քանդ եղած մեր հայրենիքը եւ հայութեան այս բազմազան բեկորներէն ստեղծել միաձոյլ եւ ուժեղ պետութիւն մը Արեւելքի այդ դաժան պայմաններուն մէջ: Հիմա որ, ինչպէս Ներիմեան Հայրիկը կ'ըսէր, Հայաստանի «հերիսան» եփուած պատրաստ է եւ կարիք կայ մեր նորակազմ պետութեան համար ունենալու նախարարներ եւ բարձրագոյն պաշտօնեաներ, դուք ականատես պիտի լինիք, թէ ինչպէս Եգիպտոսէն հայ լէվանթիններ, Կ. Պոլսէն բիւզանդական հոսհոսաններ եւ Ռուսաստանի խորքերէն՝ ռուսական շորշոփներով դինով օտարացած զանազան մարդիկ, ամէն մէկը իր շերեփը ձեռքին, պիտի վազեն մեր հերիսայի կաթսային վրայ, հակառակ անոր որ այդ պարոնները մատ-մատի չեն խփած այդ հերիսայի պատրաստութեան համար: Այս բոլորը շատ բնական է, բայց ես շատ լուրջ պատճառներ ունիմ վախնալու, որ այդ նորաղարձ «շերեփաւորները» իրար հետ կռուելով — մի՛ արասցէ — մեր հերիսայի թանկագին կաթսան չուռ տան մոխիրին վրայ: Իրենք մէկը ի՞նչ ունին: Աստուած մի՛ արասցէ, վազը եթէ մենք կորսնցնենք մեր ազատութիւնը, անոնցմէ ամէն մէկը իր տեղն ունի երթալիք՝ Եգիպտոս, Պոլիս, կամ Մոսկուա. դուք էք, որ մնալու էք մենմինակ մեր սարերուն ու ձորերուն մէջ, դէմ-դիմաց Թուրքին, քիւրտին եւ Թաթարին:

Այդ հերիսային հարազատ տէրերը դուք էք, մեր անդին պապիկներ: Դէ՛, շո՛ւտ ըրէք, մեծացէ՛ք, որ ձեր արդար ժառանգութեան տէր դառնաք եւ մեզ ազատէք այդ լուրջ վտանգէն: Բայց մի՛ մոռնաք ձեր մեծ եղբօր խնդիրքը՝ չմոռնալ անցեալը, մանաւանդ թափուած արեան արժէքը, եւ արժանի յաջորդները լինիլ այն սերունդին, որ ձեզ այսպիսի մեծ ժառանգութիւն թողուց:

Ուաշինկթըն, 1920, Փետրուար

ԱՐՄԷՆ ԳԱՐՕ

(ԳԱՐԵԳԻՆ ՓԱՍՏՐՄԱՃԵԱՆ)

Արմէն Գարոյի լրիւ կենսագրականը ներկայացնելը չէ մեր միտքը. ներկայ հատորը արդէն ինքնին անոր կեանքի պատմութիւնն է: Ինչ որ այստեղ պիտի արուի, ընդհանուր տեղեկութիւններ պիտի լինին անոր կեանքի եւ գործի մասին, իրրեւ նեռածութիւն հատորիս:

Արմէն Գարօ իր յուշերու մէջ կը նկարագրէ այն միջավայրը — Բարձր Հայքի մայրաքաղաքը — որտեղ ծնած, ապրած ու մեծցած է ինք: Կուտայ նաեւ իր ընտանիքի՝ փաստրմաճոնց մեծ ու չէն գերդաստանի պատմութիւնը: Այդքանը լիովին բաւական է հասկնալու համար, թէ ինչ աղբիւրներէ սնացած է ան իր մարմնաւոր ու հոգեկան սնունդը եւ ինչպէս ու ինչով կազմաւորուած ու ձեւաւորուած է անոր մտաւոր ու բարոյական նկարագիրը: Այդ միջավայրի եւ այդպիսի ընտանիքի մը մէջ միայն կրող էր ծնունդ առնել ու զարգանալ Արմէն Գարոյի պէս հոյակապ անհատականութիւն մը: Տիպար հայ մը՝ միտքով, զգացումներով, ճաշակով ու կենցաղով: Ազնուական մարդ–անհատ մը, մեծ սիրտով, անաղարտ հոգիով ու բարձր առաքինութիւններով օժտուած: Ազնիւ ինքը իր մէջ եւ ուրիշներու հանդէպ: Համեստ, բայց եւ իր ուժին ու արժէքին դիտակից: Անողոք՝ վատութեան ու վատերու հանդէպ: Ներողամիտ ու դորովալի ամէն բարի գործի եւ հոգեկան ազնուութիւններու վերաբերմամբ: Գործնական ու միաժամանակ տեսլապաշտ՝ միամիտ կարծուելու աստիճան: Անհունօրէն նուիրուած իր հայրենիքին, իր ժողովուրդին, իր ընտանիքին ու իր հարազատներուն: Սիրահար հայրենի հողի, ազգային աւանդութիւնները պաշտող: Իր անձնական կեանքի մէջ ալ՝ լաւատես, չէնչող, աշխարհիկ: Մարդ՝ օժտուած մարդ–անհատի լաւագոյն յատկութիւններով:

Արտաքինով ալ ազնուական նմոյշ մըն էր մարդկային սեռի: Հասակով, թիկնեղ, բարեկազմ, չագանակագոյն մազերով,

արծուային հայեացքով, վէս քայլուածքով — կարելի չէր առանց հիացումի անցնիլ մօտէն: Յարաբերութիւններու մէջ քաղցը էր ու մաերիմ: Խօսքը պարզ էր ու անպաճոյճ: Ճոռոմ բառերէ կը խորշէր: Ճառերու մէջ կը փնտռէր միտք բանին, վաստ ու նոր գաղափար եւ ոչ թէ չողշողուն խօսքեր:

Հակառակ էր արտաքին, ներածեալ գաղափարներու. կը խորշէր «իզմ»երէ. անխնայ կը ծաղրէր օտարամուտ իմաստակութիւնները եւ ուրիշի խելքով չարժուող իմաստակները: Ունէր սեփական գաղափարներ, որոնց հորիզոնը չատ լայն չէր, բայց որոնք հարազատ էին իրեն, իր միտքին ու հոգիին կուլտային: Հայ, Հայաստան եւ հայկական իրականութիւն — ահա այն շրջանակը, որմէ դուրս չատ չէր սիրեր միտք յղկնեցնել: «Հայաստանի դիւղացիին թրքի տեղ ածուխ վառել սովորեցնելը աւելի մեծ գործ է, քան բոլոր սոցիոլոգներու գործերը» — ա՛յս էր իր հաւատոյ հանդանակը, որուն հաւատարմօրէն հետեւեցաւ իր ամբողջ կեանքի ընթացքին:

Իր մտահոգութիւնները առաւելապէս նիւթական երեւոյթ ունէին — Հայաստանը տեսնել տնտեսապէս բարգաւած, հայ դիւղացին՝ ազատագրուած ճորտային կարգերէ եւ խաւար նախապաշարումներէ, հողի տէր ու հողը մշակելու ատակ ազատ դիտութեան նորագոյն ձեւերով, հայ դիւղերը՝ բարեչէն, համղորդակցութեանց միջոցները զարգացած, թրքի ու ոչխարը յաղթահարուած եւ խպատ ուչնչացած քաղաքակրթութեան լոյսին տակ: Ատոր համար պէտք էր, որ հայ երիտասարդը, զինուած եւրոպական գործնական դիտութեամբ, մտնէր երկիր, ապրէր ժողովրդի հետ եւ իր անձնական օրինակով բարձրացնէր կեանքի մակարդակը: Ծաղր ու արհամարհանք ունէր դէպի այն մտաւորականները, որոնք «եւրոպական սալոններէն» հայրենասիրութիւն կը քարոզէին՝ օտարածին, հայ իրականութեան խորթ գաղափարներ թուխակելով: Ճաճախ, կը հեգնէր սոցիալիստները՝ հակերտներու մէջ առնելով սոցիալիզմ բառը՝ առանց անդրադառնալու, որ իսկական ընկերվարականը ինքն էր՝ իր գաղափարներով ու գործնական քայլերով, իր բովանդակ կեանքով իսկ: Որովհետեւ, վերջին հաշուով, ընկերվարութիւնը վերացական վարդապետութիւն մը չէ սոսկ, այլ, նախ եւ առաջ, կեանքի ծրագիր ու գործ — իրական ապրելակերպ: Եւ այն՝ ինչ որ կը քարոզէր ու կը ջանար կեանքի մէջ իրականացնել Արմէն

Գարօն, իսկական ընկերվարուհի էր, ընկերվարութեան տարբական մասը, եթէ կ՚ուզէք։ Թերեւս, առանց դիտակցելու, Արմէն Գարօն աւելի ընկերվարական էր, քան Մարքսէն ու Էնկելսէն ճառով չատ ընկերվարական կարծուածները։

Հակառակ բարձրագոյն վարժարաններ աւարտած ըլլալուն, Արմէն Գարօ տեսական բարձր զարգացում չունէր։ Իր մասնագիտութենէն եւ կեանքի գործնական պահանջներէն դուրս, գիտական լայն ու վերացական խնդիրները դինք չէին հետաքրքրէր։ Շատ կարդալու ալ դլուխ չունէր։ «Սոցիոլոգ» չէր։ այս բառը այն հեղնական մակդիրն էր, որ ան կուտար բոլոր անոնց, որոնք դիտութիւնը կեանքէն բարձր կը նկատէին եւ վարդապետական բանաձեւերու մէջ մոլորուած՝ իրականութեան մասին վերացական ճառեր կ՚արտասանէին։ Հայ դիւղին մէջ գործող բժիշկը, դիւղատնտեսը, ճարտարագէտը, վարժապետն ու տէրտէրը իրեն համար անհամեմատ աւելի մեծ արժէքներ էին, քան Եւրոպայի մէջ դիտութենէն ճոռոմաբանող բոլոր «սոցիոլոգները»։

Որպէս այդպիսին, ան ինքնատիպ, չնչուած անհատականութիւն մըն էր։ Ամբողջական անհատականութիւն։ Անոր նմանները չատ չէին մեր մէջ։ Եւ, անշուշտ, այդ էր պատճառը, որ ան անսահման համակ ու հեղինակութիւն կը վայելէր ամէնուր, բայց, մանաւանդ, երիտասարդութեան եւ Դաշնակցական մարտիկներու կողմէ։ Համակ՝ պաշտամունքի աստիճան։ «Աւելի ազնըւական, աւելի տոհմիկ, աւելի ճէնթլ, բարի մարդ մը, քան Արմէն Գարօն, կը դրէ դինք մօտէն ճանչցող մէկը անոր մահուան առթիւ*), ես չեմ ճանչցած։ Իրեն պէսները քիչ են, հազուագիւտ են եւ, առհասարակ, կուգան այն դեղեցիկ բնաչխարհէն, որ կովկաս կը կոչուի»։

Եւ այս դնահատութիւնը ընդհանուր էր։ Միայն թէ՝ Արմէն Գարօնները «առհասարակ» կովկասէն չէին դար. անոնք կուգային ու կուգան հայ ժողովրդի ծոցէն՝ այնքան կովկասէն, ինչքան եւ ոչ–կովկասէն։ Արմէն Գարօնները հարազատ դաւակն են ընդհանուր հայ ժողովրդի ու հայկական միջավայրի։

* * *

Արմէն Գարօ, իսկական անունով Գարեգին Փաստրմաճեան, ծնած էր 1872 թ., Փետր. 9–ին, Կարին, Փաստրմաճեան մեծ ու

*) Ս. Բախտիկեան, «Հայրենիք», 1923, Ապրիլ 24։

Պատանի Ա. ԳԱՐՕՆ

բարեկեցիկ ընտանիքի մէջ: Իր մանկութիւնը ան անցուց իր հայրենի տան մէջ եւ 1891–ին աւարտեց Սանասարեան վարժարանը:

Վարժարանը աւարտելէ յետոյ, ան մօտ երեք տարի, ինչպէս ինք կ'ըսէ, անցուց «ճամբորդութեամբ եւ ընթերցանութեամբ. քիչ մըն ալ զանազան մարզանքներով — ձի նստել, որսի գնալ, ձկնորսութիւն, ոտքով ճամբորդութիւն եւայլն»: Երկու անգամ այցելեց Պոլիս: Եղաւ Սամսոն, Տրապիզոն եւայլն: Ան մանուտոր սէր ու հետաքրքրութիւն ցոյց կուտար դէպի հայ գիւղացիութեան կեանքն ու աշխատանքը եւ կը պատրաստուէր ինքն եւս նուիրուելու հայրենի երկրի տնտեսական բարեշինութեան: Այդ նպատակով ան, 1894 թ. Սեպտեմբերին կ'երթայ Ֆրանսա եւ կը մտնէ Նանսիի երկրագործական վարժարանը՝ երկրագործութիւն ուսանելու համար: Իր ծրագիրն էր, ուսումը լրացնելէ յետոյ, վերադառնալ կարին եւ, գինուած եւրոպական գիտութեամբ,

նուիրուիլ երկրագործութեան: Բայց — մարդ կ'ննթադրէ, Աստուած կը կարդադրէ:

Իննսնական թուականներու կէսերուն հայ կեանքը Թուրքիոյ մէջ կ'անցընէր տագնապալից շրջաններէն մէկը: Արտուլ Համիտ որոշած էր կոտորածներով լուծել հայկական «բարենորոգումներու» հարցը, որպէսզի ընդմիշտ ազատուի մեծ պետութեանց միջամտութիւններէն: Ամէն կողմ կը տիրէր հայահալած քաղաքականութիւն: 1894–ին տեղի ունեցած էր Հնչակեաններու կազմակերպած Սասնոյ անյաջող ապստամբութիւնը: Անոր յաջորդեցին Զէյթունի դէպքերը, որոնք լայն արձագանգ գտան նաեւ Եւրոպայի մէջ: Հայութեան միտքերը վրդովուած էին: Մանաւանդ, յուզուած էր երիտասարդութիւնը, որ ամէն կողմէ «վըրէժ» կ'աղաղակէր: Բնական էր, որ Նանսիի ուսանողութիւնն ալ անտարբեր չմնար: Ի՞նչ ուսանելու ժամանակն էր, երբ Հայրենիքը օգնութեան պէտք ունէր: Ծօսքը տանք իրեն՝ Արմէն Գարոյին, պատկերացնելու համար ա՛յն օրերուն Նանսիի մէջ տիրող տրամադրութիւնը.—

«Նանսիի ուսանողներ էինք, կը պատմէ ան: Կը լինէինք մօտ քառասուն հայ ուսանողներ: Շատ բանէ խաբար չունէինք: Հընչակեաններ կային՝ դիտէինք: Ուսանողներուն մեծ մասը անտարբեր էր հայ կեանքին, կորուած էինք: Զէյթունի դէպքերը վրայ հասան. լսեցինք, որ կը կոտորեն զէյթունցիները: Կրակոտ, երանդուն տղաներ էինք. պէտք էր Զէյթունի օգնութեան երթալ, մինակ չթողուլ քաջերը: Գրեցինք Լոնտոն, Հնչակեան կեդրոնին: Տակէն բան չելաւ. պատասխանեցին, որ մարդ չեն կրնար ղրկել, բայց եթէ դրամ ղրկենք իրենց, կրնան Զէյթուն հասցնել: Ինչպէ՞ս, դրամը այն տուն միայն մարդով կարելի էր ղրկել Զէյթուն. ի՞նչ լսել է, թէ մարդ չի կրնար անցնիլ...

Ժընեւ, «Դրօշակ»ին դրեցինք: Լուրջ պատասխան մը դրեր էին եւ լսեր էին, որ մէկ–երկու ներկայացուցիչներ ղրկենք Ժընեւ խորհրդակցելու համար: Հրաչը (Թիրեաքեան), Տօքթ. Նէվրուզ, երրորդ մը եւ ես գացինք: Քառասուն ուսանողներէն վերջ ի վերջոյ այս չորսս դուրս եկանք:

Ժընեւ չատ լաւ ընդունելութիւն ըրին մեզի: Նուիրուած եւ եռանդուն մարդիկ էին: Մեզ ղրկեցին Կիպրոս: Այնտեղ բաւական մնացինք: Շատ դժուարութիւններ եւ, մանաւանդ, նոր գործ կար ու չի կրցինք Զէյթուն անցնիլ: Հա՛, այն տուն երիտա–

սարդ, սիրուն, ուժեղ տղայ էի: Տանտիրուհիս, յոյն մը, լսած էր, որ Տաճկաստան պիտի մտնենք եւ կը մեղքնար, որ պիտի երթանք, պիտի կոտորուինք: Տունը թողնելու առեն իմացայ նաեւ, որ տան աղջիկը սէր է ձգեր վրաս: Դրեցին, որ Ցունաստան անցնինք եւ սպասենք նոր կարգադրութեան. Ցունաստանէն Պոլիս անցանք: Առաջին անգամ ըլլալով այդ քաղաքը կը մտնէի, բոլորովին օտարական մը: Պոլիս հասնելէս քանի մը օր վերջ իմացայ, որ Պանքան պիտի դրաւէինք եւ երկու օր վերջ պոմպաններն ու ղէնքերը առած դացինք պանքը»*) :

Ժընեւ այն օրերուն կը գտնուէին Յ. Խտուֆեանն ու Յովհան Դաւթեանը: Երկուքն ալ լրջախոհ ու վստահութիւն ներշնչող մարդիկ էին: Ուստի, զարմանալի չէ, որ Արմէն Գարօն եւ ընկերները սիրած ու կապուած են անոնց հետ:

Ժընեւի այցելութիւնը բախտորոշ հետեւանքներ կ'ունենայ Արմէն Գարոյի համար: Ան կը ձգէ ուսումը եւ կը նետուի յեղափոխութեան ասպարէզ: Սկզբնապէս իր ծրագիրը Զէյթուն անցնելն էր: Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը այդ ուղղութեամբ որոշ աշխատանքի սկսած էր, որուն մասնակից եղաւ Արմէն Գարօն, Կիպրոսի մէջ: Սակայն, ի վերջոյ, անոր վճռակուեցաւ Բանկ Օթթոմանի գործի ղեկավարութիւնը Հրաչ Թէրեաքեանի եւ Բարկէն Սիւնիի հետ միասին: Ինք այդ ձեռնարկը եւ դերը նկարագրած է հանդամանօրէն: Այստեղ աւելորդ կը դանենք երկար կանգ առնել անոր վրայ: Ըսենք միայն, որ երբ ան Պոլիս մտաւ, նախապատրաստական աշխատանքներն արդէն լրացած էին. իրեն կը մնար միայն մասնակցիլ գործադրութեան:

Բանկայի դէպքէն յետոյ, Արմէն Գարօն կը դանենք Ժընեւ, «Դրօշակ»ի շուրջ խմբուած ընկերներու չրջանակին մէջ: Հետզհետէ Ժընեւ կը հաւաքուին եւ Բանկ Օթթոմանի գրաւման կազմակերպութեան մասնակից եւ ուրիշ ընկերներ: Պահ մը Արմէն Գարօ կը նետուի կուսակցական կեանքի մէջ: Ան կը մասնակցի այդ օրերու ժողովներուն եւ բուռն վէճերուն: Որոշ բաժին կ'ունենայ Հնչակեաններու եւ Դաշնակցութեան միջեւ սկսուած բանակցութիւններու մէջ: Թղթակցութիւն կը պահէ Հնչակեան Պ. Տօնապետեանի հետ, որ դժգոհ Նալպարբէդեանի ղեկավարութե-

*) Ս. Բախտիկեան, «Տոքթ. Գարեգին Փաստրմաճեան», «Հայրենիք», 1923, Ապրիլ 24:

ԱՐՄԷՆ ԳԱՐՕ ԽՈՒՄԲ ՄԸ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒ ՀԵՏ

նէն՝ կը ջանար միութիւն առաջ բերել հայ յեղափոխական երկու հատուածներու միջեւ: Բայց չուտով այս գործերէն կը ճանճրանայ եւ նորէն ձեռք կ'առնէ ուսումը, այս անգամ բնական դիւութիւններն ընտրելով իրրեւ մասնագիտութիւն: Իր մտքէն երբեք չի հեռանար հայրենիքի մէջ անտեսական գործի ձեռնարկելու գաղափարը:

Բայց այլեւս յեղափոխութեան աւնդը մտած էր իր արիւնին մէջ: Noblesse oblige! Բանկի հերոսի ոխտագոսը կը պարտադրէր: Ան և՛ կ'ուսանի եւ մխրճուն ժամանակ կը մասնակցի Հ.Յ.Դաշնակցութեան գործօն կեանքին: Այսպէս, երբ 1898 Ամբրիլին բացուեցաւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Երկրորդ Ընդհանուր Ժողովը, պատգամաւորներու ցանկին վրայ կը տեսնենք եւ Ամէն Գարոյի անունը, իրրեւ Եգիպտոսի ներկայացուցիչ: Աւելին. Ընդհանուր Ժողովէն կ'ընտրուի Արեւմտեան Բիւրոյի անդամ, Քրիստափորի, Ռոստոմի, Վռամեանի եւ Բորիսի (Սմբ. Աջափորեանի) հետ: Ճիշդ է, մինչեւ ուսանողութեան շրջանը լրացընելը ան անմիջական դեր չի ստանձնեց կազմակերպական կեանքին մէջ եւ Արեւմտեան Բիւրոյի անդամակցութիւնն ալ դրեթէ ձեւական եղաւ, բայց նման պատասխանատու պաշտօնի ընտրուիլն իսկ ապացոյց է, որ, հակառակ իր երիտասարդ տարիքին, ան արդէն վստահութեան ու հեղինակութեան էր արժանացած Դաշնակցութեան զեկավար շրջանակներու մէջ:

1900–ին, Ամէն Գարօն կ'ուսարտէ Ժընեւի համալսարանը բնագիտութեան եւ քիմիայի տոքթորի աստիճանով: Այսուհետեւ՝ իր Տոքթոր անունը, որ հետագային շատեր կը գործածէին, փոխանակ անունը տալու: Ուսումը լրացնելէ յետոյ, կ'անցնի Ամերիկա, ուր կը մնայ ութ ամիս: Ամերիկայի մէջ, չափով մը կը սորվի անգլիերէն, կը հետաքրքրուի նաեւ իր մասնագիտութեամբ եւ 1901–ի ամառը կը մեկնի Կովկաս:

Բաթեկամներ խորհուրդ կուտան իրեն հաստատուիլ Բաքուի մէջ, որ Կովկասի տնտեսական դլխաւոր կեդրոնն էր: Երկու ամիս միայն կը մնայ հոն ու կը հետանայ Թիֆլիս: Բաքուն իրեն կը ներկայանայ, իրրեւ «ոսկի հորթի պաշտամունքի տեղ մը, ուր կ'իշխէր օտարացած եւ այլասերուած մտաւորականութիւն մը, որ իննդած էր հարուստ աղջիկներու եւ մեծ ռոճիկներու հետեւէն»: Թիֆլիսի մէջ ան կը հիմնէ համեստ լապորաթուար մը՝ քիմիական հետազօտութիւններու աշխատանոց մը եւ կը նուիրուի

իր մասնագիտութեան: Իր անձնական դործը կ'ըլլայ հետագօտել Կովկասի հանքային հարստութիւնները եւ նոր հանքեր յայտնաբերել: Արդէն ամուսնացած էր Ժընեւի ուսանողուհի Օր. Մարիամի հետ: Թիֆլիսի մէջ ան հաստատեց եւ իր ընտանեկան յարկը: 1904 Թ. Ապրիլ 4–ին ունեցաւ մանչ զաւակ մը՝ Հրանտը, կամ իր Պուպին, զոր կը սիրէր անհուն սիրով: Եթէ ողջ մնար, որքա՜ն պիտի հրճուէր ան՝ տեսնելով, որ իր սիրելի Հրանտը մեծ չափով արդարացուցած է հօր յոյսերը, թէեւ կեանքը անոր եւս պարտադրած է դործել հայրենիքէն հեռու:

Թիֆլիսը ուսահայ կեանքի կեդրոնն էր: Այդ տարիներուն բացառիկ դէպքեր տեղի կ'ունենային սահմանի երկու կողմի հայկական կեանքին մէջ: Հ. Ց. Դաշնակութիւնը տիրական ոյժ էր ամէն տեղ եւ դեկավարը ազդային չարժումներու: Ան կազմակերպեց ու վարեց ազդային–եկեղեցական կալուածներու պաշտպանութիւնը ցարական բռնադրաւման դէմ: Ան իր դինատար խմբերով դէնք կը հասցնէր սահմանի միւս կողմը եւ կը կազմակերպէր ու կը վարէր Թրքահայոց ազատագրական պայքարը: Սահնոյ ապըստամբութիւնը 1904–ին արտակարդ յուզում առաջ բերաւ Կովկասի հայութեան մէջ: Արմէն Գարօն Հ. Ց. Դաշնակցութեան դեկավար չրջանակներու մէջ էր՝ մասնակից յեղափոխական բոլոր կարեւոր ժողովներու եւ ձեռնարկներու: Ան այլեւս անվիճելի հեղինակութիւն էր, որպէս դեկավար դէմք, եւ մեծ յարդանք ու վստահութիւն կը վայելէր ոչ միայն կուսակցական, այլեւ դրսի հասարակութեան մէջ: Իր եւրոպացիի կիրթ վարուելակերպը, բարեհամբոյր բնաւորութիւնը, ազնուական կենցաղը ընդհանուր համակրանք ստեղծած էին եւ ունեւոր դասերու մէջ:

Զարմանալի չէ, ուրեմն, որ երբ Կովկասի մէջ ծայր տուին հայ–թաթարական ընդհարումները եւ Թիֆլիսն ալ ընկաւ բախումներու վտանգին տակ, Դաշնակցութիւնը Արմէն Գարոյին յանձնեց Թիֆլիսի հայութեան ինքնապաշտպանութեան գործի դեկավարութիւնը: Ան իր հրամանատարութեան տակ ունէր 500 դինուած մարտիկներ, որոնք, թաղային ուժերու հետ միասին, ապահովեցին Անդրկովկասի մայրաքաղաքի անդորրութիւնը թէ՛ թաթարական վտանգէն եւ թէ՛ Ռուսաստանի յեղափոխութեան հետեւանքով առաջ եկած խառնակութիւններէն: Իր լուրջ ու հեռատես կարդադրութիւններով, նախազդուշական կորուկ քայլե–

բով, խոհեմ յարաբերութիւններով, ան, կարելի է ըսել, Թիֆլիսի հայութեան համար վերկարար դեր կատարեց 1905–6 յուզմնալից ու վտանգաւոր տարիներուն:

Մինչեւ 1908 Թուականը Ամէն Գաբօն մնաց Կովկաս: Հայթաթարական ընդհարումներէն յետոյ, ան ամբողջապէս նուիրուեցաւ իր մասնագիտական աշխատանքներուն եւ, ի վերջոյ, յաջողեցաւ ստեղծել բարեկեցիկ վիճակ մը իրեն համար եւ կեղրոնական դիրք՝ հայ հանրային գործիչներու շարքին: Հայ-թաթարական կռիւներուն յաջորդող, միհրանական դաւադրութիւններու շրջանին, Ամէն Գաբօն, Ռոստոմի, Մուրատի, Եղիշէ Թումչեանի, Համօ Օհանջանեանի եւ ուրիշներու հետ, նպաւ մէկը այն բարոյական հեղինակութիւններէն, որոնք կուժք տուին ու հաշուեյարդարի ենթարկեցին այդ պղտոր շարժումը:

1908 թ. Յուլիսին տեղի ունեցաւ Օսմանեան յեղափոխութիւնը: Համիտեան բռնակալութեան տեղ հաստատուեցաւ սահմանադրական վարչաձեւ: Կարնոյ հայութիւնը դրաւ Ամէն Գաբոյի թեկնածութիւնը Օսմանեան Խորհրդարանի համար: Եւ անոր կեանքի բնականոն ընթացքը նորէն խանգարուեցաւ: Իր յուշերու անտիպ մնացած հետեւեալ կտորը կուտայ պատկերը այդ օրերու իր ապրումներու.—

«1908–ին, ընկերներուս ոտիպման տակ էր, որ Թողուցի Կովկասի իմ անձնական գործերը եւ համաձայնեցայ Կարնոյ կողմէն երեսփոխան ընտրուելու: 6–7 տարուայ չարքաշ աշխատանքէ մը յետոյ, վերջապէս, յաջողեր էի ինձ համար նիւթական ապագայ խոստացող գործ մը գտնել: Ղարաքիլիսայի մօտ պղնձի երկաքհանքերու շահագործման իրաւունք էի ձեռք բերած 1907–ին եւ հայ գրամատէրի մը հետ ընկերացեր էի մխալին գործի սկսելու համար: 1908–ի ամառը, մեր այդ հանքերու հետազօտութիւնով էի զբաղած, երբ Թուրքական յեղափոխութիւնը մէջտեղ եկաւ: Ընկերներուս հետ համաձայնեցանք, որ ես միայն մէկ ամսուայ համար պիտի երթայի Պոլիս երեսփոխանական ժողովի առաջին շրջանին ներկայ լինելու համար եւ 1909 Ապրիլ ամսուն հրաժարականս տալով՝ պիտի վերադառնայի իմ անձնական գործերը շարունակելու:

«Այս հանգամանքով ես Թողի Թիֆլիսը Նոյեմբեր ամսուայ վերջերը: Իմ մեկնումէս 11 օր յետոյ, ռուս ոստիկանութիւնը, մէկ դիչերուայ մէջ, ձերբակալեց մեր բոլոր աչքի ընկ-

նող ընկերները: Իմ բնակարանն ալ կ'երթան, բայց մարդ չեն գտներ: Ռուսական հալածանքը սկսաւ բոլոր անոնց դէմ, որոնք ոեւէ դեր էին կատարած հայ-թուրքական ընդհարումներու ընթացքին: Եւ ես ստիպուեցայ ոչ թէ վեց ամիս, այլ վեց տարի հեռու մնալ Կովկասէն եւ երեսի վրայ ձգել իմ անձնական գործերը»:

Այդ վեց տարուայ ընթացքին, Արմէն Գարօն արժանաւոր կերպով ներկայացուց Բարձր Հայքի հայութիւնը Օսմանեան Խորհրդարանին մէջ՝ առաջնահարկ դեր կատարելով նաեւ հայ ընդհանուր կեանքին եւ Հ. Ց. Դաշնակցութեան մէջ: Ան էր, զըլխաւորապէս, վարդապետի եւ յետոյ, Վռամեանի հետ, որ կապ կը պահէր Բ. Դրան ու Իթթիհատի եւ Հ. Ց. Դաշնակցութեան միջեւ:

Օսմանեան Խորհրդարանին մէջ, Արմէն Գարոյի հետաքրքրութեան գլխաւոր առարկան պետութեան եւ, մասնաւորապէս, Հայաստանի տնտեսական հարցերն էին: Ան, զանազան առիթներով, ճանապարհորդեց երկրի այլեւայլ կողմերը: Կարնոյ մէջ իր հայրենակիցները վստաւոր ընդունելութիւն ցոյց տուին իրենց «հերոս»ին՝ հպարտ, որ ան է իրենց ներկայացուցիչը Խորհրդարանին մէջ: Ան եւս քնքոյշ զգացումներով կապուած էր իր ծննդավայրի հետ, զոր կը սիրէր մանկական սիրով:

1910-ին, երբ Արմէն Գարօն ընտանիքով, Բաթումի վրայով, կարին կը մեկնէր, նաւէն ցամաք ելլելու պահուն, ռուս ժանտարմները կը ձերբակալեն զինքը ու կը տանին Թիֆլիսի ժանտարմական վարչութեան բանտը՝ Հ. Ց. Դաշնակցութեան պատկանելու ամբաստանութեամբ, անշուշտ, Լըժինի հրահանգով: 17 օր բանտարկուած պահելէ յետոյ, ստիպուած կ'ըլլան ազատ արձակել, իբրեւ Օսմանեան Խորհրդարանի անդամ՝ պայմանով, որ անմիջապէս հեռանայ Ռուսաստանէն: Արմէն Գարօ կը վերադառնայ Պոլիս եւ միայն երկու տարի յետոյ, կը յաջողի անցնիլ կարին, ուր կը մնայ մէկ տարի իր «պաշտելի մայրիկին» մօտ: Բնականաբար, եռանդով կը մասնակցի նաեւ տեղական ազգային-հասարակական կեանքին, Ռոստոմի հետ սերտ-սերտ, անջնջելի տպաւորութիւն թողնելով, մասնաւորապէս, Կարնոյ երիտասարդութեան վրայ:

1913-ին, Հ. Ց. Դաշնակցութեան Ընդհանուր Ժողովի գումարման առթիւ, ան այցելեց նաեւ Տարօնը՝ Ռոստոմի եւ ուրիշ

ընկերներու հետ՝ «մօտէն տեսնելու այդ չրջանի նուիթական դըրուիթիւնը»: Իր տպաւորուիթիւնները Մշոյ դաշտի հարիւր հազարաւոր հայ գիւղացիուիթեան վիճակէն աւելի քան դոհացուցիչ էին: Մինչեւ Սահմանադրուիթիւն աննկարագրելի թշուառուիթիւն կը տիրէր հոն: «Ամբողջ մշոյ դաշտին մէջ միայն չորս ձի էր մնացած հայերուն մօտ», կը պատմէ ան: Իսկ երբ 1913–ին, Զաւէն Պատրիարքը Մշոյ դաշտէն կ'անցնէր, «հայերէն 800 ձիաւորներ անոր դէմ դնացին»: «Հինգ տարուան հանդիստ կեանքը արդէն բաւական էր եղած ձեր ժողովուրդը ոտքի կանգնեցնելու»:

Ինչ որ պէտք էր մեր ժողովրդին՝ խաղաղուիթիւնն ու տպահովուիթիւնն էր, եւ Սահմանադրուիթիւնը, իր առաջին չրջանին, չափով մը տուաւ: Այդ էր պատճառը, որ Հ. Ց. Դաշնակցուիթիւնը ամէն դնով կ'աշխատէր կանգուն պահել սահմանադրական կարգերը՝ նոյնիսկ դործակցելով Իթթիհատի հետ, որի ազդայնամոլ ձգտումները անծանօթ չէին իրեն: «Աւոր համար էր, կ'ըսէ Արմէն Գարօ, որ մենք՝ Դաշնակցական երեսփոխաններս, Պոլսոյ փարլամենթին մէջ խիստ ընդդիմուիթիւն ցոյց չէինք տար երիտասարդ Թուրքերու կառավարուիթեան հանդէպ, մինչեւ 1912 Թուականը»:

Արմէն Գարօն անձամբ եւս սկզբի չրջանին, կողմնակից էր համադործակցուիթեան երիտասարդ Թուրքերու հետ: Այս հարցի մասին մեծ տարակարծուիթիւն չկար Պոլսոյ Դաշնակցական ղեկավարուիթեան մէջ: Ալինունի, Զարդարեան, Վարդգէս, Վռամեան, Արմէն Գարօ — ամէնքը մէկ հիմնական մտահոգուիթիւն ունէին — ժամանակ չտալ: Ժամանակը կը դործէր հայերու օդտին: Որքան երկար տեւէր երկրի անդորրուիթիւնը, այնքան արագ վերելք պիտի ունենար հայ ժողովուրդը՝ տնտեսապէս եւ մշակոյթով: Ռոստոմը, Բարձր Հայք նստած, հիացումով կը դիտէր, որ «ոչիլը արագ կերպով կը պակսի հայ դիւղերու մէջ»: Գիւղեր ու քաղաքներ, կարծես մոգական դաւազանի ուժով, կը յառաջդիմէին. հայութիւնը կը կազդուրուէր մարմինով ու հոդեպէս:

Արմէն Գարօն, իրրեւ դործնական միտք, արագ կերպով ըմբռնեց, որ ժողովուրդի տնտեսական յառաջդիմուիթիւնն ամրացնելու եւ վերելքը արագացնելու համար անհրաժեշտ է, նախ եւ առաջ, երկրի հաղորդակցուիթեան միջոցները զարգացնել եւ, առաջին հերթին, կեդրոնական վայրերը երկաթուղիով կապել

A 11 80120
3115 9410

միմեանց եւ արտաքին աշխարհի հետ: Ան կը տեսնէր հարուստ հանքերը, որ մեռած կը մնային հողի տակ, երկրագործութեան արդիւնքները չէին արտածուէր, դուրսէն դժուարութեամբ ապրանքներ կուգային — երկաթուղին նոր չարժում ու կենդանութիւն պիտի բերէր այդ յետամնաց գաւառներուն:

Եւ ահա՝ խիզախ ծրագիր մը — երկաթուղի անցընել Փոքր Ասիոյ ներքին նահանգներու մէջ, մինչեւ Կարին ու Վան: Արմէն Գարոյի նշանաւոր երկաթուղային ծրագիրը: Առաջ ան փորձեց հետաքրքրել եւրոպական դրամատէրութիւնը, յետոյ՝ ամերիկեան: Ի վերջոյ, կանգ առաւ Ամերիկայի վրայ — այսպէս կոչուած, Զէյթըրի ծրագիրը: Իր խորհրդարանական աշխատանքի գլխաւոր ճիգը, կարելի է ըսել, եղաւ այս ծրագրի հետապնդումը: Բանակցութիւններ վարեց, ուսումնասիրութիւններ կատարեց, նախագծեր կազմեց մասնագէտներու միջոցով, բուռն պայքար մղեց Խորհրդարանին մէջ եւ դուրսը — իր միակ խորհրդարանական մեծ ճառը եղաւ երկաթուղային ծրագրի պաշտպանութիւնը: Գ. Զոհրապի պէս մեծ հեղինակութիւն մը աջակից էր իրեն այս գործին մէջ: Եւ, սակայն, դիմադրութիւնը կառավարական շրջանակներու եւ եւրոպական չհաղրդրուած դրամատիրական ուժերու կողմէ այնքան զօրաւոր էր, որ տարիներ ձգձգուելէ յետոյ, ծրագիրը մնաց անգործադրելի: Թուրքերը կ'ըմբռնէին Արմէն Գարոյի բուն նպատակը — երկաթուղի տալ Հայկական Նահանգներուն —, եւ ամէն կերպ խոչընդոտ կը հանդիսանային ծրագրի յաջողութեան: Պակաս դեր չէին կատարեր նաեւ ոմանց նախանձը կամ չհամոզութիւնը:

Վրայ հասաւ Պալքանեան պատերազմը, 1912–ին: Նորէն դիւանագիտութեան սեղանի վրայ դրուեցաւ Օսմանեան կայսրութեան անդամահատման հարցը: Հայերը, հիասթափուած Սահմանադրութենէն եւ Թուրքերու վարած նեղ ազգայնական քաղաքականութենէն, նորէն դիմեցին մեծ պետութիւններու օգնութեան՝ պահանջելով Հայկական Նահանգներու համար բարենորոգութիւններ: Կեանքի կոչուեցաւ Փողոս փաշա Նուպարի պատուիրակութիւնը Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի կողմէն: Պոլսոյ Պատրիարքարանը եռանդով լծուեցաւ բարենորոգումներու ծրագրի պաշտպանութեան գործին: Արմէն Գարօն անմիջական մասնակից էր այդ աշխատանքներուն: Ան այլեւս վստահութիւն չուներ Թուրքերու վրայ, չէր հաւատար անոնց անկեղծութեան եւ

Ա. ՇԱՀԱ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏՈՒՆԴԱՄԵՆՏԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ Հ Դ Մ

«Եւրոպական քոնթրոլ»ի մէջ մեայն կը տեսնէր Թրքահայ ժողովըրդի վերուԹիւնը: Ան գիտէր, որ 1910 Թուականին, Սելանիկի իրենց համագումարին մէջ, «Երիտասարդ Թուրքերը» վերջնականապէս ընդդրկեցին համաԹուրքական, կամ, աւելի ճիշդը, համաԹուրանական ծրագիրը, որով Թուրքերու եւ հայերու ճամբաները կը բաժնուէին իրարմէ: Հայերուն կը մնար սեփական ուժերով տնօրինել իրենց ճակատագիրը: Եւ Արմէն Գարօն ալ, իրեն յատուկ Թափով, նետուեցաւ «ռեֆորմներու» պայքարին մէջ:

1914 Փետրուարին ստորագրուեցաւ Հայկական Նահանգներու Բարենորոգումներու ծրագիրը: Թուրք կառավարութիւնը, արտաքին ուժերու ճնշման տակ, համաձայնեցաւ, որ Վանի, Բիթլիսի, Կարնոյ, Սվազի, Խարբերդի եւ Տրապիզոնի նահանգները բաժնուին երկու մասի եւ իւրաքանչիւր մաս ունենայ իր տեղական ինքնավար վարչութիւնը եւրոպական քննիչներու վերահսկողութեան տակ: Քննիչները, կամ Վոմպեանի որակումով, մարզպաններ նշանակուեցան նորվեկիացի Հոֆֆը եւ հոլանտացի Վէստենէնկը:

Համաձայնութիւնը ստորագրուելէ անմիջապէս յետոյ, Պատրիարքարանի յանձնարարութեամբ, Արմէն Գարօն եւ բժ. Յ. Զաւրեանը կը մեկնին Եւրոպա քննիչներու հետ տեսնուելու եւ անոնց անհրաժեշտ տեղեկութիւններ ու լուսաբանութիւններ տալու համար: Այդ միջոցին տեղի կ'ունենային Օսմ. Երեսփոխանական ժողովի ընտրութիւնները: Իթթիհատը զայրացած Արմէն Գարոյի ընթացքէն, արդելք հանդիսացաւ անոր թեկնածութեան, եւ կարնոյ երեսփոխան ընտրուեցաւ, Արմէն Գարոյի տեղը, Թրքասէր Յ. Մատաթեանը: Թալէաթը, որ քանիցս նախատրամական պաշտօններ էր առաջարկած Արմէն Գարոյին, այս ձեւով վրէժ կը լուծէր իր «սիրելի Գարոյէն»:

Արմէն Գարօն, այլեւս ազատ երեսփոխանական պարտականութիւններէ, ամբողջապէս կը փարի Բարենորոգումներու գործին: Ան ամենօրեայ յարաբերութիւններ կը պահէր քննիչներու հետ, ի'օգնէր անոնց խորհուրդներով եւ գործնական քայլերով: Երկու քննիչներն ալ մեծ յարգանք ու վստահութիւն ցոյց կուտային անոր անձի հանդէպ եւ կ'ուզէին, իրրեւ օգնական, իրենց հետ տանիլ Բիթլիս կամ Կարին: Արմէն Գարոյի անձնական ցանկութիւնն էր ընկերանալ Հոֆֆին, որի կեդրոնավայրը պիտի լի-

նէր Բիթլիս։ Հոգիի քանի մը անդամ կ'առաջարկէ Թալէաթին Արմէն Գարոյի թեկնածութիւնը, իբրեւ մէկը իր ունենալիք չորս ոչ-իսլամ օգնականներէն, բայց Թալէաթ «քաղաքական պատճառներով» անյարմար կը դտնէ ու կը մերժէ։

Բանակցութիւնները քննիչներու եւ Թուրք կառավարութեան միջեւ երկար կը տեւեն։ Թալէաթ, դանազան պատրուակներով, կը ձգձգէ քննիչներու օգնականներու նշանակումը եւ քննիչներու մեկնումի հետ կապուած հարցերու լուծումը։ Ալա բուրխա այս քաղաքականութիւնը յաճախ վերծուած էր Օսմանեան Կայսրութեան վարիչներու կողմէ եւ երբեմն չհասուր ալ եղած էր, ինչո՞ւ այս անգամ ալ չվերծուէր ազատուելու համար բարենորոգումներու անախորժ պարտադրանքէն։ Քննիչները կը սրտնեղէին ու նոյնիսկ հրաժարականի մասին կը մտածէին, հայկական շրջանակները յուզումի ու խռովքի մէջ էին — Թալէաթի ուզածն ալ այդ էր արդէն՝ ձգձգել, դանազան դժուարութիւններ հանել, ժամանակ շահիլ — կարող էին նոր դէպքեր վրայ հասնիլ եւ կացութիւնը հիմնովին փոխել։

Այդ օրերուն էր, Յունիս ամսուն, որ տեղի ունեցաւ յուզումնալից տեսակցութիւնը Արմէն Գարոյի ու Ա. Վռամեանի եւ Յակոբ Թալէաթ պէյերու միջեւ։ Արմէն Գարօն մանրամասն նկարագրած է այդ դէպքը իր յուշերուն մէջ։ Այդ տեսակցութեան միջոցին վերջնականապէս պարզուած է — դէթ Արմէն Գարոյի համար — որ այլեւս ընդհանուր բան չէ մնացած Թուրքերու եւ Հայերու միջեւ։ Թալէաթի լկտի սպառնալիքները ուժէ կասկած չեն թողուցած, որ Իթթիհատան ալ, Հայերու հանդէպ, որդեգրած է համիտեան քաղաքականութիւնը...

Արմէն Գարոյի համար այլեւս Պոլսոյ մէջ ընելիք չէր մնացած։ Ան կ'որոշէ վերադառնալ Կովկաս։ Ինք այսպէս կը ներկայացնէ իր վերադարձի պարագաները յուշերու անտիպ մասին մէջ.

«1914-ին, երբ իմ վերընտրութիւնս ձախողեցաւ եւ անկարելի դարձաւ իմ Հայաստան երթալը ընդհանուր քննիչներու հետ, եւ միւս կողմէն Կովկասի մէջ ռուսական հալածանքները վերջ դտան, որոշեցի վերադառնալ իմ անձնական դործերովս զբաղելու։ Յունիս ամսուն դիմեցի ռուսական դեսպանատունը իմանալու համար, թէ ունէ արդեօք կա՞ր իմ Կովկաս վերադարձին։ Նոր պաստաւոր պատասխան ստացայ մէկ շաբաթուան մէջ եւ անմի-

Վ. ԳԱՐՏԱՇԵԱՆ ԱՐՄԷՆ ԳԱՐՕ

Ջապէս անցագիրս պատրաստեցի օր առաջ մեկնելու համար: Ընկերներու խնդրանօք մեկնումս ուշացուցի, մինչեւ որ ընդհանուր

քննիչները մեկնեցան Պոլսէն եւ մեր պատգամաւոր ընկերներէն չատերը վերադարձան կարինէն, ուր հաւաքուած էին Դաշնակցութեան Ընդհանուր Ժողովին:

«Մինչ այդ, ընդհանուր եւրոպական պատերազմը սկսաւ:

«Իոլորիս համար պարզ էր, որ մեր ցեղին դոյութեան խընդիրն եւս դրուած էր նժարին վրայ. հակամարտ ցեղերու կռիւն էր սկսուածը. մենք չէինք կարող հանդիսատեսի դերին մէջ մընալ, մանաւանդ որ մեր սեփական երկիրն եւս կռուի դաշտերէն մէկն էր լինելու: Մեկնումէս առաջ, քանի մը լուրջ խորհրդակցութիւններ ունեցանք Պոլսոյ մէջ, մեր պատասխանատու ընկերներուն հետ: Ինձ յանձնարարեցին յայտնել Կովկասի մեր ընկերներուն՝ մոռնալ ռուս կառավարութեան հետ իրենց հին հաշիւները եւ ամէն գնով աջակցիլ ռուս բանակին, Տաճկաստանը օր առաջ դրաւելու եւ մեր ժողովուրդը թուրքական կատորածներու սպառնալիքէն ազատելու համար:

«Սեպտեմբեր 16–ին մեկնեցայ Պոլսէն եւ 23–ին արդէն Թիֆլիս էի: Հոն հասնելուս, լսեցի որ մերոնք համաձայներ էին ռուս կառավարութեան հետ, կամաւորական խումբեր կազմակերպել, բայց կասկածամիտ ռուս վարչութիւնը ամէն տեսակ դժուարութիւններ ցոյց կուտար մեծ թիւով հայ կամաւորներ զինելու համար»:

Շատ ափսոս, որ այս ժամանակուայ դէպքերը եւ իր ապրումները Արմէն Գարօն մանրամասնօրէն գրի չէ առած: Օրինակ, ի՞նչ էին Պոլսոյ պատասխանատու ընկերներու լրիւ յանձնարարութիւնները, ի՞նչ պայմաններու տակ ան մտաւ կամաւորական չարժման մէջ, ի՞նչ տրամադրութիւններ կային այդ մասին Թիֆլիսի ընկերներու մէջ:

Արմէն Գարօն հրաւիրուած էր մասնակցելու Հ. Ց. Դաշնակցութեան կարնոյ Ընդհանուր Ժողովին եւ ինքն ալ ցանկութիւն ունէր գալու, բայց բարեկորոգումներու հետ կապուած գործերը զինքը պահեցին Պոլիս: Կարնոյ մէջ, յամենայն դէպս, կը յուսային, որ դէթ Ժողովի վերջին մասին պիտի հասնէր: Պատերազմի յայտարարութեան առաջին լուրը Ընդհանուր Ժողովը առացաւ Արմէն Գարոյէն: Անոր հեռագիրը չանթ ու որոտի պէս պայթեցաւ ժողովականներու գլխին: Ակնունէն, որ կ'ատենապետէր այդ օրը, հեռագիրը կարդալէն յետոյ, դէս–հեղնանքով ըսաւ.

— Մեր Գարօն դիւանադէտ է դարձել: Ի՞նչ պատերազմ, ի՞նչ բան...

Բայց կասկածը չուտով փարատեցաւ: Ընդհանուր Ժողովը ստիպուած էր փութացնել իր աշխատանքները, այլեւս պատերազմի տպաւորութեան տակ:

Ընդհանուր Ժողովի ընտրած ղեկավար մարմնի անդամներու մէկն ալ Արմէն Գարօն էր: Ժողովէն յետոյ, Ռոստոմը, տարուայ մը համար, պիտի մեկնէր արտասահման, եւ Արմէն Գարօն պիտի դար կարին անոր տեղը: Ա՛յս էր որոշումը եւ ընդհանուր հաւակացողութիւնը կարնոյ մէջ:

Երբ Սեպտեմբերի վերջերը Արմէն Գարօն հասաւ Թիֆլիս, այլեւս կարին անցնելու կարելիութիւն չկար: Հայաբնակ գաւառները Թուրքիոյ եւ Կովկասի միջեւ կտրուած էր: Հայ կամաւորական դնդերը արդէն կազմակերպուած էին: Ազգային Բիւրօն նշանակած էր կամաւորական Գնդերու Կարգադրիչ մարմինը: Նշանակուած էին գունդերու հրամանատարները: Որոշուած էր եւ գունդերու դասաւորութիւնը ռազմաճակատներու վրայ: Մէկ խօսքով, կամաւորական շարժումը արդէն իր վերջնական ձեւը առած էր: Ամէնքը կը սպասէին պատերազմի սկզբնաւորութեան:

Արմէն Գարօն առաջին օրէն իսկ նետուեցաւ կամաւորական շարժման թոհուբոհին մէջ: Զեկուցումներ տուաւ Ազգային Բիւրոյին եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ղեկավար մարմնին Պոլսոյ վիճակի եւ տրամադրութիւններու մասին: Ասպա ցանկութիւն յայտնեց մանելու կամաւորական գունդերէն մէկուն մէջ, կարին մըտնող առաջիններէն մէկը ըլլալու հաստատ հաւաքով: Որեւէ որոշուած էր ու համոզուած, որ պատերազմը սկսուելուն պէս, քանի մը շաբաթէն, ռուս բանակը պիտի է դրաւէր Կարինը...

Պէտք է ըսել, որ ամէնքը համակուած չէին այս լաւատեսութեամբ: Մասնաւորապէս, Արմէն Գարոյի մասնակցութիւնը կամաւորական շարժման, ոմանց կողմէ կը հանդիպէր առարկութեան:

Կ'ուզեմ հոս արձանագրել փորձ մը յետ պահելու Արմէն Գարօն իր մտադրութենէն: Ինչ. կարճիկեանը, որ կամաւորական շարժման հաւատացողներէն եւ Ազգային Բիւրոյի գործօն ուժերէն էր, Աւետիք Շահխաթունեանը եւ ես, օր մը, երկար խօսակցութիւն ունեցանք Արմէն Գարոյի հետ, Սագինեանի հանրածանօթ սրճարանին մէջ: Կարճիկեանը, բայց, առանձնապէս, Շահ-

խաթունեանը հանդամանօրէն պարզեցին այն անպատեհութիւնները, որոնք կարող են առաջ գալ Գարոյի կամաւորական դունդերու մէջ մտնելէն: Որքան ալ ինք այլեւս Մորհրդարանի անդամ չէր, իբրեւ կարկառուն պետական դէմք՝ իր ընթացքը կրնար բացասական անդրադարձում ունենալ Թուրքահայոց վիճակի վրայ: Բացի այդ, դեռ յայտնի չէ, թէ ինչ է լինելու պատերազմի վախճանը,— անհրաժեշտ է, որ մեր մէջ մնան չեզոք դիրք պահած հեղինակաւոր անձեր ապագայ անակնկալներու համար: Ամմէն Գարոյի մասնակցութիւնը ոեւէ առաւելութիւն պիտի չներկայացնէր կամաւորական շարժման համար, բայց անյաջողութեան պարագային կրնար վնասակար ըլլալ: Յատկապէս Աւ. Շահխաթունեանը, յուզուած, կը ջանար համոզել, որ Ամմէն Գարօն հրաժարի կամաւոր դառնալու միտքէն: Ամմէն Գարօն, սակայն, այնքա՛ն հաւատացած էր պատերազմի արագ եւ բարեյաջող ելքին, այնքա՛ն տարուած էր մօտ ապագային յաղթական կարին մտնելու հեռանկարով, որ լսել իսկ չէր ուզեր կասկածներու եւ վարանումներու մասին: Զայրով մըն ալ, թերեւս, դէր կը կատարէր, որ իրեն հետ խօսողները «լկոտներ» էին իր աչքին, ինչպէս, յաճախ, կը սիրէր կոչել երիտասարդները, եւ մեծերը — բժ. Ց. Զաւրեան եւ ուրիշներ համաձայն էին իր որոշման: Մեր խօսակցութիւնը աւելի կատակի վերածեց: «Կարին կը տեսնուինք», եղաւ իր վերջին խօսքը:

Բայց Կարին չտեսնուեցանք: Ամմէն Գարօն մտաւ երկրորդ կամաւորական դունդի մէջ եւ, իբրեւ Դրոյի օգնական, անցաւ ռազմաճակատ: Դրոյի վիրաւորուելէն յետոյ, ան ստանձնեց դունդի դեկավարութիւնը, մինչեւ ընդհանուր նահանջ, Դեկտեմբերին: Նահանջէն յետոյ, 1915–ի Յունուարին, մասնակցեցաւ դունդերու վերակազմութեան աշխատանքներուն, բայց այլեւս ռազմաճակատ չդնաց: Թիֆլիս կը մնար մեծ մասամբ, Ազգային Բիւրոյի կողքին եւ Հ. Ց. Դաշնակցութեան դեկավար մարմնի մէջ: Կամ կը ճամբորդէր, զանազան առիթներով, կուսակցական կամ ընդհանուր–ազգային յանձնարարութեամբ: Վաստպուրականի ազատագրումէն յետոյ, Վան այցելող առաջիններէն մէկը եղաւ: Իր ուշն ու միտքը միշտ կամաւորական դունդերու հետ էր, որոնց առաջնորդներու հետ կապուած էր ընկերական կապերով: Մանաւանդ, մեծ յարգանք ունէր դէպի Քեռին: Մտերիմ էր առանձնապէս Դաշնակցական Մէչոյի, Դրոյի, Արամի եւ, ի

հարկէ, Ռոստոմի ու բժ. Յ. Զաւրեանի հետ: Զէր սիրեր Անդրանիկի «պաշը պղտուքութիւնները»: Եւ այս դիւացումը փոխադարձ էր: 1915–ի ընդհանուր նահանջէն յետոյ, երբ ամէնքը ջղայնացած էին, բուռն ընդհարումներ ունեցաւ Անդրանիկի հետ, որ չափէն աւելի ջղադրգիռ վիճակի մէջ կը գտնուէր:

1915–ի աղէտը չչմեղնող ազատութիւն դործեց Արմէն Գարոյի վրայ: Իր հոգեկան տառապանքը արտասովոր չափերու հասաւ, երբ հետզհետէ լուրերը ստացուեցան երկրի ներսը կատարուած տեղահանութիւններու եւ ջարդերու մասին: Տանջանքի բաժակը յորդեց, մանաւանդ, երբ 1915–ի ամառը, Մուշէն եկած կոմսն ու Ռուբէնը պատմեցին այնտեղի դէպքերու մասին եւ չուտով հասան նաեւ Տարօնի հայութեան բնաջնջման մանրամասնութիւնները: Տարուայ վերջը ստոյգ տեղեկութիւններ եկան եւ կարնոյ տեղահանութիւններու մասին: Գարոյի հոգեկան չարչարանքները ծայրայեղ աստիճաններու հասան: Մռայլ ստուեր մը դարձած էր: Ամէն հետաքրքրութիւն կորսնցուցած արտաքին աշխարհի հանդէպ: Ինքն է որ կը պատմէ Մեծ–Ոճիրի իրեն պատճառած ցաւերու մասին:

«Հարուածն ու յուսախաբութիւնը այնքան մեծ էին, որ ինքզինքս կորսնցուցի. քունը փախաւ աչքերէս. մարդիկ դաղաններ դարձան իմ աչքին. ոչ ոքի հետ խօսիլ չէի ուզեր... Քաչուեցայ Գանձակ... Օրերով սենեակէս դուրս չէի գար. կը ծխէի անվերջ եւ կը քալէի անդադար սենեակիս մէջ եւ երբ յոգնած՝ կը փորձէի քիչ մը քնել, սոսկալի երազներէն վեր կը ցատկէի անկողնէս: Դիակներու անվերջ կոյտեր կ'երեւային աչքերուս, եւ այդ կոյտերու մէջէն կը նշմարէի իմ պաշտելի մայրիկիս դեղեցիկ աչքերը, քոյրերս ու եղբայրներս իրենց սիրունիկ փոքրիկներով, եւ բոլորի աչքերն ալ դէպի ինծ դարձած: Արցունքներէն խեղդուելով վեր կ'ելլէի եւ կը փորձէի կարդալով լուսացնել դիւերները:

«... Անքուն դիւերները զիս բոլորովին տկարացուցին. քաշած միջոցիս, շատ անգամ, աչքերս կը մթնէին եւ ինծ կը թուէր, թէ իմ չուրջը եղած բոլոր իրերը կը չարժին, կը դառնան: Ակամայ կը դոցէի աչքերս եւ քանի մը րոպէ այդպէս կը մնայի, մինչեւ որ դլխիս պտոյտը անցնէր»:

Կ'որոշէ ֆիզիքական աշխատանքով մը քայքայուած ջղերը բժշկել ու այդ նպատակով կը ձեռնարկէ քենեկալի աւերակ ջրաղացի նորոգման դործին: Եւ առաւօտէն մինչեւ երեկոյ, մշակ–

ներու հետ, ջրաղացի վրայ կ'աշխատի։ Կամ այդ իսի մէջ հող կը փորէ ու կը հերկէ։ Եւ հետզհետէ կը սկսի վերադառնալ հոգեկան հաւասարակշռութիւնը։ 1916–ի վերջերը արդէն նորէն Թիֆլիս է՝ նոր ծրագիրներով ու նոր յոյսերով։

Այդ ժամանակը կուսակցական չրջանակներու մէջ միտք էր ծագած՝ մէկը Ամերիկա ղրկելու՝ ամերիկեան կառավարութեան մօտ ի նպաստ հայերու աշխատանքներ կատարելու համար։ Ազգային Բիւրօն հաւանութիւնն էր տուած այդ մտքին։ Սուրէնեան կաթողիկոսի հետ ալ խօսուած էր եւ ան եւս համաձայնած էր իր կողմէն յանձնարարական տալ։ Ծարմարադոյն անձը Արմէն Գարօն էր։ Ընկերներու մէջ կար նաեւ այն նկատումը, որ նոր միջավայրի մը մէջ Գարօն կրնար մոռնալ անձնական վիշտը եւ նոր եռանդով լծուիլ աշխատանքի։

Այդպէս ալ եղաւ։ Արմէն Գարօն սիրով յանձն առաւ իրեն առաջարկուած առաքելութիւնը։ Գնաց էջմիածին եւ Կաթողիկոսէն ստացաւ պաշտօնական թուղթ, դործելու իրրեւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ներկայացուցիչ։ Եւ դինուած նաեւ Ազգ. Բիւրոյի եւ կուսակցութեան լիազօրագրերով՝ մեկնեցաւ Ամերիկա, ուր իր առաջին դործը պիտի լինէր, ի հարկէ, շարժել ամերիկեան հանրային եւ կառավարական կարծիքը ընդդէմ թուրքերու եւ ապահովել ամերիկեան աջակցութիւնը հայերուն։

Մռայլ, նղովեալ օրեր էին։ Ռուս կառավարութիւնը փոխած էր նախկին բարեացակամ վերաբերումը դէպի հայերը։ Հայերն այլեւս կատարած էին իրենց դերը. ցարական իշխանութիւնը կը ծրագրէր բռնագրաւել Թրքահայաստանը եւ զաղախներով բնակեցնել։ Կամաւորական չարժումը հաչուեյարդարի էր ենթարկուած։ Հայերու մէջ կը տիրէր չփոթ ու յուսալքում։ Քաղաքական հորիզոնը մութ էր։ Ոչ ոք դիտէր, թէ ինչ է լինելու վաղը։ Այսպիսի պայմաններու մէջ, ո՞վ էր ի վիճակի ըսելու, թէ ինչ կրնար ընել Ամերիկան։ Ոչ ղրկողները դիտէին, ոչ ալ դնացողը։ Բայց եւ այնպէս, Արմէն Գարօն ուրախ էր, որ կը մեկնէր։ Ի՞նչ կար իր միտքին մէջ, իրական ի՞նչ սպասելիքներ ունէր։ Անշուշտ, ինքն ալ որոշ պատասխան պիտի դժուարանար տալ։ Կ'ներթար նոր դործի. այդ էր կարեւորը։ Աւելի չուտ, բնազդական յոյս մը կար իր հոգիին մէջ, եւ այդ յոյսն էր, որ նոր աշխոյժ կը ներչնչէր իրեն։

Ու այնուհետեւ Արմէն Գարոյի կեանքն ու դործը կապուեցաւ

Ամերիկայի հետ: Ամերիկայի մէջ ան տեսաւ չերմ դուրգուրանք ընկերներու եւ հայկական լայն զանգուածներու կողմէն, ունեցաւ կարող եւ անձնուէր գործակիցներ յանձին Վ. Գարտաշեանի, Շմաւոնեանի եւ ուրիշներու եւ լաւ ընդունելութիւն գտաւ ամերիկեան կառավարութեան եւ պետական մարդոց մօտ: Ան եռանդով անցաւ աշխատանքի: Առաջին գործը, բնականաբար, պէտք է լինէր հանրային կարծիքի լուսաբանութիւնը: Մամուլի եւ առանձին հրատարակութեան մը միջոցով — Why Armenia should be free? — ան ներկայացուց հայկու քաշած տառապանքները թուրքերու ձեռքէն եւ հայերու մատուցած ծառայութիւնները Դաշնակիցներու ղէնքի յաղողութեան: Առանձին յուշագրերով ամերիկեան կառավարութեան եւս տուաւ տեղեկութիւններ ու լուսաբանութիւններ հայերու վիճակի եւ Հայկական Հարցի մասին: Միեւնոյն ժամանակ, սերտ յարաբերութիւններ պահեց Պօղոս Նուպարի պատուիրակութեան հետ՝ չանալով մէկ ճակատով երեւալ քաղաքական հրապարակի վրայ:

Հայաստանի անկախութեան հռչակումը աւելի եւս ոյժ տուաւ Արմէն Գարոյի գործունէութեան Ամերիկայի մէջ: Ան այլեւս անկախ հանրապետութեան մը ներկայացուցիչն էր, թէեւ դեռ անպաշտօն, բայց յարգուած հայ հասարակութեան եւ արտաքին աշխարհի կողմէն: Երբ 1919 Փետր.–Ապրիլին, Փարիզի մէջ, գումարուեցաւ Հայ Ազգային Համագումարը, Արմէն Գարօն մասնակցեցաւ անոր, իբրեւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Ամերիկայի ներկայացուցիչը:

Ազգային Համագումարին Արմէն Գարօն վերադարձաւ դառնացած ու հիասթափուած «լեւանթիններ»էն: Մանաւանդ, մեծ էր անոր ցաւումը Պօղոս փաշա Նուպարի դէմ՝ վերջինիս Հայաստանի Հանրապետութեան հանդէպ բռնած բացասական դիրքի պատճառով: Երբ Ժողովի մէջ կը քննուի Թուրքահայկական հողերու դրաւման հարցը, Արմէն Գարօն, հողևկան պահանջատիրութեամբ, կ'ըսէ, թէ չուտով Հայաստանի կառավարութիւնը կը դրաւէ կարինը եւ իր սպայ եղբայրն ալ պիտի լինի դրաւող զօրամասի մէջ:

— Ինչպէ՞ս թէ կը դրաւէ, յանկարծակիի կուգայ Պօղոս Նուպարը:

— Հէնց այնպէս, զօրք կ'ուղարկէ ու կը դրաւէ, կը պատասխանէ Արմէն Գարօն:

— Բայց այդ կը լինի բռնագրաւում. ես կը բողոքեմ ատոր դէմ, կը տանջայ Պօղոս փաշան:

Հայաստանի զօրքը պիտի դրաւէր Կարինը, եւ Ազգ. Պատուիրակութեան նախագահը կը սպառնար բողոքել ատոր դէմ: Անհուն վրդովմունքով կը պատմէր Արմէն Գարօն այս միջադէպը:

Հակառակ իր զայրոյթին, սակայն, յանուն համերաշխութեան, Արմէն Գարօն ատեն մը եւս գործակցեցաւ Պօղոս Նուպարի հետ եւ նոյնիսկ Ազգ. Համագումարի կողմէն ընտրուեցաւ Ազգ. Պատուիրակութեան անդամ Պօղոս Նուպարի, փրոֆ. Տէր Յակոբեանի, Ա. Զոպանեանի, Տօքթ. Յ. Նէվրուզի եւ Վ. Թէքէեանի հետ միասին:

Բայց այնուհետեւ, Ամերիկա վերադարձէն յետոյ, Արմէն Գարոյի գործակցութիւնը Ազգ. Պատուիրակութեան եղաւ զրեթէ ձեւական եւ, ի վերջոյ, վերջ գտաւ: Հասկացողութիւններու անդունդ կար անոր եւ Պօղոս Նուպարի չրջապատի միջեւ:

Արմէն Գարոյի գլխաւոր գործը Ամերիկայի մէջ եղաւ ձեռք բերել Ուաշինկթընի կառավարութեան պաշտօնական ճանաչումը Հայաստանի անկախութեան եւ Ամերիկայի նիւթական աջակցութեան ապահովումը Հայաստանին՝ սերտ գործակցութեամբ Հայ-Ամերիկեան Կոմիտէի՝ ձէյմս Ձերարտի նախագահութեամբ: Այս աշխատանքին մեծապէս նպաստեց եւ Յ. Քալաղնունիի առաքելութիւնը, որ Հայաստանի կառավարութեան կողմէ ուղարկուած էր Ամերիկա: Երկու հարցերու մէջ ալ Արմէն Գարոյի ջանքերը պսակուեցան կատարեալ յաջողութեամբ. 1920 թ. Ապր. 22–ին, ամերիկեան կառավարութիւնը պաշտօնապէս ճանչցաւ Հայաստանը, իբրեւ անկախ հանրապետութիւն, եւ Արմէն Գարօն դարձաւ Հայաստանի անդրանիկ դեսպանը Ամերիկայի մէջ: Կարելի է երեւակայել, թէ հրճուանքի ինչ պահեր ապրեցաւ ան, յաղթանակի այդ օրերուն: Ատկէ առաջ արդէն եւ ատկէ ետք ալ, ամերիկեան կառավարութիւնը մեծարժէք նիւթական աջակցութիւն տրամադրեց Հայաստանին՝ ստոյգ կորուստէ փրկելով պատերազմէն աղէտահար հարիւր հազարաւոր հայեր:

Արմէն Գարոյի ջանքերով կազմակերպուեցաւ Ուաշինկթընի հայկական դեսպանատունը, դեղեցիկ կերպով կահաւորուած սեփական չէնքի մը մէջ:

Արմէն Գարոյի անմիջական մասնակցութեամբ կատարուեցաւ եւ Հայկական Բանակի Հանգանակութիւնը Ամերիկայի մէջ

եւ հանդանակուած դրամով ուտելիք, հագուստ եւ այլ կարգի նիւթեր ղրկուեցան Երեւան, զինուորական նախարարութեան տրամադրութեան տակ:

Ողեւորութեան ու հրճուանքի օրեր էին մանաւանդ, երբ Սեւրն ալ վրայ եկաւ: Ամէն ոք կը պատրաստուէր վերադառնալ հայրենիք: Ամէն ոք կ'աճապարէր հայկական անցագիր ստանալ, Հայաստանի քաղաքացիութիւն ապահովել: Արմէն Գարօն ամենէն շատ իրաւունք ունէր խանդավառուելու: Ան կը տեսնէր իր կեանքի նպատակները իրագործումը եւ լաւատես էր ապագայի համար: Հայաստանի մէջ եւս գնահատուած էր անոր աշխատանքը: 1920–ի դարունը, ան հրաւէր ստացաւ Երեւանէն. ընկերները կը պահանջէին, որ վերադառնայ հայրենիք, մասնակցելու համար պետական շինարարութեան: Ծրագիր կար յանձնելու անոր վարչապետութիւնը: Արմէն Գարօն, սակայն, դեռ անժամանակ կը գտնէր իր Ամերիկայէն հեռանալը, ուր տակաւին շատ գործ ունէր ընելիք:

Իր պատասխան նամակին մէջ ան կը գրէր, թէ ինք տրամադիր չէ պետական բարձր պաշտօն ստանձնելու. ատոր համար Հայաստանի մէջ կան աւելի ձեռնհաս անձեր: Ամերիկայի իր գործը լրացնելէ յետոյ, ինք մտադիր է վերադառնալ հայրենիք եւ, դաւառական շրջանի մը մէջ, նուիրուիլ երկրագործական աշխատանքի: Հին սէրն էր, որ արթուն մնացած էր իր մէջ, հողի սէրը, որ մինչեւ մահ ալ իր միտքէն չելաւ:

Իր, ինչպէս եւ բոլորիս երազները, սակայն, չուտով յոգս պիտի ցնդէին: Վրայ հասան 1920–ի աշնան սեւ օրերը: Անյայտ պատերազմ: Ապա խորհրդայնացում, Փետրուար 18 ու նորէն խորհրդայնացում: Հայաստանը կորսնցուց իր անկախութիւնը: Արմէն Գարօ ցաւագին կերպով ապրեցաւ այդ դէպքերը: Իր առողջութիւնն ալ սկսած էր խանգարուիլ: Ան տաճն մը անցուց Քալիֆորնիա, բայց բնութիւնն ալ չօգնեց: Այլեւս ուժաթափ էր, հոգնեցէս ընկճուած: Դեռ կը պահէր դեսպանական պաշտօնը, ամերիկեան կառավարութիւնն ալ դինքը կը ճանչնար, որպէս Հայաստանի Հանրապետութեան օրինական ներկայացուցիչ, բայց ինքն իր մէջ այլեւս ոյժ չէր դղար գործը շարունակելու եւ կը պատրաստուէր քաշուելու ասպարէզէն: Մէկ յոյս ունէր միայն, որ Հայաստանի նոր վարիչներն ալ հայեր են, վերջապէս, եւ պիտի պահեն ու զարգացնեն Հայաստանը ռուսերու ալակցութեամբ:

Այս իմաստով նամակներ ալ ունի դրած ընկերներուն, Փարիզ եւ այլուր: Հաւատաք ունէր, որ հայրենի հողը ամենաանուղղայ բոլշեւիկներն անդամ պիտի հայացնէ: Այս տեսակէտով բնորոշ ու հետաքրքրական են 1921 թ. Դեկտ. 9-ին, Մ. Վերածինին դրած մէկ նամակի հետեւեալ տողերը*) .—

«Առանց ռուսական ակտիւ աջակցութեան մենք հնարաւորութիւն չենք ունենար դոնէ կիսով չափ իրականացնելու մեր ազգային խոհալը՝ ունենալ սեփական հայրենիք մը՝ անկախ կամ թէկուզ կիսանկախ, ուր մեր ժողովուրդը հնարաւորութիւն ունենայ իր հալալ աշխատանքով ապրելու՝ հեռու թուրքական սուրէն եւ հուրէն: Այս տեսակէտէն մեր երեւանի կարմրաւոր ախպարները չատ աւելի ռէալ հողի վրայ են կանգնած... Եղածը եղաւ. Մոսկուան մեր հէրն անիծեց «ընկեր» կարապէքիրի միջոցաւ: Ներկայիս Մոսկուան «բարեկամ» է Անգարայի հետ, բայց այս բարեկամութիւնը կարող է 24 ժամուայ մէջ ապրէսիւ թշնամութեան վերածուիլ եւ օրին մէկը աչքերնիս պիտի բանանք եւ տեսնենք, որ «ընկեր» Լենինը հայկական պահանջները ձեռք առած Անգարայէն բաւարարութիւն է պահանջելու: Պատմութեան այրուբենը այդ կ'ըսէ, եւ այդ օրը չատ մօտիկ է իմ կարծիքովս:

«... Աւելի սեղմեմ միտքս. Միացեալ անկախ Հայաստան ուզս պետութեան անմիջական պաշտպանութեամբ եւ բարեկամ Դաշնակից պետութեանց բարոյական եւ նիւթական աջակցութեամբ (Դաշնակից պետութիւն ըսելով՝ Անգլիա եւ Ամերիկա ըսել կ'ուզեմ): Այս է միակ ճամբան, եւ ինձ թւում է, որ երեւանի մեր ախպարներէն չատերուն էլ միտքը այս է, բայց չատ իշավարի տարան իրենց գործը»:

Քսան եօթը տարի է անցած Արմէն Գարոյի մարգարէութենէն ի վեր, «ընկեր» Լենինն ալ վաղո՞ւց մեկնած է առ հաւս, բայց «օրին մէկը» դեռ չեկաւ, եւ «երեւանի մեր ախպարները» կը շարունակեն ,առաջուայ պէս, «չատ իշավարի» առնել իրենց գործը: Մոսկուան եւ Անգարան այլեւս բարեկամներ չեն, ճիշդ է, բայց «ընկեր» Լենինի յաջորդները «հայկական պահանջները ձեռք առած» չեն, եւ նշան ալ չկայ, թէ պիտի առնեն: Արմէն Գարոյի լաւատեսութիւնը չարդարացաւ եւ «Դաշնակից պետութեանց բարոյական եւ նիւթական աջակցութեան» մասին Հայաստանին.

*) «Հայրենիք Տարեգիրք–Տօնացոյց», 1946 թ., էջ 196:

Անգլիա եւ Ամերիկա Թուրքին է, որ «բարոյական եւ նիւթական աջակցութիւն» ցոյց կուտան: Եթէ ողջ մնար, Արմէն Գարօն այսօր հազիւ թէ պահէր իր այն օրերու լաւատեսութիւնը, որ ա-ռարկայական պատճառներէ աւելի, իր ներքին զգացումներէն կը բխէր:

Իր բոլոր դործերը կարգի բերելէ յետոյ, 1922 թ. Նոյեմբ. 1-ին, Արմէն Գարօն ձգեց Ամերիկան եւ ուղեւորուեցաւ Եւրո-պա, իր հարազատներու մօտ: Կինը եւ 18 ամեայ զաւակը ժրընեւ իրեն կը սպասէին, ինչպէս նաեւ իր տարազիր ընկերները: Մեկ-նելէ քանի մը շաբաթ առաջ ան կը դրէր Փարիզ, իր մէկ ընկե-րոջ.— «Այո՛, դիտէ դամ: Երանի՛ թէ երկու տարի առաջ մեկնած լինէի, երբ կը կանչէիք Երեւան: Գոնէ անդամ մըն ալ մեր Մասի-սը տեսած կ'ըլլայի, որուն կարօտը կը կրծէ հոգիս: Այժմ, կ'ը-սեն, Մասիսը Թուրքիոյ մէջ է. ի՛նչ ախմախ բան: Մասիսը մեր բոլորիս հոգիներու մէջն է, այսինքն՝ բոլոր հայերու, բացառու-թեամբ լէվանթէն թշուառականներու:

«Ինծի կը թուի, թէ այս տարի կարեւոր դէպքեր տեղի պիտի ունենան մեզի համար. կարծես թէ ներսէս ձայն մը կ'ըսէ, թէ մեր ճակատագրի առասպելական եօթը տարիները լրացած են արդէն եւ մեր առջեւը նոր դուռներ պիտի բացուին: Յամենայն դէպս, ես իմ ընելիքս որոշած եմ. եթէ ողջ մնամ, պիտի երթամ Հայաստան եւ Նոր Բայազէտի չրջանը, կամ ուրիշ անկիւն մը, ազատականութիւն պիտի ընեմ ու նժոյդներ պիտի մնծցնեմ: Ձեր բանը ուրիշ է. դուք դեռ դուրսը ընելիք ունիք: Մեր երդը արդէն երգուած է»...

Եւ, իսկապէս, անոր երդը արդէն երգուած էր: Երբ 1922 թ. Նոյեմբերին Փարիզ հասաւ, նախկին Արմէն Գարոյէն սուուր մը մնացած էր: Մաշած ու քայքայուած էր, թէեւ ապագայի յոյսը չէր կորսնցուցած: Անվերջ պատմել կուտար Հայաստանի դէպքերու, կատարուած դործերու, ընկերներու մասին: Ան կը քաչէր, որ ինք հեռու մնացած էր այդ ամէնէն: Շատ բաներու ծանօթ չէր եւ չէր կրնար ըմբռնել հայ բոլշեւիկներու դաւաճա-նական արարքները: Առանձին յուզումով կը լսէր փետր. 18-ին նախորդող եւ յաջորդող դէպքերու պատմութիւնը: Բայց եւ այնպէս, Հայաստան մեկնելու վճիռը իր մէջ կը մնար անխախտ: «Ախ, մէկ Երեւանի օդը շնչեմ ու խաղողը ուտեմ, բոլոր հիւան-դութիւններս կը բժշկուին», կը կրկնէր յաճախ:

Բայց Երեւանը իրեն համար մնաց որպէս Մովսէսի Աւետեաց Երկիր: Փարիզէն անցաւ Ժընեւ, իր հարազատներու մօտ: Հիւանդութիւնը հոն երթալով սաստկացաւ եւ, քանի մը ամիս անցած, 1923 Թ. Մարտ 23–ին, յաւիտենապէս փակեց աչքերը:

Ցուղարկաւորութիւնը տեղի ունեցաւ Քլէն Փալէի հնամեայ գերեզմանատան մէջ: Դագաղը չորս ազատուած էր Ժընեւի բոլոր հայերու եւ զուիցերիացի բարեկամներու կողմէ՝ Բրաֆթ Պոնարի ղեկաւարութեամբ: Փարիզէն եկած էին ազգականները, Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան եւ Հ. Ց. Դաշնակցութեան ներկայացուցիչներն ու մտերիմ ընկերները: Փարիզի հովիւ Վռամշապուհ եպ. կատարեց թաղման արարողութիւնը: Բրաֆթ Պոնար յուզիչ դամբանականով մը իր եւ զուիցերիացի հայասէրներու յարգանքն ու հիացումը յայտնեց մեծ հայու եւ ազատութեան համար մարտնչող անզուգական յեղափոխականի յիշատակին: Ցանուն Հ. Հ. Պատուիրակութեան խօսեցաւ Ալ. Խատիսեան: Տողերիս դրողին վիճակուեցաւ Հայաստանի կառավարութեան, Հ. Ց. Դաշնակցութեան եւ Դաշնակցական բոլոր ընկերներու կողմէ հրաժեշտի վերջին ղդացումներն արտայայտելու տխուր պարտականութիւնը:

Գարնանային արեւոտ, պայծառ օր մըն էր: Բնութիւնը, ձմեռուայ թմրիրէն արթնցած, կ'ապրէր իր կենսական բովանդակ ուժով: Եւ տարօրինակ էր, անհասկնալի, կարելի չէր չզղջալ ճակատագրի դաժանութեան դէմ, որ ապրելու անյագ տենչով վառուած սիրտ մը ընդմիշտ դադրած էր բաբախելէ:

Ընդհանուր սուգի մէջ, եռագոյնով ծածկուած դագաղը յամրօրէն լքաւ գերեզման... օր մը Հայաստան փոխադրուելու յոյսով:

Արմէն Գարոյի վերջին բաղձանքն էր՝ թաղուիլ Հայաստանի մէջ...

Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ

Սան Ֆրանսիսկո

Յ· Յ· ԿՈԲՈՅԵԱՆ

1939–ի Օգոստոս ամսի 19–ին, սրտի կաթուածով, Նիւ Եորքի մէջ մեռաւ մեր ընկերը՝ Յ· Յ· Կոբոյեան: Իրրեւ սիրուած ու յարգուած ընկերոջ՝ անոր մահը խոր սուգով համակեց չրջանի բոլոր ընկերներն ու կուսակցական մարմինները:

Իր կատակին մէջ, իր խիզ ձեռքով դրի առնուած,— մխիթարական յուզիչ փաստաթուղթ մը օտարութեան մէջ մեռնելու ճակատագրուած հայ մարդու հայրենասիրական անշէջ զգացումները վկայող — Կոբոյեան ցանկութիւն էր յայտնած, որ յետ մահու, իր թողուցած նիւթական համեստ հարստութեամբ ի մի հաւաքուին եւ ամբողջական հատորով մը ի լոյս ընծայուին Արմէն Գարոյի յեղափոխական պատմուածքները:

Կոբոյեան անհուն սիրով մը կապուած էր Արմէն Գարոյին:

Եւ այսօր, երբ կ'իրականանայ Կոբոյեանի կտակին այդ մասը այս հատորին երեւումով, այլ խօսքով՝ կ'իրագործուի անոր այլեւս անդրշիրիմեան այս ցանկութիւնը — պատշաճ է եւ արդար՝ որ այս էջերուն մէջ ոգեկոչուի նաեւ Կոբոյեանի յիշատակը:

* * *

Իր կարգին, եւ իր չափով, վաստակաւոր մըն էր նաեւ ինքը՝ Կոբոյեան: Իր ազգային ու կուսակցական գործունէութեան դաշտը, իր անհատական ճակատագրի բերումով, եղած էր Ամերիկա–հայութիւնը որու ծոցին մէջ աշխատած էր ան ամբողջ երեսուն հինգ տարի, աշխատած՝ լուիկ մնջիկ, առանց ուրիշ ազմուկի իր անձին չուրջ: Ոչ խօսող էր, ոչ դրող, ոչ իսկ մտաւորական մը՝ բառին նեղ առումով: Այդ պատճառով ալ իր անունը մնաց չհրատարակուած ժողովրդական լայն խաւերու մէջ: Բայց կուսակցական կեանքէն ներս, մեր չրջանակներու մէջ, դէմք մըն էր Կոբոյեան, յայտնի, սիրուած, եւ միանգամայն յարգանք պարտադրող:

Ո՞ւր էր կազմաւորուած Կոբոյեանի անհատականութիւնը· ի՞նչ դեր էին ունեցած ընտանիքը, դպրոցը, ընկերային միջա-

Ց · ՊԱՐՈՑՐԵԱՆ ԱՐՄԷՆ ԳԱՐՕ . Ց · ԿՈՒՐՑԵԱՆ

վայրը անոր հոգեկան կառուցուածքին, մտաւոր զարգացման եւ նկարագրի ձեւակերպման մէջ: Ուրիշ խօսքով, ի՞նչ էր եղած իր կեանքը հայրենի երկրի մէջ: Շատ քիչ բան դիտենք, կամ գրեթէ ոչինչ դիտենք այդ բոլորի մասին: Իր ամբողջ «գիրք ծննդոց»ը, որքան որ ծանօթ է մեզի, այնքան համառօտ է որ կարելի է զայն սեղմել կարճ ու չնչաւոր պարբերութեան մը մէջ:—

Ծնած՝ Բերբի, Զարասանճադ 1871, Նոյեմբեր 15–ին, զաւակ՝ բարեկեցիկ ընտանիքի. աւարտած՝ Միացեալ Ընկերութեան դըպրոցը եւ ուսուցիչ՝ կարճ ժամանակ մը. հաղիւ տասնեւհինգ ամեայ պատանի, եւ որբացած՝ հօրմէ. ամուսնացած եւ երկու տարի վերջը պանդխտութեան առաջին տարին չլրացած՝ այրիացեալ, դեռատի կնոջ մահով. 1894–ին՝ Ռումանիոյ Կոստանցա քաղաքը, ընդամէնը մէկ տարի. եւ վերջապէս Ամերիկայի այս ափերը ուր առաջին անգամ ոտք կը դնէ 1895–ին: Կը հաստատուի Նիւ Եորքի մէջ, կը զբաղի մեռաքաւործութեամբ: Իր կեանքի վերջին քսաներկու տարիները կ'ապրի մինչեւնոյն տան մինեւնոյն սենեակին մէջ:

Կոթոյեանի հանրային գործունէութեան շրջանը Ամերիկայի մէջ կը սկսի 1904 թուականին երբ անիկա կը մտնէ Դաշնակցութեան շարքերուն մէջ անդամագրուելով Հ. Յ. Դ. Նիւ Եորքի կոմիտէին: Շատ չուտով անիկա արդէն կուսակցական պատասխանատու պաշտօններու վրայ է: Անդամ՝ տեղական կոմիտէական վարչութիւններու, անդամ՝ Շրջանային Գործադիր մարմիններու, անդամ՝ ազգային կուսակցական տեղական գանագան յանձնախումբերու. եւ վերջապէս անդամ ու քարտուղար, 1913 թուին, Հ. Յ. Դ. Ամերիկայի կեդր. Կոմիտէին որ բարձրագոյն պաշտօնն է որուն կրնայ հասնիլ ընդհր մը Շրջանի դերագոյն մարմնին մէջ: Ցետոյ՝ տարեկան մեր պատգամաւորական ժողովները, որոնց բոլորին միշտ ներկայ է Կոթոյեան, իբրեւ պատգամաւոր, կամ եթէ պատգամաւոր չէ, հրաւիրուած խորհրդակցական ձայնով: Երբեմն անդամ է Դիւանին այդ ժողովներէն ներս, բայց միշտ մաս կը կազմէ դիւանական եւ յարաբերական թուղթերը քննող Յանձնախումբին, որու մէջ կը մտնէն միայն փորձառու եւ վստահելի նկատուած ընկերները: Իսկ Դաւառական Յանձնախումբ մը, որու մէջ պէտք է մտնէն անկողմնակալ ու

արդարամիտ ընկերներ, դրեթէ անըմբռնելի է առանց Կորոյեանի մասնակցութեան:

Պարզ է որ բարձր վարկով եւ բացառիկ համակրով դէմք մըն էր Կորոյեան կուսակցութենէն ներս:

Բայց ուրկէ՞ կուգային այդ վարկն ու համակրը:

Ըսինք, որ ո՛չ դրօշ եւ ո՛չ ալ խօսող մըն էր ան, եւ կրնանք աւելցնել որ, ո՛չ վերլուծն ընդունակութեանց եւ ո՛չ ալ բացառիկ կարողութիւններու տէր մէկն էր ան: Ընդհակառակը՝ համեստ էին իր ուժերը: Բայց այդ բոլորին դէմ, Կորոյեան իր մէջ ունէր այնպիսի յատկութիւններ, որոնք միանդամայն հասկնալի ու ըմբռնելի կ՚ընծայեն իր բարձր դիրքը կուսակցութեան մէջ:

Յ. Յ. Կորոյեան, նախ եւ առաջ, բարոյական անձ մըն էր, կարելի բարոյականութեան մը բոլոր յատկանիշներով: Անհիւա ազնիւ էր եւ բարի, եւ նոյնիսկ հեզահամբոյր: Անհիւա առաքինի էր եւ ընկերասէր: Կը բաժնէր ընկերոջ վիշտը, նոյն չափով ինչ չափով որ պիտի բաժնէր անոր ուրախութիւնները: Սրտցաւ ու կարեկից հոգի մըն էր, որ վարանում ու տատամսում չճանչցաւ երբ օգնել պէտք էր զաղափարակից մերձաւորին: Ընկերասիրութիւնը իր մէջ այնպիսի վսեմ չափերու էր հասցուցած, որ ձախորդութեան կամ անդարմանելի դժբախտութեան մը պարագային անհիւա դիտէր իր արցունքը խառնել ընկերոջ արցունքին: Եւ ասիկա՝ բառին տառացի իմաստովը:

Անհիւա իր նկարագրին մէկ երեսն էր. միւս երեսը կը կազմէր իր ճանաչողութիւնը վաստին՝ ընդդէմ լաւին, չարին՝ ընդդէմ բարիին, տգեղին՝ ընդդէմ գեղեցկին: Եւ այս բոլորին մէջ, համապատասխան վերաբերում՝ կամ դիրքաւորում: Յորինը որոշմէն դատել դիտէր Կորոյեան: Եւ իր դատումները ենթակայ չէին իրաւախոհութեան: Մարդկային խղճմտանքը իր մէջ սակարկելի չէր բնաւ, ո՛չ հեռաւորին եւ ո՛չ իսկ մերձաւորին համար: Սխալեցա՞ւ երբեմն իր դատողութիւնը. որո՛ւ հոգը, սակայն: Չէ՞ որ իր չարժառիթները մաքուր էին միշտ, եւ անանձնական:

Պարկեշտ, մաքուր, անխարդախ ու անկաշկանդ նկարագրով մարդ մըն էր Կորոյեան:

Բայց նոյնքան արժէքաւոր, նոյնքան ուշագրաւ ու համայիշ

է հայը Կոբոյեանի մէջ: Ամբողջական հայ, կամ, եթէ ներելի է բառը, համահայ է Կոբոյեան: Իր ճեռագիր կտակին մէջ անիկա ինդրած է որ իր «համեստ դերեզմանաքարի վրայ» արձանագրուի «Ցակոբ Կոբոյեան, ծնած Հայաստան»: (Ընդգծումը մերն է: Ե. Մ.) ո՛չ թէ Բերբի, Զաբսանճագ, այլ Հայաստան: Իմաստը պարզ է: Կոբոյեանի մտքի մէջ եղած է ո՛չ թէ արեւմտահայը կամ արեւելահայը, կամ պարսկահայը եւ կամ գաղթահայը, այլ հայը:

Եւ հայութեան այդ դիտակցական ըմբռնումով ալ ապրեցաւ Կոբոյեան իր կեանքը օտարութեան այս ափերուն վրայ: Ապրեցաւ լման քառասուն հինգ տարի Նիւ Եորք կոչուած կոզմոպոլիտ, համաշխարհիկ այս ոստանին մէջ, ուր կեանքը հայկական ըլլալէ զատ ամէն ինչ է· դործնոյ ճըրպիի մեռաքսի մանարաններուն մէջ ուր ո՛չ մեքենաներու ճոխինչը եւ ոչ ալ հարեւան դործատուրներու հանապազօրեայ խօսքը կրնային հայկական ուեէ բան ունենալ իրենց մէջ, եւ սակայն, օր մը օրանց մարդիկ չլսեցին անոր շրթներէն երկու բառ անդլիերէն: Եւ եթէ լսէին, կարծես դայթակղութեան պէտք բան մը պիտի ըլլար այդ: Ճիշդ է, Կոբոյեան կը կարդար տեղական ամերիկեան թերթերը, բայց կենդանի խօսքը անոր բերնին մէջ միշտ հայերէնով էր:

Հայ ժողովուրդ, հայ երկիր, հայ պատմութիւն, հայ դրականութիւն, հայ մշակոյթ, եւ վերջապէս ամէն ինչ որ հայկական էր, եղան այն միակ տարերքը որոնցմով լեցուեցաւ, չըսելու համար յափրացաւ, Կոբոյեանի հայրենասէր հոգին օտար այս ափերուն վրայ: Մանաւանդ հայ դիրը, որուն սպասաւորը չէր թէեւ, եւ հայ միտքը որուն առաջաւոր ներկայացուցիչը չեղաւ ինք, առարկայ եղան իր անսահման դուրգուրանքին: Եւ պակաս խանդաղատանքով մը չէր որ անիկա դուրգուրաց այդ մարդերէն ներս վաստակի հասած իր հեռաւոր ու մերձաւոր ընկերներուն վրայ:

Խանդավառ, մղեռանդ եւ ուղղափառ հայ մըն էր Յ. Յ. Կոբոյեան:

Եւ վերջապէս կուսակցական մարդը Կոբոյեանի մէջ, կամ կոբօն՝ ինչպէս սովոր էինք կոչելու պինք վաղաքչօրէն:

Ըսել որ կոբօն հաւատաւոր, նուիրուած, ուսում եւ տիպար Դաշնակցական մըն էր, դեռ բաւական չէ տալու համար անոր

կուսակցական դիմագծութիւնը: Ո՞վ չէր գիտեր, օրինակի համար, որ անոր ողջ կեանքը եղած էր կատարեալ ընծայաբերում մը իր սիրած կուսակցութեան, որ ան տուած էր անոր այն ամէնը որ կրնար տալ իր քրտինքէն, իր գրպանէն, իր մտքէն ու իր հոգիէն, մանաւանդ իր հոգիէն: Եւ, առանց ակնկալութեան, առանց դասինիներու տենչանքին:

Բայց, վերջին հաշուով, նուիրումն ու զոհաբերութիւնը կը կազմեն անհատին էութեան, իբրեւ ընկերային արարածի, մէկ մասնիկը միայն: Կորօն, իր ամբողջ էութեամբ Դաշնակցական էր: Ուրիշ խօսքով, Դաշնակցութիւնը Կորոյի անհատական կեանքն էր: Անդամ մը ամուսնացած երկրի մէջ, ան այլեւս չմտածեց Ամերիկայի մէջ ապրած իր երկար տարիներու ընթացքին կրկին ամուսնանալու, կնոջական սէր փնտռելու, զաւակներ ունենալու, ընտանեկան հանդիստ, ապահով, ու երջանիկ կեցցող ստեղծելու մասին: Զմտածեց, որովհետեւ այդ բոլորը, կամ առանց համապատասխան երջանկութիւնը Կորօն ուզած էր գըտնել, եւ գտած էր Դաշնակցութեան մէջ:

Դաշնակցութիւնը Կորոյի ընտանեկան օճախն էր:

Եւ Կորոյեան այդ օճախին հետ վարուեցաւ այնպէս ինչպէս հոգատար հայրը կը վարուի իր վաստակին նայող, իր հովանիին ապաւինող ընտանիքի միւս անդամներուն հետ:

Եւ Կորոյեան բարձր բռնեց նաեւ այդ օճախին ընտանեկան պատիւը:

Եղաւ կարգապահ կուսակցական մը, եւ չներեց անկարգներուն: Եղաւ համոզուած Դաշնակցական մը, եւ չներեց գաղափարով ու հոգիով տկարացածներուն եւ սայթաքողներուն: Իրբեւ անքուն պահակ՝ անիկա հսկեց չարունակ կուսակցութեան ներքին կեանքին վրայ եւ ծառացաւ այն երեւոյթներուն դէմ, որոնք համապատասխան չէին իր կուսակցական բարոյական ըմբռնումներուն, բայց միշտ մնաց հաւատարիմ, չընկրկող, չյուսալքուող, անդաւաճան պինդուորը՝ նուիրուած գաղափարին:

Այո՛, Կորոյեան նաեւ լա՛ւ Դաշնակցական մըն էր, ինչպէս եղած էր լա՛ւ մարդ մը, եւ լա՛ւ հայ մը: Եւ դժուար է ըսել թէ ո՞րն էր գերիվեր իր մէջ: Պէտք է ճշդել, սակայն, որ առաքինութիւններու այս երրորդութեամբ կազմուած ու կատարելագոր-

ծըւած Կորոյի նման ոխպերով է որ Դաշնակցութիւնը դարձաւ Դաշնակցութիւն: Եւ ատիկա հերիք է Կորոյի յիշատակը յաւէրժացնելու համար:

* * *

Իբրեւ կտակ թողուցած իր յուղիչ դրութեան մէջ Կորոյեան կ'ընէ հետեւեալ վերջին խնդրանքը.—

«Կը խնդրեմ ծաղկեպսակ չընդունիք... ոչ ալ դամբանական ատիտ խօսուի... Այն օրը որ Հայաստան իր ընկերային–քաղաքական ազատութիւնը վերստանայ, եւ հայ ժողովուրդը տօնակատարութիւններով Մայիս 28–ի տօնը փառաբանէ, կը խնդրեմ որ այդ օրը գիս չմոռնաք... Հայկական եռագոյնը... կը դնէք հողաթումբիս վրայ...»

Այդ հողաթումբը դուք այսօր կը գտնէք Լոնկ Այլէնտի հայոց գերեզմանատան մէջ, նեղ ճամբու մը եզրին, առանց հովանի ծառերու, եւ առանց գոյնզգոյն ծաղիկներու, այլ միայն սովորական խոտով ծածկուած, եւ համեստ գերեզմանաքարով մը ինքնորոշ: Շատ այցելուներ չունի ան, բայց որք ալ չէ: Որովհետեւ, ընկերներ տարին անդամ մը կամ երկու կ'երթան այցի: Եւ երբ երկիւղածութեամբ կանդնած իրենց նայուածքը կը ձգեն այդ «հողաթումբ»ին վրայ, կը թուի իրենց թէ հոն՝ վարը, հակառակ բնութեան քայքայիչ սոսկ գործողութեան, դեռ կենդանի է Կորոյին սիրտը, եւ կը բարախէ հայ ժողովուրդին, իր սիրած կուսակցութեան եւ ապագայ աղատ հայրենիքին համար:

ԵԴՈՒԱՐԴ ՍԱՀԱԿԵԱՆ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Իմ սիրելի Հրա՛նդս,

Կը զգամ, որ առողջութիւնս օր առաջ ինձ կը թողու, եւ հաւանական է, որ դուն բնաւ առիթը չունենաս ինծի հայրիկէդ լսելու իր ապրած եւ դիտած օրերու պատմութիւնները, որոնց այնքա՛ն սիրահար էիր ինծի մանկութեանդ օրերուն:

Կը յիշես, անշուշտ, թէ ինչպէս անկողնիդ մօտ կը նստէի եւ մինչեւ որ մի քանի վիճրիկ պատմութիւններ չէի ըներ, դուն քնել չէիր ուզեր: Ի՜նչ քաղցր էին այդ օրերն ու ժամերը, որ մենք իրար հետ անցուցինք: Բայց ինչքան քիչ էին այդ անոյշ օրերը թէ՛ ինծի համար, իմ անգին պալիկս, եւ թէ ինձ համար:

Հիմա արդէն 17 տարեկան կը լինիս, եւ այս 17 տարուան մէջ չորս ու կէս տարի իրար հետ եղանք: Ինչո՞ւ կեանքը այսքան անարդար եղաւ մեր երկուքին համար — դժուար է բացատրել: Իրականութիւնն այն է, որ մենք իրար չափազանց սիրելով հանդերձ՝ իրարմէ հեռու ապրելու ստիպուեցանք:

Երանի՛ թէ դուն ինձ պէս չապրիս: Երանի՛ թէ աւելի բնականոն պայմաններու մէջ ընթանար քու կեանքը: Երանի՛ թէ չզգայիր այն բոլոր զրկանքները, որոնք ինձ բաժին ընկան այս աշխարհին մէջ:

Այդ պակասը լրացնելու համար է, որ մտածեցի գրի առնել իմ ապրած օրերէն այն դէպքերը, որոնք խորը տպաւորութիւն են թողուցած իմ վրայ եւ որոնք կարող են քեզ ալ օգտակար ըլլալ, իրրեւ ուղեցոյց քու գալիք օրերուն:

Դէ՛, հիմա լաւ լսէ, թէ ինչեր է պատմելու քու հայրիկը քեզ համար: Եւ բնա՛ւ չխնայես, որ հայրիկդ այլեւս չկայ այս աշխարհի մէջ: Ես ալ քեզ պէս շատ շուտ կորսնցուցի իմ հայրիկը, բայց այդ պատճառ չեղաւ, որ ես գլուխս կորսնցնեմ կեանքի մէջ: Եթէ դուն իմ տղաս ես, ինձ պէս տոկուն կերպով տանելու ես կեանքի բոլոր զրկանքները: Քիչ մը փիլիսոփայ պէտք է ըլլաս, քիչ մըն ալ զգայնոտ· պէտք է կեանքի լաւ կողմերով ոգեւորուիս եւ աշխատիս անհամութիւնները մոռնալ:

Յունիս–Օգոստոս, 1920

Ուաշինկթըն

ԱՊՐՈՒԱԾ ՕՐԵՐ

I

ԲՈՇԱ ՀԱՐՍԻՆ ԳՈՒՇԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Կը յիշես, անշուշտ, թէ ինչպէս 1910 Թուականին, երբ մենք երեքով՝ Մայրիկդ, ես եւ դուն Բաթում դուրս եկանք նաւէն, ուուս ժանտարմները մեզ չրջապատեցին եւ երեքս միասին Թիֆլիս տարան, ուր ինձ բանտարկեցին ժանտարմներու վարչութեան շէնքին մէջ: 17 օր այնտեղ բանտին մէջ պահելէն յետոյ, յետ ուղարկեցին Կ. Պոլիս, իբրեւ օսմանեան երեսփոխան, իսկ դուն ու Մայրիկդ դնացիք Գանձակ մեր սիրելի Յովսէփի եւ Անոյշ մօտ անցնելու ամառը: Այդ Թուականէն երկու տարի յետոյ, երբ ես դնացի Կարին եւ ամբողջ տարի մը անցուցի իմ պաշտելի Մայրիկիս մօտ, ձմեռուայ երկար իրիկունները կը նստէի անոր կողքին եւ պատմել կուտայի մեր ընտանիքի անցեալ կեանքէն ու դէպքերէն:

Երեկոյ մը, երբ խօսք եղաւ իմ Թիֆլիսի բանտարկութեան մասին, մայրիկիս հարցուցի, Թէ չա՞տ վախեցաւ, երբ իմ բանտարկութեան լուրը առաւ: Մայրիկս իր սիրուն աչքերը աչքերուս ուղղած, ինքնավստահ կերպով պատասխանեց, Թէ ամէնքը շատ վախցան, բացի իրմէն:

— Ես դիտէի, որ քեզի վտանգ չի կարող պատահիլ,— ըսաւ մայրիկս՝ ճակատս համբուրելով:

— Ինչէ՞ն դիտէիր, մայրիկ ջան,— հարցուցի իրեն:

Ահա Թէ ինչ պատմեց ինձ այն անոյշ երեկոն իմ սիրունիկ Մայրիկս:

«— Պալա ջան, երբ ես քեզմով երկու հոգիս էի, Օգոստոս ամսին (1872), Կօկօղ (մեծ մայրս) ու ես մեր տան դրանը կանգնած էինք ու փողոցը կը դիտէինք: Դրան առջեւէն երկու բօչա

անցան՝ մէկը տարէց կնիկ մ'էր, իսկ միւսը շատ գեղեցիկ հարս մը. գետինը մտնողին մազի հուսերը մինչեւ կրունկները կը հասնէին:

Կոկօզ դարձաւ ու հարցուց.

— Աղջի բօշա, ֆալ կը նայի՞ս:

— Ինչո՞ւ չէ, խանում ջան, քառասուն փարա տուր՝ աչեմ:

Բօշաները մօտիկցան մեզի. Կոկօզ ներսէն մէկ ման ջուր բերել տուաւ, ու այն ըրընտիկ հարսը չոքեցաւ գետին եւ սկսաւ նայիլ ջրին մէջ: Բաւական երկար նայելէ յետոյ՝ մէկէն երեսը չուռ տուաւ դէպի պատը եւ ըսաւ.

— Վա՛յ խանում ջան, շատ դէշ բան է տեսածս:

— Ի՞նչ է տեսածդ, ըսէ՛, գետինը մտնես, ըսէ՛:

— Չէ, չեմ կրնար, խանում ջան. այս տան դլխուն մեծ քեատիար մը պիտի դայ,— ըսաւ ու ամանին ջուրը հեռուն թափեց:

Կոկօզ շատ տխրեց, դրպանէն նորէն քառասուննոց մը հանեց եւ բօշային տալով՝ ըսաւ.

— Հիմա դնա՛, աղբիւրէն նոր ջուր բեր եւ այս անդամ հարսիս ֆալը նայէ:

Բօշան խոհոյն հրամանը կատարեց եւ քանի մը րոպէ ջրին նայելէ յետոյ՝ ըսաւ.

— Խանում ջան, հարսդ մանչ է բերելու. շատ բախտաւոր աստղի տակ է ծննդու այս երեխան, բայց որպէսզի իր բախտը չկտրուի, մազէ մազի վրայ առէք երեխան եւ մազին վրայ ալ լուացէք: Ձեր դերդաստանին մէջ ամէնքէն բախտաւորն է լինելու: Շատ փորձանքներ պիտի տեսնէ իր կեանքին մէջ, բայց ամէն անդամ իր աստղը պինքը պահելու է: Շատ յայտնի մարդ է դառնալու...

Մէկ ամիս չանցաւ այդ օրէն, եւ Թուրքերը սպաննեցին պապդ՝ Խաչատուր էֆէնտին:

Վեց ամիս յետոյ դուն աշխարհ եկար, եւ ես այսօրուայ պէս կը յիշեմ, թէ ի՜նչպէս Կոկօզ ամուր ձայնով աղաղիններուն կը հրամայէր, երբ ես քու ցաւերովդ կը տանջուէի:

— Աղջի, Սառա, վազէ մազէ մաղ մը բեր խոհանոցէն. այն

բէմուրաղ Բօշային խօսքը դուրս եկաւ, երեխան մաղին վրայ առնենք, որ բախտը չկտրուի:

Եւ այդպէս ալ ըրին: Քեզ դրին մաղէ մաղին վրայ եւ այնտեղ լուացին:

Ահա թէ ինչու ես չէի վախնար, երբ լսեցի, թէ ուսանները քեզ բռներ էին. դիտէի որ պիտի ազատուէիր»:

Այս պատմութիւնը վերջացնելէն յետոյ Մայրիկս ինձ տըւաւ հետեւեալ հարցումը.

— Պալա Ջան, այն ի՞նչ պաշտօն էր, որ Թուրքերը կ'ուզէին քեզ տալ եւ դուն չես ուզեցեր: Տղաքը ըսին, բայց լաւ չհասկըցայ,— նաղի՞ր թէ վէզիր, կ'ըսէին: Մտքովս կ'ըսէի, ահա՛ բօշային միւս ըսածներն ալ լինելու են:

— Բան չունիս, Մայրիկ Ջան, Թուրքին նաղիրն ալ իր գլուխն ուտէ, վէզիրն ալ. ամէն չուն–չունուր նաղիր կը դառնայ Ստանպուլ. քու տղադ ախսոս չէ, որ երթայ Թուրքին նաղիր դառնայ:

Իմ այս խօսքերուս վրայ մայրիկս կուշտ մը համբուրեց զիս եւ ըսաւ.

— Հա՛, քու հոդուդ մատաղ, Թուրքն ո՞ւմ չունն է, որ դուն անոնց նաղիրը դառնաս:

Մայրիկիս այս պատմութիւնը ինձ համար պարզեց դաղտնիք մը եւս, որի համար շատ դլուխ էի յոդնեցուցած մանկութեանս օրերուն առանց հասկնալու: Տարիներ առաջ, երբ ես փոքրիկ երեխայ էի, ամէն անգամ, որ նոր լուսինը կ'երեւար հորիզոնին վրայ, Մամս, Գօհօն, աչքերը կը փակէր եւ աղախինները կ'ուղարկէր որ գային ինձ դանէին տանը կամ պարտէզին մէկ անկիւնը եւ ձեռքերէս բռնած տանէին Մամիս մօտ: Եւ, երբ կը դդար, որ ես իրեն մօտն էի, աչքերը կը բանար ու իմ աչքերուս մէջ կը նայէր երկար անգամ, լուսինին նայելէն յետոյ եւ յետոյ զիս կը համբուրէր ու կ'ըսէր.

— Դէ՛ դնա՛, խաղա՛, դմանչս, Աստծով այս ամիսն ալ անվտրճանք կ'անցնինք:

Շատ անգամ Մամիս հարցուցեր եմ, թէ ինչո՞ւ տանը միւս երեխաներուն հետ ալ նոյն բանը չէր ըներ, եւ ամէն անգամ կը պատասխանէր.

— Քու աստղդ ուրիշ է, մանչս:

II

ՍԱՌԱՆ ՈՒ ՄԷՀՄԷՏ ԱԽՊԱՐԸ

Քանի որ այսքան հին–հին բաներով սկսայ, պատմեմ նաեւ իմ ամենահին յիշողութիւններէս։

1876 թուականի ամառը, երբ իմ հայրիկս Պոլսէն վերադարձաւ եւ ես հազիւ երեքուկէս տարեկան էի, լաւ տիպ մը կերած եմ ինձ պահող աղախին Սառայէն։ Այսօրուան պէս կը յիշեմ, թէ ինչպէս մեր տան հաւատարիմ Մէհմէտ ախպարը զիս ազատեց այն չար Սառայիին ձեռքէն։

Կիրակի օր էր, եւ ես հագեր էի հայրիկիս Պոլսէն բերած բաց կապոյտ թաւիշէ չինուած եւ ոսկի թելերով ասեղնագործուած նոր հագուստներս։ Սառան ձեռքէս բռնած զիս կը պտտցնէր ամէն կողմ եւ ոչ մէկ րոպէ առանձին չէր թողուր։ Մեր դրացիներուն երեխաները, իմ սովորական խաղի ընկերներս, բոլորը հաւաքուած էին մեր դրան առջեւը իմ «պուպուլ հալաւներս» տեսնելու եւ կը խաղային, մեր ծառաստանին մէջէն անցնող առուներէն ջրաղացները կը չինէին ոսկորի կտորներով։ Իմ սիրելի ժամանցն էր այդ, բայց անիրաւ Սառան թեւս րոպէ մը բաց չէր թողուր, որ վազէի խառնուէի միւս երեխաներուն հետ։

Արդէն սկսեր էի առել նոր զգեստներս։ Սառայէն խնդրեցի փոխել հագուստներս, որպէսզի ես ալ մասնակցէի միւսներուն խաղին, բայց անկարելի եղաւ իսօք հասկցնել իմ խռնապետ աղախինին։

Մինչ ես այս մտատանջութիւններուն մէջ էի, յանկարծ, ներսէն Մամիս ձայնը եկաւ, որ Սառային կը կանչէր։ Սառան ուղեց ինձ ալ իրեն հետ քաշել տալ դէպի ներս, բայց ես ապըստամբեցայ եւ չգացի։ Զիս թողնելէն առաջ, նա մատը թաթի տալով սպառնաց, որ, եթէ երթամ ջրին հետ խաղալու, վերադարձին իմ կաշիս պիտի քերթէ։ Բայց հազիւ Սառան ներս դնաց, ես վազեցի իմ խաղի ընկերներուս մօտ եւ ոտքով–ձեռքով մտայ ցեխին ու ջրին մէջ՝ ցոյց տալու համար անոնց, թէ ի՞նչպէս չինելու էին ջրաղացին առուն։ Մէկ կողմէն իմ չինարար գոր–

ծովն էի զբաղուած, մինչ կողմէն աչքս դրանն էր, թէ Սառան ե՞րբ պիտի վերադառնայ ու հարամ ընէ խաղս:

Եւ ահա դրան սեմին երեւցաւ իմ հոգեհատ հրեշտակս եւ՝ երկու ձեռքերը դլխին զարնելով՝ պոռաց.

— Վա՛յ, քոռանամ. ծօ՛, ատ ի՞նչ ըրիր վրադ-դլուխդ:

Սառային ձայնը լսածիս պէս վազեցի դէպի հեռուն. խելքովս կ'ուզէի փախչիլ դէպի մեր դրացիներուն տունը, որ անոնք զիս պաշտպանեն: Բայց Սառան հասաւ եւ ետեւէս, բռնեց մէջքէս եւ, դլուխս դէպի իր կռնակը դարձնելով, սկսաւ իր չոր ձեռքերով հարուածներ տեղալ փափուկ տեղերուս: Երկու ձեռքերովս սկսայ իր մազերուն հիւսերը քաշել բոլոր ուժովս եւ ոտքերովս աքացի տալ: Բայց ի՞նչ օգուտ. յաղթութիւնը Սառային կողմն էր: Բարկութենէս, ցաւէս աչխարհը սկսաւ մթնիլ աչքերուս: Եւ ահա այս տուր ու տփոցին մէջ իմ սիրելի Մէհմէտ ախպօրը ձայնը լսեցի.

— Աղջի, դեռինը մտնես դուն, չան ծիծ կերած, խեղճ երեխին սպաննեցիր,— ըսաւ ու զիս խլեց Սառային ձեռքէն, իբեն ալ լաւ ապտակ մը չփփացնելով:

Եւ այն օրէն սկսած մեր ծառաներուն մէջ ինձ համար ամենասիրելին Մէհմէտ ախպարն էր, եւ մեր մտերմութիւնը չարունակուեցաւ մինչեւ անոր մահը:

Երբ վերջին անգամ զինքը տեսայ 1908-ին, իր մահուընէն քանի մը ամիս առաջ, մեր ծերունի Մէհմէտը զիս գրկեց, համբուրեց եւ կուչտ մը լաց եղաւ, որ հայրիկս կենդանի չէր այլեւս՝ զիս տեսնելու համար:

III

ՄԵՐ ՔԻՒՐՏ ՔԻՐՎԱՆԵՐԸ

Պապս՝ Փաստրմաճեան Խաչատուր էֆէնտին, որին թուրքերը սպաննեցին 1872-ին, շատ տարօրինակ մարդ էր: Ուսում չունէր, բայց բնականէն խելօք ու աչխատասէր էր եւ բնաւորութեամբ անվախ, տարտխման մէկն էր: Իր ուղած չափով հարըստութիւն դիզելէ ետքը, սկսած էր աղ ու ձախ բարերարութիւններ մշակել արեւելեան ձեւով: Ի մէջ այլոց իր սրտին շատ մօտ

էին բոլոր բանտարկեալները, ինչ ազգութեան ալ պատկանէին: Սովորութիւն էր ըրած ամէն ուրբաթ եւ կիրակի օրերը քաղաքին բոլոր բանտարկեալներուն տունէն կերակուր ուղարկելու. ուրբաթ օրերը՝ իսլամներուն, իսկ կիրակի օրերը՝ քրիստոնեաներուն: Եւ երբեմն ալ ինքը անձամբ կ'երթար բանտարկեալներուն այցելութեան, իրեն հետը առնելով իր դրագիրն ու փաստաբանը: Հարցուփորձ կ'ընէր բանտարկեալներուն, թէ ինչո՛ւ համար էին բռնուած, եւ երբ կը համոզուէր անոնց անմեղութեանը, իր փաստաբանին կը հրամայէր հետապնդել անոնց դատը եւ բոլոր անհրաժեշտ ծախսերը ինքը կը հոգար:

Իր այս սովորական այցելութեանց միջոցին, օրին մէկը կը հանդիպի քիւրտ բէգի մը, որ 8–10 զօլամներովը, Խնուսի կողմերէն բերուած էր: Հարց ու փորձ ընելով՝ կ'իմանայ, որ չատ լուրջ մեղադրանքով էին բանտարկուած, իբրեւ ապստամբներ պետութեան դէմ: Այդ այն ժամանակն էր, երբ Թուրք կառավարութիւնը, Բէտրխաններուն ապստամբութիւնը զսպելէն յետոյ, սկսեր էր անխնայ հալածանք քիւրտ աշիրաթներուն դէմ Հայաստանի բոլոր գաւառներուն մէջ, եւ ամիս չէր անցներ, որ քանի մը քիւրտեր չկախուէին այս կամ այն քաղաքին մէջ:

Խաչատուր էֆէնտին դրամի եւ խաթրի մէջոցով, երկար չարչարուելէ յետոյ, կ'ազատէ կախաղանէն Տալտան բէգն ու իր մարդիկը եւ կը տանի իր տունը, ուր չաթաթներով հիւրասիրելէ ետքը, վրանին զուխնին կը նորոգէ ու ճամբու կը դնէ:

Շատ չանցած, Տալտան բէգը քանի մը ձիաւոր կ'ուղարկէ Խաչատուր էֆէնտիին մօտ երեք հատ Խնուսի պատուական նշանաւոր նուէր ղրկելով եւ կը խնդրէ, որ մերոնցմէ մէկն ու մէկը երթայ իրենց մօտ Տալտան բէգի տղուն ամուսնութեանը քիրվա լինելու: Պապս իր փոքր եղբայրը՝ Սարգիս էֆէնտին կ'ուղարկէ այդ ծիսակատարութեանը ներկայ լինելու, եւ այսպիսով մեր երկու ընտանիքները քիրվայ դարձած էին 60-ական թուականներուն:

Մեր քիրվայութիւնը կը շարունակուէր կանոնաւոր կերպով: Պապիս սպանման առթիւ, Տալտան բէգը 20 ձիաւորներով եկած էր կարին մեր տան պաշտպանութեանը համար: Ցետոյ, վրայ եկաւ Ռուս–Թրքական պատերազմը: Տալտան բէգը 800 ձիաւորով

մտաւ կարնոյ դաշտի մեր Բլուր գիւղը եւ ինքը 40 հոգիով եկաւ քաղաք, մեր տունը իջաւ, որպէսզի Թուրք կառավարութեան հետ, իր պայմանները որոշելէն յետոյ, քալէ դէպի Ղարս: Այդ օրերը Կարնոյ քաղաքը դրեթէ կտրուած էր Բասէնէն, եւ հացի դները սկսած էին օր աւուր բարձրանալ: Ալիւրի լիտրը 5 ղրուչէն քանի մը օրուան մէջ բարձրացաւ 50–60 ղուրուչի: Քաղաքին աղքատ բնակչութեանը համար այս դները համահասասար էին սովի: Ձիշդ այդ միջոցին մեր ընտանիքի բոլոր ամբարները լիքն էին ալիւրով եւ ցորենով. նախորդ 2–3 տարին այնքան առատ հունձ էր եղած եւ դները այնքան ընկած էին, որ մերոնք պահեր էին մեր կալուածներու 3 տարուայ եկամուտը լաւ դներով ծախելու յոյսով:

Քաղաքին մէջ վայնասուն էր: Հայ թէ Թուրք՝ մեր բոլոր դրացիները թափեցան մեր տունը եւ Մամիս ոտքերն ընկան խնդրելու, որ հրամայէ մեր ամբարները բանան եւ սովորական դներով աղքատ ժողովուրդին բաժնեն:

Կօկօն հօրս յայտնեց այս եղածի մասին եւ իրմէն խօսք առաւ, որ օգտուելու չէր ժողովուրդի այս նեղ դրութենէն:

Ցաջորդ օրը, քաղաքին բոլոր թաղերուն մէջ մունետիկները սկսան յայտարարել, թէ փաստրմաճոնց ամբարները բացուած են եւ պատերազմէն առաջուայ դներով պիտի ծախուին ալիւրն ու ցորենը: Մէկ ժամ չանցած մեր թաղը լեցուեցաւ հազարաւոր ամբոխով՝ հայ, Թուրք, կին, տղամարդ, ամէն մէկը մէկ ման առած վազեցին դէպի ամբարներուն դռները: Բոլորի բերանը օրհնութեան խօսք մը կար Ֆաչատուր էֆէնտիին եւ իր տանը հասցէին:

Հազիւ քանի մը հազար լիտր ցրուեր էին ժողովուրդին եւ ահա մեր թաղը չրջապատուեցաւ Թուրք կանոնաւոր զինուորներով, որոնք հեռացուցին ամբոխը հրացանի կոթի հարուածներով: Հրամանատարը եկաւ, բոլոր ամբարներուն դռները փակեց եւ կնքեց կառավարութեան կնիքով: Ցետոյ, պարզուեցաւ, որ քաղաքի զինուորական վարչութիւնը, լսելով մունետիկներուն յայտարարութիւնը, անմիջապէս մարդ կ'ուղարկէ հօրս մօտ յայտնելով, թէ զինուորական վարչութիւնը ինքը կ'ուզէ առնել մեր բոլոր ունեցածը կանխիկ վճարով ու առաջարկուած

զներով: Հայրս կը մերժէ անոնց առաջարկը, ըսելով, թէ այդ զները աղքատ ժողովրդի համար են մխայն, իսկ եթէ զինուորական վարչութիւնը կ'ուզէ առնել, միայն չուկայի զներով կրնայ տալ: Ասոր վրայ զինուորական վարչութիւնը կը հրամայէ վաճառել տալ մեր ամբարները:

Ճիշդ այդ նոյն օրն էր, երբ Տալտան բէգը իր քառասուն ձիաւորներով իջաւ մեր տունը:

Բանակցութիւնները չարունակուեցան քանի մը օր զինուորական հրամանատարին եւ հօրս միջեւ: Բայց հայրս իր որոշումը չփոխեց եւ նոյնիսկ, ինչպէս կը պատմէին, իր դրասենեակին մէջ բաւական ծանր խօսքեր ալ ըրած էր հրամանատարին ու ճամբու դրած:

Երեկոյ մը, այսօրուան պէս կը յիշեմ, երբ ընթրիքէն յետոյ մերոնք բոլորը՝ հաւաքուած մեր տան վարի յարկի մեծ-օտան՝ Տալտան բէգի հետ կը խօսէին պատերազմի մասին, իսկ ես՝ նստած Տալտան բէգի գիրկը՝ կը խաղայի անոր դաչոյնի փղոսկրեայ կոթին հետ, յանկարծ, դրսի դուռը չատ ուժով զարնել սկսան: Բոլորը իրար երես նայեցան: Քաղաքը պաշարման վիճակի մէջ էր, եւ ոչ ոք իրաւունք ունէր մութը կոխելէն յետոյ տնէն դուրս դալու:

Տալտան բէգը հրամայեց իր ծառաներուն երթալ եւ առանց դուռը բանալու հարցնել, թէ ո՞վքեր էին եւ ի՞նչ կ'ուզէին: Ծառաները քանի մը րոպէէն եկան ու յայտնեցին, թէ զինուորական վարչութենէն էին եւ կը պահանջէին, որ Ցարութիւն էֆէնտին անմիջապէս ներկայանայ քաղաքին հրամանատարին: Հայրս անմիջապէս հասկցաւ, որ իր եւ հրամանատարի կռուի չարունակութիւնն էր, իսկ Տալտան բէգը տեղէն վեր ցատկեց եւ, իրեն հետ առնելով իր ազգական Մէհրալի եւ Հաճի Մուսա բէգերը, գնաց դէպի դուռը: Տալտանը լնքը անձամբ կը բանայ դուռը եւ կը հարցնէ պահակախումբի հրամանատարին, թէ ինչո՞ւ կը պահանջէն Ցարութիւն էֆինտին:

Սպան, իր ձեռքի թուղթը ցոյց տալով, կ'ըսէ.

— Փաստրմաճեան Ցարութիւն էֆէնտին կը մեղադրուի Թուսաց բանակին հաշուոյն լրտեսութիւն ընելուն մէջ, եւ հրամայուած է, որ այս դիշեր եւ եթ ներկայանայ պատերազմական առեանին:

Տալտանը այս լսելով՝ կը բացականչէ.

— Դէ՛, կորսուեցէ՛ք դնացէք, յիմար անասուններ, փասբըմաճեաններու տունէն լրտես չի կարող դուրս դալ: Գնա՛ քեղ դրկողներուն ըսէ, որ Տալտան բէդը այսպէս ըսաւ: Իսկ, եթէ չեն հաւատար իմ խօսքին, թող դան ու զօռով առնեն Բարութիւն էֆէնտին:

Դուռը ուժդին կերպով փակեց պահակախումբին երեսին եւ դառնալով իր ծառաներուն ըսաւ.

— Տղե՛րք, հրացանները ձեռքերնիդ տանիք բարձրացէք եւ ով որ մօտիկնայ դրանը, խփեցէ՛ք առանց հարցնելու:

Գիշերն անցաւ առանց միջադէպի: Յաջորդ առաւօտ, երբ արթնցանք, տեսանք, որ մեր ամբողջ թաղը չրջապատուած էր հետեւակ զինուորներով: Տանը մէջ սարսափը մեծ էր: Մեզ՝ փոքրիկներս տարին վարի յարկի ամենապաշտպանուած սենեակը, իսկ քիւրտերն ու մեր տան ծառաները, ամէն մէկը հրացան մ'առած, նստեր էին վերեւի յարկին պատուհաններուն դիմացը եւ կամ տանիքին ծխնելոյղներուն եռեւը ու կը դիտէին զինուորներուն չարժումները:

Այս պաշարեալ դրութիւնը տեւեց ճիշդ երկու չարաթ. ո՛չ մերոնցմէ մէկը կը համարձակէր տունէն դուրս դալ եւ ոչ ալ անոնք կը փորձէին մօտենալ մեր տանը: Գիշերները երբեմն հատ ու կտոր հրացանաձգութիւն կը լսուէր. մեծ մասամբ մեր քիւրտերն էին կրակողը՝ ցոյց տալու համար, թէ իրենք արթուն կը հսկէին:

Տան ներսը մեծ իրարանցում կար. մեծերը չատ մտահոգ էին եւ ղայնացած, իսկ մեղ՝ փոքրիկներուս չատ մեծ զուարճութիւն կը պատճառէր այս տակնուվրայութիւնը: Յոհանոցը առտուընէ մինչեւ երեկոյ դործունէութեան մէջ էր: Ամէն օր նոր հաց կ'եփէին մօտ 80 հոդու համար. 40 հոդի քիւրտերն էին եւ մօտ նոյնքան ալ մեր ընտանիքի անդամներն ու ծառաները: Երկու օրը անդամ մը մեր ախոռին կթան կովերէն մէկը եւ կամ հորթ մը կը մորթէին մսացուի համար:

Ըսելն աւելորդ է, որ մեր պաշարեալ «բերդ»ի ընդհանուր հրամանատարը Տալտան բէդն էր: Անձամբ կը պտտէր տանը ամէն կողմը եւ կարգադրութիւններ կ'ընէր՝ դուռ ու երդիք լաւ

մ՝ամբացնելու համար: Եւ որովհետեւ ինձ չատ կը սիրէր, իր կեանքին ամէն կողմ կ՝երթայի: Օրական հազար անգամ կը կրկնէր նոյն հոյհոյանքները Թուրք կառավարութեան հասցէին.

— Էէէյ՛ակ Թուրք, նամքէօռ հայվաններ. ատոր համար է, որ այս պետութիւնը պիտի քանդուի:

Պաշարման ընթացքին քանի մը անգամ զինուորական վարչութեան կողմէն բանագնացներ եկան Տալտան բէգին մօտ զանազան առաջարկներով, բայց նա ո՛չ մի պայման չ՝ընդունեց՝ հայրս յանձնելու համար: Մինչ այս բանակցութիւնները կը շարունակուէին, անդին հայոց Առաջնորդարանը Գոլսոյ Պատրիարքի միջոցով, իսկ անգլիական հիւպատոսը իրենց դեսպանին միջոցով այս հարցի լուծումը փոխադրեցին Գոլիս:

Վերջապէս, օրին մէկը պատերազմական նախարարութենէն հրաման կուգայ չեղեալ նկատել իմ հօրս դէմ եղած ամբաստանութիւնը, իսկ հօրս կը հրամայուէր զինուորական վարչութեան յանձնել մեր բոլոր ամբարները եւ ստանալ պատշաճ ստացագիր յանձնուելիք ցորենին եւ ալիւրին համար, պատերազմէն յետոյ վճարուելու պայմանով:

Այսպէս վերջացաւ մեր տան պաշարումը: Տալտան բէգը դժգոհ էր այս կարգադրութենէն, բայց մերոնք ուրախութեամբ ընդունեցին: Եւ մինչեւ այսօր ալ Թուրք պետութեան գանձը մեզ պարտական է 36 հազար օսմանեան ոսկի:

IV

ԱՍԼԱՆԸ

1870 թուականին, Պապիս վոքր եղբայրը՝ Հաճի Սարգիս էֆէնտին, որը քանի մը անգամ ձիով ոտքի տակ էր տուած ամբողջ Արեւելքը, Սպահանէն մինչեւ Կ. Պոլիս, Մըսըրէն մինչեւ Թիֆլիս, Շամ գտնուած միջոցին ներկայ կը լինի պաշտօնանկ եւ սնանկացած Թուրք փաշայի մը ախոռին ձիերուն աճուրդին: Մէկ օրուայ մէջ մօտ 200 ձիեր, Արաբստանի ամէն կողմերէն հաւաքուած սքանչելի նժոյգներ, կը ծախուին չափազանց աժան դներով: Ատոնց մէջէն երեք ամենալաւերը Սարգիս էֆէնտին կ՝առնէ՝ վճարելով ամենաբարձր գին:

Այդ ձիերէն ամենալաւին անունն էր Ասլան, որուն համար Պապա կը վճարէ 500 օսմանեան ոսկի եւ զոր կը յատկացնէ իմ հօրս՝ Յարութիւն աղային՝ իր մեծ եղբօր անդրանիկ որդուն: Մնացած երկուսին կը վճարէ 120-ական ոսկի: Երկրորդը՝ Յոլան, որ կաթի պէս սպիտակ ձի մըն էր, իր եղբօր Խաչատուր էֆէնտիին կուտայ, իսկ երրորդը, որ ոսկեգոյն կարմիր էր եւ անունը Զաւիլան, չափազանց կատաղի, իրեն կը պահէ:

Յոլանը ես չեմ յիշեր այն պարզ պատճառով, որ այդ ազնիւ կենդանին երկու տարի Պապիս ծառայելէն յետոյ, ինքնասպան կը լինի, երբ իր տիրոջը Թուրքերը սպաննեցին 1872 Թուականին: Մէկ չաբաթ անընդհատ ոչինչ չի ուտեր իր տիրոջ մահուանէն յետոյ եւ այսպէս ինքնակամ կերպով սովամահ կը լինի: Մինչեւ այս վերջին դէպքերը Յոլանի դանկի ոսկորը պահուած էր մեր տան ախոռին մէջ, իբրեւ նուիրական յիշատակ:

Ո՞վ դիտէ, դուցէ Թուրքերը այդ անմեղ ոսկորի կտորն եւս ոչնչացուցին:

Զաւիլանը երկար տարիներ Սարգիս էֆէնտիին ծառայելէն յետոյ, իր բնական մահովը մեռաւ. բայց, որովհետեւ չատ չար էր, անկէ ոչ մէկ յիշատակ չպահեց մեր Մէհմէտ ախպարը:

Իսկ Ասլանին պատկերը մինչեւ այսօր ալ իմ աչքիս առջեւն է: Արաբական ճիու դասական ներկայացուցիչն էր՝ նրբակազմ եւ չափազանց աշխոյժ, գոյնը սպիտակ, մարմնի որոշ մասերը միայն սեւ-սեւ խալերով ծածկուած: Գեղեցիկ կնոջ մը պէս, կը զգար իր գեղեցկութեան արժէքը եւ կը կոտրտուէր վերջին ծայր:

Մեր Մէհմէտ ախպարն էր անոր սպասաւորը: Թէեւ այն օրերուն մեր ախոռին մէջ 4 հայ սպասաւորներ կային վարդան էմուի դեկավարութեանը տակ, բայց Մէհմէտ ախպարը ոչ ոքին թոյլ չէր տար, որ Ասլանին մօտիկնայ: Իր կարծիքովը հայ ծառաները անընդունակ էին Ասլանին պէս ճիու մը հոգին հասկնալու: Եւ, յիրաւի, քանի՛-քանի՛ անգամներ մեր միւս ծառաները, մանաւանդ կառապան Գազօն, աքացիներ ու խածուածքներ կը ստանային միւս ճիերէն, իսկ Մէհմէտը իր աշխոյժ Ասլանին հետ ոչ մէկ փորձանքի չէր հանդիպած:

Կը յիշեմ, թէ ինչպէս չատ անգամ, երբ Մէհմէտը դուրս կը քաշէր Ասլանը կազմ ու պատրաստ, որպէսզի հայրիկս նըս-

տէր, ձին կը սկսէր ուրախութենէն երկու ոտքի կանգնիլ ու կատակներ ընել Մէհմէտին հետ իր առաջին թաթերովը: Եւ, որովհետեւ այդ կատակները չատ ալ դուրեկան չէին Մէհմէտին, չատ անգամ ինձ կամ իմ քրոջս ձեռքերէն կը բռնէր ու կը նստեցընէր Ասլանին վրայ: Բաւական էր որ մեզմէ մէկը իր թամբին վրայ դրուէր, աղնիւ կենդանին զառնուկի պէս հլու կը դառնար, եւ Մէհմէտը անհոգ կերպով կը քալէր դռանը մօտ ետ ու առաջ ու Ասլանը զգոյշ քայլերով կը հետեւէր անոր:

Իսկ երբ հայրս դուրս կուգար, եւ մեզ ձիու վրայէն վար կ'առնէին, վայրկենապէս կը փոխուէր մեր սիրելի Ասլանը:

Ահա թէ ինչ կը պատմէր Ասլանի մասին Մէհմէտ ախպարը, մեր ախոռին սէքիւն նստած:

Ռուս-Թուրքական պատերազմէն մէկ տարի առաջ, երեկոյ մը, հայրիկս, Ասլանը հեծած, Իլիջէ դիւղէն ճամբայ կ'ելնէ Ողնի երթալու համար: Մեր մարաբանեցին Ուռում-Օղլենց Աւագ Քեահեան չատ կը խնդրէ հայրիկէս, որ մինակ չ'երթայ, բայց ի զուր. հայրիկս, իր ձիուն վստահած, կը մերժէ ճամբու ընկեր մ'ունենալ:

Ապրիլ ամիսն է եղեր, երբ Եփրատ գետը կը փոխուի լայնատարած լճի մը, իսկ Ողնի երթալու համար պէտք էր անցնիլ Ջաբախչի կամուրջին վրայէն, որը թէեւ ջրէն բաւական բարձր է չինուած, բայց իր երկու թեւերը ծածկուած կը լինին յորդած գետի ջրերով, մօտ մէկ քիլօմէթր տարածութեան վրայ: Հայրիկս, սովոր լինելով այդ տեղերուն, զգուշութեամբ ձին կը քշէ ջրով ծածկուած բարձր թումբովը, որը դէպի կամուրջը կը տանի: Այդ տարին Եփրատը արտասովոր կերպով բարձրացած է եղեր. ջուրը կը հասնի եղեր ձիուն մինչեւ կուրծքը:

Ձիւղ այն միջոցին, երբ հայրիկս կը հասնի կամուրջի զառիվերին, կամուրջի միւս կողմէն ուրիշ ձիաւոր մը կ'երեւայ՝ վրան ծածկած սեւ եափունջի մը: Արաբատանցի Ասլանը, որ բնաւ եափունջիով մարդ չէր տեսած իր օրումը, յանկարծ, կը խրտչի եւ քանի մը քայլ ետ-ետ կ'երթայ ու կ'ընկնի կամուրջի թումբէն վար, ջրի խոր տեղը: Հայրիկս առաջին բերան սոսկալի կը վախնայ եւ ձիուն բաշէն պինդ բռնած՝ կը թողու, որ Ասլանը իր գիտցածն ընէ: Ձին կը սկսի լողալ դէպի առաջ կամուրջի բացուածքներուն դիմացը, բայց ջրի հոսանքը կը քշէ պինդը դէպի

վար չատ մեծ ուժով: Հայրս կը տեսնէ, որ Ալանին համար անհնարին պիտի լինի այդքան երկար տարածութիւն կտրել լողալով, անոր գլուխը կ'ուղղէ հոսանքն ի վար դէպի հին կամուրջի մը վերատակները, որոնք կղզիի պէս դուրս ցցուած էին դետին մէջտեղը. եւ երբ այդ քարի կոյտերուն մէկին կը մօտիկնայ, ինքը մագլցելով կը բարձրանայ անոնց վրայ, իսկ Ալանը կը մնայ ջրին մէջ մինակ: Ալանը կը սկսի այդ քարի կոյտին չուրջը լողալ եւ հօրս հոտուըտալ, իսկ հայրս անոր գլուխը կը չոյէ եւ կ'ըսէ. «Ալան, դուն դնա տուն»,— ձեռքով ցոյց տալով Իլիջէ գիւղը: Ի վերջոյ, Ալանը կը սկսի լողալով հեռանալ, բայց ոչ դէպի Իլիջէ, այլ դէպի Զարարդ: Քիչ մը հեռանալէն յետոյ՝ հայրս այլեւս անկարող կը լինի Ալանը տեսնել, ա՛յնքան մութը կոխած կը լինի:

Բաւական ժամանակ յետոյ, հայրս կը լսէ Ալանին խրխնջոցին անուշ ձայնը դետին մէւս ափէն եւ անմիջապէս կը պատասխանէ: Քիչ մը յետոյ, նորէն կը լսէ Ալանին ձայնը, բայց այս անգամ կամուրջին վրայէն, նորէն կը պատասխանէ: Ալանը կամուրջը քալելով անցնելէն յետոյ՝ անգամ մըն ալ այս կողմի ափէն կը խրխնջայ եւ երբ նորէն հօրս ձայնը կը լսէ, կը սկսի քառամբակ վազել դէպի Իլիջէ գիւղը, ուրկէ հայրս ճամբայ էր ելած: Իսկ հայրս կը մնայ նստած այդ փոքրիկ կղզիին վրայ այն յոյսով, թէ յաջորդ առաւօտը ճամբորդները գինքը պիտի տեսնէին եւ նաւակով մը գային երեն ազատելու:

Բայց Ալանին ծրագիրը բոլորովին ուրիշ է եղեր: Շրնչասպառ ան կը հասնի Իլիջէի մեր տունը եւ կը սկսի աքացիներ տեղալ մեր բակի դրանը: Գիւղացիք, այս աղմուկը լսելով՝ դուրս կը վազեն եւ կը տեսնեն, որ Ալանը մեն-մենակ, գլուխը բարձր բռնած, քթի ծակերը լայն բացած չրջանաձեւ՝ կը վազէ եւ կը Ֆըռռացնէ: Գիւղացի երիտասարդներէն մէկը կը փորձէ Ալանին սանձը բռնել, բայց ան երկու ոտքի վրայ կանգնելով՝ այնպիսի հարուած մը կ'իջեցնէ իր առաջին թաթերով տղուն գլխին, որ խեղճը ուշաթափ դետին կը փռուի: Աւոր վրայ՝ Աւագ Քահանան կ'ըսէ, որ ոչ ոք ձիուն չմօտիկնայ, այլ բոլորը ձիաւորուին եւ գնան Ալանին հետ՝ աղան դառնելու:

Քանի մը րոպէ յետոյ, 3–4 գիւղացի տղերք ձիերը հեծած կը

հետեւին Ասլանին, որը դարձեալ գլուխը ցից Փըռռացնելով կը վազէ դէպի դետակը, կը կանգնի ճիշդ այն տեղը, որուն դիմացը կը գտնուի հին կամուրջին փլատակը, ու կը սկսի ամուր ձայնով խրխնջալ: Հայրս Ասլանին ձայնը առածին պէս կը պատասխանէ, իսկ դիւղացիք հօրս ձայնը լսածնուն պէս կը հարցնեն, թէ ո՞ւր է ինքը: Ապա կ'երթան ձկնորսի նաւակ մը կը բերեն ու հայրս կ'առնեն քարին վրայէն:

Մինչեւ հօրս ցամաք դուրս գալը՝ Ասլանը անդադար իր յուզուած դրութեանը մէջ չրջանաձեւ կը վազէ եւ չի թողուր որ ոեւէ մէկը իրեն մօտենայ. իսկ, երբ հօրս ձայնը կը լսէ, կը վազէ վրան եւ մռութը դէմքին քսելով կուչտ մը կը հոտոտայ իր տիրոջը:

Այսպէս կը պատմէր մեր Մէհմէտ ախպարը Ասլանին մասին եւ, ամէն անգամ այս պատմութիւնը ընելէն յետոյ, ախ մը կը քաշէր ու կ'աւելցնէր.—

«Ասլանին պէս ձի էս աշխարհս ո՛չ եկեր է, ոչ ալ գալու է»:

Հիմա հետաքրքիր է իմանալ, թէ ի՞նչպէս իրարմէ բաժնըւեցան մեր հաւատարիմ Մէհմէտն ու սիրելի Ասլանը, 1878 թըւականին: Թէեւ ես 5 ու կէս տարեկան էի, բայց այսօրուայ պէս կը յիշեմ այդ յուզիչ տեսարանը: Ես ալ արտասուեցայ, Հերմոն քոյրիկս ալ արտասուեցաւ ինձ հետ մխասին մեր ախոռին մէջ, երբ Մէհմէտ ախպօրը արտասուիլը տեսանք Ասլանին մօտ երքին առաջ:

Ռուս բանակը, 1878–ի ձմեռը, անցուց Կարնոյ մէջ: Մեր տունը լեցուն էր ռուսական բանակի հայ սպաներով եւ զօրավարներով: Մեր տան սովորական հիւրերն էին նաեւ յայտնի զօրավար Լազարեվը եւ Լորիս–Մելիքովը: Այս վերջինը քանի անգամ հօրս խնդրեր էր իրեն համար մաքուր Արաբական ձի մը գտնել՝ ռուսաց թագաժառանգին նուէր տանելու համար: Հայրս չատ հարց ու փորձ էր ըրած, բայց յարմար բան մը չէր գտած, եւ որոշեր էր իր ձին տալ՝ հայազգի զօրավարին ցանկութիւնը կատարելու համար:

Վերջին անգամ, երբ զօրավար Լորիս–Մելիքովը մեզ էր եկած մնաս բարովի, մեր կանաչ սենեակին մէջ ընդունեցին զինքը: Քոյրս եւ ես դնացինք իր ձեռքը համբուրելու: Բաւական

ժամանակ ինձ իր ծունկերուն վրայ պահելէն յետոյ, իբրեւ յիշատակ մէկ-մէկ ոսկի խաչ տուեց, Քրիստոսի խաչելութիւնը վրան: Իմ խեղճ Հերմօնէ քոյրիկս իր խաչը պահեր էր մինչեւ այս վերջերս, եւ հաւանական է, որ նահատակուելէն առաջ իր վզէն քաշեցին տարան Միջադետքի անապատի քիւրտերը: Իսկ ես իմինս վայելուչ կորսնցուցեր եմ: Այդ օրերէն մէկ նիւթական յիշատակ ունիմ միայն, այդ ալ զօրավար Լալաբէկի կողմէ մօրս նուիրուած ադամանդեայ մատանին է: Վերջին անգամ երբ կարին էի, 1913 թուականին, մայրիկս ինձ տուաւ այդ մատանին, իբրեւ յիշատակ:

Զօրավարը հայերէն չգիտէր, թարգմանի միջոցով կը խօսէր մերոնց հետ: Այսքանը կը յիշեմ այն օրուայ խօսակցութենէն, որ հայրս իրեն յայտնեց, թէ քանի որ յարմար ձի մը չգտաւ իրեն համար, իր սեփական ձին էր տալու: Զօրավարը սկիզբը չեմ ու չում ըրաւ, բայց, ի վերջոյ, չնորհակալութեամբ ընդունեց հօրս առաջարկը:

Ես ու քոյրս, այս խօսակցութիւնը լսելնուս պէս, վազեցինք սենեակէն դուրս դէպի խոհանոց եւ խապարը հասուցինք Մէհմէտ ախպօրը: Նա չհաւատաց մեր խօսքին, բայց քանի մը րոպէ յետոյ հայրս դուրս եկաւ հիւրանոցէն եւ Մէհմէտին հրամայեց, որ Ալանին դարնէ իր արծաթեայ սարքը եւ քաշէ դրանը առջեւ:

Մէհմէտը ապշած րոպէ մը հայրիկիս նայեցաւ ու հարցուց.

— Շիտա՞կ է, որ զօրավարին ես տալու ձին:

— Քեզմէն հրամա՞ն պիտի առնէի, ախմա՛խ, ըսաւ հայրս ու ներս դնաց:

Մէհմէտը դարձաւ Մամիս եւ ըսաւ.

— Ոտքդ պաղնեմ, խանում Ջան, այս խենթ տղուդ խօսք հասկցուր. էն հայվանը էս տենէն դուրս ղրկելը մեծ մեղք է. իմ ձեռքս վրայ չի երթայ:

Մէհմէտը նստած մնաց թոնիրին կողքին, իսկ Մամս լուռ էր: Ես ու քոյրս մեր ամբողջ հոգիովը Մէհմէտին հետ էինք:

Քանի մը րոպէ յետոյ, հայրս նորէն դուրս եկաւ եւ բարկացած ձայնով բղաւեց.

— Ծօ՛, էշչեակ, քեզի չե՞մ ըսեր, որ ձին դուրս քաշես,— ըսաւ ու այնպէս խոժոռ նայեցաւ Մէհմէտին, որ ան անմիջապէս

վեր կացաւ տեղէն ու դէպի Թամբերուն սենեակը ուղղեց քայլերը՝ առանց բան մ'ըսելու։

Հերմօնն ու ես հետեւեցանք Մէհմէտին. միասին գացինք Թամբերու սենեակը, անկէ ախոռը եւ կանգնած Ասլանի կողքին՝ կը դիտէինք, թէ ի'նչպէս Մէհմէտ աղբարը մեր սիրելի Ասլանին վերջին զարդարանքը կ'ընէր։ Երբ ամէն բան վերջացուց, Ասլանին երկու աչքերը համբուրեց, եւ արցունքները սկսան հեղեղի պէս հոսիլ իր մօրուքն ի վար։ Անոր արտասուելը տեսնելով՝ ես ու քոյրս ալ, իրար ձեռք բռնած, սկսանք լաց լինիլ։ Ներքերնիս շատ բան չէր կտրեր, բայց չէ՞ որ Մէհմէտ ախոլօրը լալը բնաւ չէինք տեսած։ Եւ, յետոյ, Ասլանը մենք ալ շատ կը սիրէինք։

Ճիշդ այդ միջոցին դրսէն կառապան Խաչոյին ձայնը եկաւ, որ կ'շտապեցնէր։ Մէհմէտը իր կարմիր թաշկինակովը երեսը սրբեց ու մեզ դառնալով, ըսաւ.

— Լաց մի՛ լինիք, ես ձեր հոդուն մաատաղ,— ու ձին դուրս քաշեց։

Աչքերնիս թաց-թաց վազեցինք դուրս՝ մեր վերջին հրաժեշտը տալու սիրելի Ասլանին։

Երբ գօրավարը բարձրացաւ քարին վրայ Ասլանին հեծնելու, ձին ըստ սովորութեան երկու ոտքի ելաւ, իբրեւ բողոք, որ օտար մարդ մը կ'ուզէր իրեն մօտիկնալ։ Հայրս սանձէն բռնեց, ու Ասլանը խեղճացաւ։ Գօրավարը հեծաւ եւ չարժուեցաւ դէպի առաջ ուսերէն բան մը ըսելով իր թիկնապահին, որը ետ դառնալով Խաչոյին ու Մէհմէտին բուռը մէկ մէկ հարիւրանոց թղթադրամ դրաւ։ Խաչօն ուրախութեամբ իր գրպանը կոխեց հարիւրանոցը, իսկ Մէհմէտը, երբ տեսաւ, թէ փող էր բուռին մէջինը, ճմռթեց եւ հեռուն նետեց լաւ մը հայհոյանք տալով գօրավարի հասցէին։

Հայրս, խիստ կերպով յանդիմանեց Մէհմէտին իր կոպտութեանը համար եւ, երբ խօսքը վերջացուց, Մէհմէտը պատասխանեց.

— Աղա, ես այլեւս այս տանը չեմ կրնար մնալ. էս տանը պէրէքէթը դնաց. մնաք բարով,— ըսաւ ու քայլերը ուղղեց դէպի իրենց թաղը։

Հայրս քանի մը րոպէ չուարած մնաց իր տեղը, իսկ Խաչօն

Մէհմէտի չպրտած հարիւրանոցը դեռևէն առաւ ու դրպանը դըրաւ՝ «ախմա՛խ թուրք» ըսելով։

Բոլորս միասին ներս դնացինք։ Հայրս պատմեց Մամիս ու միւս տնեցոց Մէհմէտի ըրածը։ Ամէնքը տխրեցան, կարծես Մէհմէտի այդ խօսքերուն ճշմարիտ լինելը կը ղժայլին։ Անցաւ մէկ օր, երկու օր, մէկ շաբաթ, Մէհմէտէն ո՛չ մէկ լուր։ Մամս քանի մը անգամ մարդ ուղարկեց Մէհմէտին տունը ըսելու, որ մեծ խանումը կ՛ուզէ դինքը։ Ամէն դնացող Մէհմէտը ճամբու կը դնէ եղեր ըսելով, թէ այլեւս մեր տան հացը հարամ եղաւ իրեն համար։

Հայրս ամէն երեկոյ, երբ տուն կուգար, կը հարցնէր, թէ ի՛նչ լուր կայ Մէհմէտէն։ Ու, երբ կ՛իմանար, որ չէ վերադարձած, կը հայհոյէր անոր հասցէին. բայց պարղ էր, որ ինքն ալ դէշ տրամադրութեան մէջ էր։ Մէհմէտը իր մանկութեան սպասաւորն էր եղած. ան ծառայ չէր, այլ մեր տան մէկ անդամը։

Վերջապէս, օրին մէկը, Մամս կանչեց Խաչոյին եւ ըսաւ.

— Թոռներս ա՛ռ ու դնա՛ Մէհմէտենց տունը. երեխաները որ տեսնէ, ալ չի կրնար թէքսութիւն ընել։

Խաչօն մեզ տարաւ մինչեւ Մէհմէտենց դուռը եւ ինքը վախաւ վախնալով, թէ լաւ ծեծ մը կ՛ուտէ անկէ։ Դուռը բացողը Մէհմէտի կինն էր, եաղութ պաջին։ Մեզ տեսնելուն պէս փաթթուեցաւ երկուքիս եւ տարաւ ներս։ Մէհմէտ ախպարը, իր տան փոքրիկ սէքիւրին վրայ նստած, կը ծխէր. անմիջապէս ծըխախոտը մէկ կողմ դրաւ ու մեզ առաւ իր գիրկը։

Մամս իրաւունք ունէր մեզ ուղարկելու. կէս ժամ չանցած մենք երեքով վերադարձանք տուն։ Մէհմէտը դնաց Մամիս ձեռքը համբուրեց եւ ներողութիւն խնդրեց իր ըրածին համար, իսկ մենք բոլորս շատ ուրախ էինք, որ Աալանը կորսնցնելէն յետոյ՝ դոնէ մեր հաւատարիմ Մէհմէտ ախպարը ետ եկաւ։

Բայց հօրս եւ Մէհմէտին յարաբերութիւնները մնաւ առաջուայ պէս չեղան այլեւս։ Քանի-քանի անդամներ, երբ պատերազմէն յետոյ դժբախտութիւն դժբախտութեան վրայ կուգար մեր ընտանիքին գլխին, Մէհմէտը դլուխը կը չարժէր։

— Եա՛ աղա, էն զավալլի հայվանին մեղքն է որ կը քաչենք, կ՛ըսէր՝ ակնարկելով Աալանին։

Եւ ամէն անգամ նոյն պատասխանը կը ստանար հօրմէս.

— Ջայնդ կորէ, ախմա՛խ:

Եւ այսպէս անցան տարիներ, տարիներ նեղութեան եւ դըժբախտութեան: Մեր հին ծառաներէն միայն երկուքը մնացին մեզ մօտ՝ Մէհմէտն ու Աւօն եւ մէկ աղախին: Իսկ ախոռը դատարկուեցաւ իր սքանչելի նժոյգներէն. երեք ձիեր միայն մնացին, կառքերն ու սարքերը ծախուեցան բոլորը: Եւ ահա, օրին մէկը, 1886 թուին, երեկոյ մը հայրս տուն եկաւ շատ ուրախ տրամադրութեամբ եւ ընթրիքի ժամանակ Մէհմէտը կանչեց եւ մեզ ամենուս պատմեց Ալանի մասին նոր լուրեր, որ նոյն օրը իմացեր էր Կարապետ Եղեանէն: Եղեանը փեթերսպուրկէն եկեր էր Սանատարեան վարժարանը տեսնելու, որուն խնամատարն էր: Հօրս պատմեր էր, թէ ինչպէս Լորիս Մելիքովը իր նուիրած ձին տուեր էր Ռուսաց Ալէքսանդր III Ցարին, որը այն ժամանակ թագաժառանգ էր: Եղեանի ըսածին նայելով՝ Ռուսաց Ցարը մեծ խնամքով կը պահէր Ալանը կայսերական ախոռներուն մէջ, իբրեւ նմուշ Արաբական ձիու:

Մէհմէտը հետաքրքրութեամբ լսեց այս բոլորը եւ բացականչեց.

— Էհ՛, ապա, ախմախ ռուսը ո՞վ է որ Ալանին գաղրը պիտնայ:

V

Ի՞ՆՉՊԷՍ ԵՍ ՀԱՅ ՄՆԱՑԻ

Պիտի զարմանաս այս վերնագրին վրայ, բայց լսէ պատմելիքս եւ պիտի համոզուիս, որ քիչ մնաց ես ռուս դառնայի, եթէ կոկոյիս ուժեղ կամքը չլինէր:

Ալանի մասին պատմելու սակն, ես ըսի, թէ մեր տունը, ռուսական գրաւման ժամանակ, տեսակ մը ժամագրավայր էր հայ եւ ռուս բարձրաստիճան պինուորականներու համար: Մեր տան ամենաչքեղ ժամանակն էր, հօրս երիտասարդութեան լաւ օրերը — կառքեր, տասնեակներով ձիեր ու ծառաներ, ճոխ սե-

զաններ, արեւելեան հիւրընկալութիւն: Եւ, ի հարկէ, ամէն մարդ ուրախութեամբ մեզ մօտ հիւր կուգար:

Օրին մէկը, ռուս զօրավար մը եկաւ մեզ այցելելու: Կէսօրէ յետոյ էր: Բարձրահասակ մարդ մըն էր, մօտ յիսուն տարեկան, զաշախի հագուստով, կուրծքը զարդարուած պատուանշաններով: Անունը չեմ կրնար յիշել: Վարդերու ժամանակն էր, եւ մերոնք հիւրերը կ'ընդունէին պարտէզին եւ կամ մարմարեայ քէօշկին մէջ:

Այդ օրը տանը տղամարդ չկար: Մայրիկս եւ Սոֆիա հօրաքոյրս հիւրընկալեցին ռուս զօրավարին պարտէզին մէջ սարքուած սեղանին մօտ: Երբ սկսան թէյ խմել, իմ ալ ծարաւս եկաւ: Գնացի քէօշքը, ուր պահած ունէի փոքրիկ ապակեայ բաժակ մը եւ անով ուզեցի մարմարեայ փոքրիկ առուծներուն բերանէն հոսող ջուրէն խմել: Հաղիւ բաժակը ջրով լեցուցած՝ կ'ուզէի բերանս տանիլ, երբ բաժակը ձեռքէս ընկաւ աւազանին մէջ: Մէկ ձեռքս առուծին դլխուն դրած՝ միւսով փորձեցի բաժակը բռնել եւ ջրէն դուրս հանել: Եւ ահա փոքրիկ առուծը իմ ծանրութեան տակ ընկաւ աւազանին մէջ, ես ալ իրեն հետ: Ա՛լ ոչինչ չեմ յիշեր:

Մէկ ալ, երբ աչքերս բացի, ինքզինքս անկողնին մէջ պառկած դտայ: Շուրջս հաւաքուած էին մայրիկս, հայրիկս, մամս, հօրաքոյրս, քոյրիկս Հերմոնը, ռուս բժիշկ մը եւ մեր այցելու ռուս զօրավարը: Իմ վիճակը վախցուցած էր զանոնք, եւ յուսահատ աչքերով ինծի կը դիտէին: Երբ ես ուշքի եկայ, բոլորն ալ ուրախացան եւ սկսան իրար չնորհաւորել:

Ցետոյ իմացայ այդ օրուան անցուդարձը: Երբ ես կը հեռանամ դէպի քէօշքը եւ կ'ուշանամ, մայրս, սիրտը դող ելած, կը վազէ դէպի այդ կողմը. հօրաքոյրս եւ զօրավարն ալ իրենց կարդին անոր կը հետեւին: Եւ ի՞նչ տեսնեն.— Ես աւազանին մէջտեղը, դլուխս դէպի վար, իսկ ոտքերս ջրէն քիչ մը դուրս ցցուած՝ անշարժ կը կենամ: Մայրս կ'ուշաթափուի, մօրաքոյրս անոր օդնելով կը ղբաղուի, իսկ զօրավարը, առանց րոպէ մը կորսնցնելու, կը ցատկէ աւազանին մէջ եւ վիս դուրս կը բերէ անշնչացած վիճակի մէջ: Գլուխս վար կախած կը սկսի ինձ լաւ մը ցնցել, մինչեւ որ թոքերուս մէջ եղած բոլոր ջուրը դուրս կը

թափի: Իր ձիաւոր զազախներէն մէկը անմիջապէս կ'ուղարկէ պինուորական բժիշկ բերելու: Եւ երկուքը միասին ամէն հնար գործ կը դնեն իմ ընչաուութիւնս վերսկսելու համար: Մինչ այդ, հայրս ալ կը հասնի եւ ներկայ կը լինի իմ զարթօնքին:

Ռուս զօրավարը, որ անզաւակ էր, կը դառնայ հօրս եւ կ'ըսէ.

— Յարութիւն էֆէնտի, դուք եւ տիկինը երիտասարդ էք եւ Աստուած ձեզ շատ երեխաներ է տալու դեռ: Եկ այս մանչուկդ ինձ տուր, իմ ազատածս է ան:

Հայրս այնքան ուրախացած էր իմ ազատուելուն, որ խօսք կուտայ:

Անցան օրեր եւ շաբաթներ: Ամէն օր զօրավարը կուգար զիս տեսնելու, խաղալիքներ եւ անուշեղէն կը բերէր ինձ եւ շատ անգամ ձիուն վրայ իր դիրկն առած՝ կը տանէր զբօսանքի: Ես արդէն հաշտուեր էի այն մտքին հետ, որ զօրավարին տղան էի դառնալու եւ իրեն պէս զօրավար էի լինելու, երբ մեծնայի:

Եւ ահա եկաւ Ռուսիա մեկնելու օրը: Ես ուրախ էի, որ մեկնելու էի դէպի Ռուսաստան իմ նոր հայրիկիս հետ, բայց կը նկատէի, որ մայրս եւ մամս շատ տխուր էին: Մանաւանդ, մայրիկիս աչքերը միշտ արցունքով կը լեցուէին, երբ ինձ հետ կը խօսէր: Մի երեկոյ ռուս զօրավարը եկաւ զիս տանելու: Ամբողջ ընտանիքը հաւաքուած էր մեր հիւրասենեակը՝ ինձ երթալս բարով ըսելու: Բացի ինձմէ, ամէնքը տխուր էին. տխուր էր նաեւ զօրավարը: Ցանկարծ, մամս ոտքի ելաւ եւ դառնալով հօրս՝ ըսաւ.— Յարութիւն, այս քու ըրածդ թուրքն իսկ չի ըներ: Ի՞նչպէս կարելի է էս մատղաշ երեխան ուրիշին յանձնել: Ու հեկեկալով սենեակէն դուրս դնաց:

Կօկոյին լացը տեսնելով բոլորը մէկանց սկսան լալ: Հայրիկս ինձ փաթթուեցաւ, ես ալ սկսայ լալ:

Խեղճ զօրավարը մնաց չուարած:

Ի վերջոյ, հայրիկս համոզեց զինքը, որ առայժմ ինձ թողուս: Դեռ շատ փոքր էի՝ տունէն բաժնուելու համար: Երբ ինը տարեկան դառնայի, խոստացաւ անպատճառ ուղարկել:

Զօրավարը համաձայնեցաւ այս կարգադրութեանը, բոլորին մնաս բարի ըսաւ, զիս ալ լաւ մը համբուրեց ու մեկնեցաւ:

Այդ տեսարանը շատ խորը տպաւորութիւն ձգեց ինձ վրայ, մանաւանդ Կոկոյիս լացը: Առաւօտները կանուխ, երբ կ'արթննայի, անկողնիս մէջ երկար-երկար կը մտածէի: Մէկ կողմէն իմ մանկական երեւակայութեամբս կը տեսնէի փայլուն ապագայ մը, զինուորական զգեստի աշակերտ, յետոյ սպայ ռուսաց ցարին թիկնապահներուն մէջ, յետոյ զօրավար եւ, օրին մէկը, Լազարէվին պէս պիտի դայի՝ կրկին անգամ մեր քաղաքը Թուրքերու ձեռքէն առնելու: Երեւակայութեանս քիչ մըն ալ զօռ տալով՝ կը պատկերացնէի իմ յաղթական մուտքս Կարին.— մերոնց զինուորութիւնը, Կոկոս շատ ծերացած, հայրիկս ու մայրիկս արդէն ճերմկած մազերով, իսկ Հերմինէ քոյրիկս ամուսնացած ու շատ մը երեխաներու տէր: Ինչքա՜ն պիտի ուրախանային բոլորը՝ զիս զօրավար տեսնելով: Միւս կողմէ, սակայն, երբ Կոկոյիս ու մայրիկիս արցունքոտ աչքերը կը յիշէի, այս բոլոր լաւ լաւ ծրագիրներս տակն ու վրայ կը լինէին:

Այսպէս անցան օրեր եւ տարիներ: Եւ օրին մէկը, հայրիկս տուն եկաւ, իր հետ բերելով ռուս զօրավարէն ստացուած նամակ մը: Ես արդէն ինը տարիս բոլորած՝ տասնի մէջ կը մտնէի:

Զօրավարը կը յիշեցնէր հօրս խոստումը եւ կը խնդրէր նորէն իր հաւանութիւնը տալ հեռագրով, որպէսզի անմիջապէս մէկը փեթերսպուրկէն ուղարկէր՝ զիս տանելու համար: Հայրս նամակի թարգմանութիւնը կարդաց ընթրիքի ժամանակ: Մօրս երեսը անմիջապէս վոխուեցաւ. կոկոն կարծիք չյայտնեց, միայն հայրս եւ հօրեղբայրներս էին, որ անհրաժեշտ գտան զիս ուղարկելու: Հօրեղբայրներէս Տիգրանը ինձ դառնալով՝ ըսաւ.

— Երանի՛ քեզ, Գարեգին, պիտի երթաս, մարդ դառնաս եւ ոչ թէ մեղի պէս այս չիմար քաղաքին մէջ փտուիս:

Ընթրիքէն յետոյ, երբ ես ու Կոկոս առանձնացանք մեր սենեակը, ես փորձեցի պինքը համոզել:

— Կոկո ջան, թո՛ղ որ երթամ, լաւ լաւ բաներ պիտի սովորիմ Ռուսաստան: Քեզի խօսք կուտամ որ ամէն ամառ պիտի գամ քեզ տեսնելու, Կոկո՛ ջան:

Կոկոն իմ բոլոր այս խօսքերուն մէկ պատասխան ունէր միայն.

— Քու խելքդ չի կտրեր, մանչս:

Այսպէս անցան քանի մը անձկութեան օրեր ինձ համար: Ա-

մէն երեկոյ սեղանին վրայ հայրս խօսքը կը բանար իմ երթալու մասին եւ միշտ նոյն արդիւնքը: Մայրիկս դէմ էր, կօկօն լուռ, իսկ միւսները բոլորը իմ կարծիքին էին: Վերջապէս, երեկոյ մը հայրս աւելի վճռական կերպով դրաւ հարցը, ըսելով, թէ ինքը որոշեր է վաղը ե՛ւ եթ հեռագրել զօրավարին, որ մարդ ուղարկէ: Ցետոյ դառնալով մօրս ու հօրաքրոջս, ըսաւ, որ սկսին իմ ճերմակեղէնի եւ հագուստներու պատրաստութեանը: Իմ ուրախութեանս սահման չկար, բայց աչքերս կօկոյին վրայէն վար չէի առներ: Մայրիկս սկսաւ աչքերը թրջել, իսկ կօկոն լուռ էր ու դլուխը ձեռքին դէմ ըրած՝ սեղանին կը նայէր ու կը մտածէր:

Ինձ համար պարզ էր, որ քանի կօկօն իր կամքը չտար, այս գործը գլուխ չէր գալու:

Հայրս դառնալով կօկոյին՝ ըսաւ.

— Դէ՛, ի՞նչ կ՚ըսես, մայրիկ ջան, կը տեսնես որ բոլորս ալ կ՚ուզենք, որ տղան երթայ ուսումնառնայ: Դուն ալ քու օրհնութիւնդ տուր, վերջնանայ գնայ:

Կօկօն դարձաւ հայրիկիս, որ իր աջ կողմն էր նստած, եւ վեր կենալով սեղանէն՝ յայտնեց.

— Յարութիւն, եթէ դուն այդ հեռագիրը տաս, վաղը եւ եթ ես կ՚երթամ աղջիկներուս մօտ ու այլեւս այս տունը ոտք չեմ կոխեր: Քու հայրդ հազար մարդու հաց կը կերցնէր, իսկ դուն կ՚ուզես, որ քու տղադ երթայ ուրիշին հացը ուտէ: Եւ դառնալով հօրեղբայրներուս ու հօրաքրոջս բացականչեց.

— Ամօ՛թ ձեզ բոլորիդ:

Ըսաւ ու գնաց իր սենեակը:

Բոլորս չչմած մնացինք: Հայրս եռեւէն վազեց ու գրկելով ղինքը՝ ըսաւ.

— Մի բարկանար, մայրիկ ջան, տղան չեմ ղրկելու: Հէրը անիծած այդ ռուս զօրավարին:

Եւ այսպէս վերջացաւ իմ ռուսի տղայ դառնալու պատմութիւնը:

VI

ՍԱՆԱՍԱՐԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԸ

Ինը տարի դիչերօթիկ մնացի այնտեղ: Տարին հազիւ մի քանի շաբաթ տուն կ'երթայի մերոնց տեսնելու: Ո՛չ մէկ լաւ յիշատակ ունիմ պատմելու իմ դպրոցական կեանքէն եւ իմ ուսուցիչներէն: Բացի պ. Խաչատրեանէն եւ պ. Կորիւնէն), մնացած ուսուցիչները բոլորն ալ օտարացած հայեր էին: Ախտո՞ս Սանասարեանի երախտիքին, որ այսպիսի անբարեխիղճ մարդոց էր յանձնուած:*

Պատմեմ մէկ դէպք մը՝ ցոյց տալու համար, թէ ինչպիսի բարոյական հրէշներու էր յանձնուած մեր մատաղ հոգիներուն խնամքը:

1889 Թուականին, ես արդէն 16 տարեկան պատանի էի: Մեր այդ տարիքին շատ մեծ սէր եւ հետաքրքրութիւն ունէինք դէպի ամէն տեսակ դէնքերը: Իմ ընկերներէս տրապիզոնցի Յովհաննէս Աբգարեանը նոյն տարին արձակուրդին հայրենիք էր դնացած: Վերադարձին իր հետ բերեր էր փոքրիկ ատրճանակ մը: Մեծ գաղտնիքով ու խնամքով կը պահէինք այդ դէնքը մեր հագուստներուն մէջ, որպէսզի ուսուցիչներուն ձեռքը չանցնի, մանաւանդ, կը վախնայինք պ. Մատաթեանէն, որը Սուլթան Համիտէն աւելի հակայեղափոխական մէկն էր:

Օրին մէկը, շաբաթ օր մը, կէս օրէ յետոյ, երբ աղատ էինք, Աբգարեան ու ես, մեր սիրելի ատրճանակն առած, գացինք դպրոցի ներքնայարկի սենեակներէն մին, մաքրելու եւ լուղելու համար: Հազիւ ատրճանակը քանդեր էինք եւ սեղանին վրայ փռեր անոր մասերը, երբ, յանկարծ, պ. Մատաթեանին ստուերը տեսանք պատուհանին առջէ: Ես Աբգարեանին ըսի, որ մանէ սեղանին տակը, եւ սկսայ հաւաքել ատրճանակին կտորները:

---

*) Փրոֆ. Աստ. Խաչատուրեան եւ ուսուցիչ Կորիւն Մկրտիչեան: Վերջինս մեռաւ երիտասարդ տարիքին մէջ: Չերմ խառնուածքի տէր, բանաստեղծական շնորհքով օժտուած՝ աշակերտներէն սիրուած ուսուցիչ էր: Զգած է անտիպ բանաստեղծութիւններու տետրակ մը, որոնցմէկ մէկ բանին հրատարակուեցաւ Համաստեղի շնորհիւ:

նակը: Աբգարեանին գլուխն ու դէմքը չկրցաւ տեսնել. միայն այնքանը նկատեց, որ մենք երկու հոգի էինք եւ մէկը պահուած է սեղանին տակը:

Մատաթեանը պատուհանը ձեռքով փակեց եւ ինձ հրամայեց, Մատաթեանը մօտեցաւ պատուհանին եւ տեսաւ գիս ու ատրճանակը տեղէս չշարժուիմ մինչեւ իր գալը: Հաշիւ ան պատուհանէն հեռացաւ, որ չէնքին շուրջը դառնալով դէպի մեզ գայ, ես Աբգարեանին ըսի, որ անմիջապէս ինքզինքս սեղանատան միւս դռնէն: Ես մինակ մնացի: Աբգարեանը աղքատ ընտանիքի զաւակ էր եւ առանց թոշակի կը սովորէր: Մեզ համար անհերքելի ճշմարտութիւն էր, որ մեր ուսուցիչները առաջին առիթէն պիտի օգտուէին այդպիսիները դպրոցէն վռնտելու: Իսկ ներկայ դէպքը այնքան ծանր էր Մատաթեանի աչքին, որ անպատճառ 24 ժամուայ մէջ ճամբու պիտի դնէր խեղճ տղան, եթէ իմանար, որ ատրճանակի տէրը ան էր: Այս ամէնը նկատի առած՝ ես որոշեցի սուտ խօսիլ եւ ամբողջ յանցանքը իմ վրայ առնել՝ ազատելու համար խեղճ ընկերս, զոր այնքան կը սիրէի:

Երբ Մատաթեանը մտաւ սենեակը, իր առաջին հարցը եղաւ.

— Ո՞վ էր քու հետիդ:

— Հետս մարդ չկար, ես մինակ էի:

— Սուտ կը խօսիս, ես տեսայ, որ մէկը կար մօտդ եւ սեղանին տակ պահուած էր:

— Հետս ոչ ոք կար:

— Որո՞ւն է այս ատրճանակը:

— Իմս է:

— Ո՞ւրկէ ես ձեռք ձգած:

— Տնէն եմ բերած:

— Սուտ կը խօսիս. ձեր տանը այսպիսի ատրճանակ չկայ:

Ի միջի այլոց ըսեմ, որ Մատաթեանը մեր տան փեսան էր դարձած՝ իմ փոքր հօրաքոյրս առնելով եւ, հետեւաբար, գիտէր, որ մենք տանը այդպիսի փոքրիկ ատրճանակ չունէինք:

Որքան ստիպեց, նոյն պատասխանները ստացաւ: Ի վերջոյ, ատրճանակը ձեռքէս առաւ եւ դիս ալ հետը առնելով՝ տարաւ մեր դասարանը: Ներս կանչեց բոլոր ընկերներս եւ անոնց ներկայութեանը սկսաւ պատմել ամբողջ եղելութիւնը եւ կրկին ու կրկին ստիպեց, որ ըսեմ, թէ ո՞վ էր ինձ հետ եղողը:

Երբ այստեղ ալ նոյն պատասխանը ստացաւ, հրամայեց որ չոքիմ դասարանի մէկ անկիւնը եւ ըսաւ, թէ այսպէս չոքած պիտի մնամ, մինչեւ որ խոստովանիմ, թէ ո՞վ էր ինձ հետ եղողը: Բացի այդ՝ ցամաք հացէն եւ պարզ ջուրէն զատ ոչինչ պիտի ստանամ:

Շաբաթ երեկոյեան սկսաւ իմ պատիժս եւ այսպէս երկու շաբաթ անընդհատ: Ամէն առաւօտ ու երեկոյ Մատաթեանը կուգար դասարան՝ իմանալու, թէ արդեօք միտքս փոխե՞ր էի: Ամէն անգամ նոյն բացասական պատասխանը կը ստանար ինձմէ: Ընկերներուս բոլորին համակրանքը ինձ հետ էր: Դասերէն յետոյ կարգաւ դուռը կը սպասէին, որ ինձ իմաց տան, թէ ե՞րբ ուսուցիչներէն ներս եկող պիտի լինի, որպէսզի ես կարողանամ քիչ մը ուտքերս հանգստացնել: Իսկ ճաշերու ժամանակ մէկ մէկ կտոր միս կամ պանիր կը բերէին ինձ դաղտնի ուտելու համար:

Աբգարեանը ամէն օր կուգար ինձ խնդրելու, որ ըսեմ իր անունը եւ ազատուիմ այս չարչարանքէն, բայց ամէն անգամ իրեն կը սպառնայի, որ, եթէ նա ինքը իմաց տայ իր մասին, այլեւս իրեն հետ բոլոր յարաբերութիւններս պիտի խզեմ:

Քանի՛ քանի անգամ Մատաթեանը ամբողջ ուսուցչական կազմով եկաւ իմ գլխիս գայլի աւետարան կարդալու, բայց ի զուր:

Ի վերջոյ, դիմեց հօրս միջամտութեանը, կանչեց զինքը երբորդ կիրակին եւ պատմեց իրեն երկու շաբաթուան պատմութիւնը եւ իրմէ խնդրեց, որ ինձ խոստովանցնէ: Երբ հայրիկիս հետ առանձնացանք պարտէզին մէջ, իրեն պատմեցի իսկութիւնը, առանց ընկերոջս անունը տալու: Միայն այսքանը ըսի, որ եթէ ես անոր անունը տամ, գիտեմ, որ Մատաթեանը անպատճառ ճամբու պիտի դնէ խեղճ տղան: Հայրս գտաւ որ ես իրաւունք ունէի:

Երբ Մատաթեանը տեսաւ որ հօրս միջամտութիւնն ալ ի զուր անցաւ, բոլոր ուսուցիչները մեր դասարանը կանչեց եւ բոլոր տղայոց ներկայութեանը ինձ երկար քարոզ մը տալէ յետոյ յայտնեց, որ կամ պէտք էր ընկերոջս անունը տայի եւ կամ նոյն րոպէին դպրոցը թողնէի:

Ես առանց րոպէ մը մտածելու ընտրեցի այս վերջինը: Մէջքէս դպրոցական գօտին քակելով՝ իրեն յանձնեցի եւ ընկերներուս հրաժեշտ տուի:

— Մնաք բարով, տղաք, ըսի ու դէպի դուռը սկսայ քալել:

Բոլոր դասարանը մէկ մարդու պէս ոտքի ելաւ եւ միաբերան բացականչեց.

— Մենք ալ Գարեգինին հետ կը մեկնինք այս դպրոցէն,— ըսին ու սկսան գօտիները քակել:

Մատաթեանն ու իր ընկերները չուարած մնացին: Անմիջապէս ղիս չետ կանչեցին: Դասարանէն դուրս ելան, քանի մը րոպէ խորհրդակցելէ չետոյ ներս եկան եւ յայտնեցին, որ այս անգամ թէ՛ իմ եւ թէ միւս ընկերներուս ըմբոստութիւնը կը ներեն, բայց ուրիշ անգամ չատ խիստ պիտի լինին:

Ահա թէ ինչպէս կը վարուէին մեր մանկական հոգիներուն հետ այդ չիմար վարժապետները. փոխանակ մեր մէջ մշակելու ընկերական անձնուիրութեան եւ հաւատարմութեան զգացումները, կ'ուզէին մեղմէ պատրաստել եսասէր ու անհամակրելի արարածներ:

Այդ անհամակրելի մարդու, որուն անունն էր Ց. Մատաթեան, դէմ դիմաց եկայ մէկ ալ 1914 թուականին հետեւեալ պայմաններու մէջ: Օսմանեան խորհրդարանին ընտրութիւններու առթիւ վէճ կար մեր եւ Թուրքերու միջեւ: Մենք՝ հայերս կը պնդէինք, որ հայ թեկնածուները պէտք է նշանակուէին հայոց դաւառական ազգային մարմիններու կողմէն, իսկ Թուրքերը հակառակ էին մեր այդ արդարացի պահանջին: Կարնոյ վիլայէթի հայերու կողմէ թեկնածու նշանակուած էինք Վարդգէս Սէրբենկիւլեանը եւ ես, իսկ Թուրքերը դէմ էին իմ ընտրութեանը: Մատաթեանը, նախկին համիտեան ռէժիմի հզու հպատակներէն, ինքզինքը յայտարարեր էր երիտասարդ Թուրքերու կուսակցութեան անդամ: Թուրքերը պնդեցին Մատաթեանի թեկնածութեան վրայ, իսկ հայերը, տեսնելով որ չպիտի կարողանան իրենց կամքը առաջ տանիլ, ձեռնպահ մնացին ընտրութիւններէն, իբր բողոքի ցոյց: Եւ ընտրուեցան Մատաթեան եւ Վարդգէսը միայն Թուրք ընտրողներու քուէովը:

Հիմա, որ այս տողերը կը գրեմ, սրտիս խորքին մէջ երախտապարտ եմ այդ նոյն անհամակրելի մարդուն, որ 1914–ին մէջ ընկաւ եւ իմ վերընտրութիւնը ձախողեցուց: Ինչո՞ւ: Եթէ 1914–ի Ապրիլին ես ընտրուէի երեսփեխան, Վարդգէսին եւ Զոհրապին

պէս իմ ոսկորներս ալ Մինջաճեանքի անապատներուն մէջ պիտի չաղ դային, եւ ես անկարող պիտի լինէի մեր հայրենիքի ազատագրումը տեսնելու իմ սեւիական աչքերովս:

Այս մինչանկեալէն յետոյ աւելցնեմ նաեւ, որ նոյն այդ սեւ հոգի Մատաթեանը, 1918 թուին, երբ քանի մը արար երեսփոխաններ ձայն կը բարձրացնեն ընդդէմ հայկական մեծ սարսափներուն, անունով միայն հայ այդ մարդուկը վեր կը կենայ իր տեղէն, կ'արդարացնէ թուրք կառավարութեան ձեռք առած միջոցները եւ կը հերքէ կատարուած սարսափները:

Այսպիսի հրէշներու էր յանձնուած մեր դաստիարակութեան գործը Սանասարեան վարժարանին մէջ:

VII

ԿՈԿՈՅԻՍ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԴԷՄ

Նախ ըսեմ, թէ ո՛վ էր իմ մամս, որին կօկօ կ'ըսէինք:

1830–ական թուականներուն, երբ Հայաստանի խորքերը դեռ ենիչէրիական դրութիւնը դոյութիւն ունէր, ենիչէրի բէկերէն մէկը, օր մը Ողնի գիւղէն անցնելու ժամանակ, երբ իւր ձիուն ջուր կուտայ աղբիւրին մօտ, կը տեսնէ չատ դեղեցիկ աղջիկ մը եւ կը հրամայէ իր ծառաներուն, հետեւիլ աղջկան եւ ծնողներէն պահանջել, որ զայն իրեն տան կնութեան: Բէկին ծառաները կ'իմանան, որ Ճորոխենց Ջանազան անուն աղջիկն է եղած բէկին հաւանածը եւ երբ կը մտնեն Ճորոխենց տունը եւ կը պահանջեն աղջիկը, տնեցիք կ'ըսեն, թէ իրենք աղջիկ չունին: Երկար խուզարկութիւնները ի զուր կ'անցնին: Բէկը ինքը եւս անձամբ կուգայ սպառնալու տան մեծերուն, բայց անհետեւանք կ'անցնին իր ջանքերը:

Նոյն գիշերը, երբ մութը կը կոխէ, Ճորոխենց դռնէն մէկ սայլի բեռ խոտ ճամբայ կ'ելնէ դէպի քաղաք: Ճաշորդ առաւօտ կանուխ, կարնոյ Առաջնորդարանին բակը խոտի բեռան մէջէն կը հանեն աղջիկը եւ կը յանձնեն Առաջնորդին՝ պատմելով նախորդ

օրուայ դէպքը եւ կը խնդրեն, որ Առաջնորդը իր պաշտպանութեան տակ առնէ Զանազանը:

Առաջնորդը կը մնայ շուարած, թէ ի՛նչպէս պահէ այս երիտասարդ աղջիկը Առաջնորդարանին մէջ: Երկար մտածելէն յետոյ, կ՛որոշէ աղջիկը յանձնել քաղաքի արհեստաւորներուն համքեար–պաշի ուստա Օհաննէսին, որը յայտնի էր քաղաքին մէջ իւր անվախութեամբ եւ իւր երեք կտրիճ չափահաս տղաներովը:

Ուստա Օհաննէսը ուրախութեամբ յանձն կ՛առնէ իւր տանը պահել այդ դիւղացի աղջիկը:

Ենիչէրի բէկը քանի մը անգամ նորէն Ողնի կ՛երթայ Զանազանը ձեռք ձգելու յոյսով, բայց ի զո՞ւր: Ի վերջոյ, կ՛իմանայ, թէ աղջիկը քաղաք են տարած եւ թէ Ուստա Օհաննէսի տունն է, բայց այլեւս փորձ չի ըներ անկէ փախցնելու:

Մէկ–երկու տարի երբեւ հոգեզաւակ Ուստա Օհաննէսին տունը մնալէն յետոյ, Զանազանը կ՛ամուսնանայ անոր անդրանիկ որդի Աչաւուրին հետ: Այդ ամուսնութիւնից յետոյ ամբողջ ընտանիքի գործերը օր աւուր կը լաւանան: Շատ չանցնիր, Աչաւուրը ահագին հարստութեան տէր կը դառնայ եւ կը կազմէ կարնոյ ամենաազդեցիկ փաստրմաճոնց գերդաստանը, իսկ ինքը, Աչաւուրը, կը դառնայ Աչաւուր էֆէնտի՝ Սուլթանի թիկնապահի աստիճանով:

Ողնի դիւղի Զանազանին աչքին այս բոլոր կատարուած փոփոխութիւնները շատ բնական կ՛երեւին, չէ՞ որ Աչաւուր էֆէնտին ամենէն աստուածավախ եւ բարերար մարդն էր: Աստուած անոր չտար, հապա որո՞ւ պիտի տար այս յաջողութիւնները: Քանի՛ քանի ժամեր ու կամուրջներ էր շինած: Իսկ քաղաքին բանտարկեալները եւ աղքատները ո՞վ կը կերակրէր:

Եւ ահա, օրին մէկը, 1872 Սեպտեմբերին, տունը լուր կը բերեն, թէ Թուրքերը Աչաւուր էֆէնտին զարկին չուկային մէջ: Երբ իր սիրած ու յարգած ամուսնուն արիւնլուայ դիակը կը տեսնէ, Ողնեցի դեղջուկ կնոջ պարզ ուղեղը չի կարող հասկնալ, թէ ի՛նչպէս,— քանի որ քահանաներուն ըսածին համաձայն, ոչ մի տեղեւ իսկ չի կարող չարժիլ առանց ամենակալ Աստուծոյ կամքին,— այդ ամենակալ Աստուածը կամեցաւ, որ անօրէն

թուրքերը իր ամուսինը սպաննեն: Քանի որ այդպէս է, կ'ըսէ ան ինքն իրեն, ես այլեւս այդպիսի Աստուած չեմ ճանչնար, ան այն Աստուածը չէ, որին ես հաւատացեր էի:

Եւ, իսկապէս, այդ օրէն սկսեալ Զանազան խանումը այլեւս Աստուծոյ անունը բերան չառաւ.— ո՛չ ժամ կ'երթար եւ ո՛չ ալ հաղորդութիւն կ'առնէր: Բայց որովհետեւ առանց աղօթքի չէր կարող ապրիլ, ամէն առաւօտ երեկոյ իւր աղօթքները կ'ուղղէր Մ.ոյ Սուլթան Սուրբ Կարապետին: Ամէն տարի խունկ ու մոմ կ'ուղարկէր Ս. Կարապետ, եւ այսպէս խռով կեցաւ Աստուծոյ հետ մինչեւ 1892 թ.:

Քանի՛ քանի անղամներ հայրս (իր մեծ որդին) փորձեց զանազան պատրուակներով դինք եկեղեցի տանիլ, բայց չյաջողեցաւ:

Իր մեռնելէն վեց ամիս առաջ, հայրս զղալով մօրը հոգեկան տանջանքը, օր մը խնդրեց, որ անպատճառ ներկայ լինի իր հօր հոգեհանգստին առթիւ լինելիք պատարագին եւ, վերջապէս, կարողացաւ եկեղեցի տանիլ դինքը եւ հաշտեցնել Աստուծոյ հետ:

Այս պատմութենէն կը տեսնուի, թէ ի՛նչ կամքի ուժ ունէր մեր մամիկը, եւ ինչ ըմբռստ հոգի անարդարութեան դէմ: Ան, Աստուծոյ դէմ իսկ ըմբռստացաւ, համոզուած, թէ Աստուած իր դէմ անարդար էր եղած: Ինչպէս ըսի, ան պարզ գիւղացի աղջիկ մըն էր, ո՛չ ուսում էր տեսած եւ ո՛չ ալ աշխարհ: Անոր այդ ոգին մեր հայ ժողովուրդին բնական առաքինութիւններէն մէկն է:

Կոկոս մեռաւ 1892–ին, եւ դինքը թաղեցինք պապիս կողքին, կարնոյ եկեղեցիին բակին մէջ: Երբ կարին երթաս, դնա համբուրէ անոնց գերեզմանները, մէկուն, իբրեւ նահատակի, միւսին, իբրեւ սուրբի:

VIII

ԻՄ ՀՕՐՍ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԴԻՄԱԳԻԾԸ

Իմ հօրս մասին շատ քիչ բան պատմեցի քեզ. բայց գիտե՞ս, որ քու մեծ–հայրդ սովորական մարդոցմէ չէր: Հակառակ անոր, որ մեծ ուսում չունէր, անոր երակներուն մէջ Աջափառոյր էֆէնտիին եւ Զանազան խանումին արիւնը կը հոսէր:

Ահա թէ ինչ պատմեց ինչ ալբանացի Տանիշ պէյը 1910 թուականին, Պոլսոյ պարտէզներէն մէկուն մէջ, երբ իմացաւ իմ ով լինելս:

Այն տարին, երբ վերադարձայ Թիֆլիսէն, իմ բանտարկութենէն յետոյ, երեկոյ մը, Գրիգոր Զոհրապին հետ դնացինք Օսման պէյի բացօդեայ թատրոնը թուրքական խաղ մը տեսնելու: Երբ մտանք թատրոն, ամէն կողմէն սկսան Զոհրապին բարեւներ ուղարկել բարձրաձայն կերպով, եւ մեզ հրամցուցին առաջին շարքը: Նստած էինք իրար քով, իսկ իմ աջ կողմս ակնոցաւոր պարոն մը կար, որ դառնալով Զոհրապին՝ ըսաւ.

— Զոհրապ էֆէնտի, ձեր ընկերը ճանչնալու պատիւը չունիմ:

Զոհրապը անմիջապէս պատասխանեց, թէ կարնոյ երեսփոխան Փաստրմաճեան էֆէնտին էի: Մօտիս պարոնը ոտքի ելաւ եւ իմ ձեռքս բռնելով իր անունը տուաւ՝ Տանիշ պէյ: Այդ անունը ինձ ծանօթ էր շատոնց, 1895 թուականէն, երբ Շաքիր փաշան դնաց Հայաստան, հայկական մեծ կոտորածները կազմակերպելու: Գիտէի, որ անոր օգնականին անունը Տանիշ պէյ էր: Կասկածով սկսայ նայիլ իմ դրացիս եւ հարցուցի իրեն.

— Շաքիր փաշային հետ Հայաստան դնացող Տանիշ պէ՞յը:

— Այո՛. ես լսեր էի, որ ձեր ընտանիքէն մէկը երեսփոխան ընտրուած էր Կարինէն եւ շատ կ'ուզէի տեսնուիլ հետը: Ներեցէք հարցասիրութեանս, դուք փաստրմաճաններէն որո՞ւն տղան էք:

— Յարութիւն էֆէնտիին, պատասխանեցի:

— Թոյլ տուէք անդամ մը եւս ձեր ձեռքը սեղմելու. ես մեծ յարգանք ունիմ դէպի ձեր ընտանիքը եւ ի մասնաւորի դէպի ձեր հանգուցեալ հայրը: Թատրոնէն յետոյ ես ձեզ կը պատմեմ, թէ

ինչ կապ ստեղծուեցաւ իմ եւ ձեր ընտանիքին միջեւ, եւ սիրուհի համոզուիք, որ ես այնքան ալ դէշ մարդ չէի:

Ներկայացումը վերջանալէն յետոյ, երեքով քաշուեցանք պարտէզի մէկ անկիւնը, եւ Տանիէլ պէյ սկսաւ իր պատմութիւնը: Ինքը ալպանացի էր եւ կը պատկանէր Ալպանիոյ հին ընտանիքներէն մէկուն: Իր պատմածին նայելով՝ ինքը թէեւ Շաքիր փաշային իրրեւ օդնական էր դնացած այն սխուր պաշտօնով, բայց, իրրեւ ոչ-թուրք, իր ձեռքէն եկածը ըրած է, որչափ հնար է թեթեւցնելու համար Շաքիրի դաժան ծրագիրները: Ամէն տեղ մի-այն 3-4 ժամ հրաման կուտան եղեր կոտորելու եւ թալնելու հայերը՝ սարսափահար ընելու նպատակով:

Կարնոյ կոտորածին, 1895 Նոյեմբերին, իրենք ներկայ էին եղած: Զորս ժամ տեւող կոտորածէն յետոյ, զօրքը դուրս էին բերած, եւ կարգը վերահաստատուած էր յաջորդ օրն իսկ: Քաղաքին մէջ միայն երկու տեղ դինուած դիմադրութիւն էր եղած հայերու կողմէն: Մէկը Վէմեան քահանայի տունէն, իսկ միւսը՝ մեր տունէն: Քալ քահանային տունը վառեր էին, զինքն ալ ըսպաններ, իսկ մեր տունը զօրքով չրջապատեր էին եւ կ'ուզէին եղեր կրակել, երբ զինադադարի փողը հնչեր էր, երեկոյեան դէմ, եւ տունին մէջ դտնուող Տիգրան հօրեղբայրս ու մեր երկու ծառաները անձնասուր են եղած զինուորական իշխանութեան:

Հայրս եւ Սեդրաք հօրեղբայրս մնացած են եղած չուկան, փոստ-հեռադրատան մէջ բանտարկուած, իսկ Օհաննէս հօրեղբայրս, անոնց մէջ ամենէն անդուսան ու քաջը, ըստ իր բարի սովորութեան, դէպքէն երկու շաբաթ առաջ նորէն հարրած մէջոցին, չուկաներու մէջ, Սուլթանին եւ Մէհմէտին լաւ մը հայհոյելէ յետոյ, երկու ամսուան բանտարկութեան դատապարտուած է եղած:

Դէպքին յաջորդ օրը, Շաքիր փաշան կառավարութեան պալատը կը հրաւիրէ քաղաքին թուրք եւ հայ երեւելիները եւ անոնց ստորագրել կուտայ հեռադիր մը Սուլթանին ուղղուած, որի մէջ նախորդ օրուան դէպքերը կը նկարագրուին հետեւեալ ձեւով.—

— Երէկ, ժամը 12-ին, քանի մը հայ սրիկաներ, տարճանակները ձեռքերնին, յարձակեցան կառավարութեան չէնքին վրայ եւ սկսաւ սպաններ ու վիրաւորել պաշտօնեաները: Ասոր վրայ, ժանտարմներն ու խալամ ժողովուրդը զայրացած՝ յարձակեցան հայ չարագործներու վրայ, որոնց պարագլուխը՝ Քիւրքչիպա-

չունց Օֆիկը սպաննուեցաւ կառավարութեան չէնքին մէջ, իսկ մնացածները ձերբակալուեցան: Քաղաքին մէջ սկսուած ժողովրդական յուզումին առաջքն առնուեցաւ Շաքիր փաշայի ձեռք առած կարուկ միջոցներու չնորհիւ: Ներկայիս կարգ ու կանոնը հաստատուած է, որու համար մեր երախտագիտութիւնը կ'արկանենք առ ոտս ձեր կայսերական մեծութեան: Եւայլն, եւայլն:

Հայերէն 10–12 հողի հրաւիրուած են եղած եւ ամէնքն ալ, սարսափահար նախորդ օրուան դէպքերէն, առանց բառ մը արտասանելու, կը ստորագրեն այդ խայտառակ թուղթը: Երբ թուրք երեւելիներն եւս իրենց ստորագրութիւնը կը դնեն, թուրքերէն մէկը դառնալով հայերուն՝ կը հարցնէ, թէ՝ ո՞ւր է հապա Յարութիւն էֆէնտի փաստաբանութեանը, ինչո՞ւ չէ եկած: Հայերը կը պատասխանեն, թէ իրենք լուր չունին:

Շաքիր փաշան կը հետաքրքրուի, թէ որո՞ւ մասին է խօսքը: Թուրքերը կը պատասխանեն, թէ կարնոյ հայերուն ամենայայտնի ընտանիքի մասին է խօսքը, որոնց տունէն երէկ կրակ բացին թուրք ամբոխին վրայ: Փաշան անմիջապէս մարդ կ'ուղարկէ կանչելու համար հայրս, որպէսզի ան ալ ստորագրէ հետագրին տակ:

Կէս ժամ չանցած հայրս կուգայ՝ ընկերակցութեամբ Սեդրաք հօրեղբօրս: Սեդրաքը կը մնայ միջանցքին մէջ, իսկ հայրս ներս կը մտնէ ժողովասրահը եւ փաշային բարեւելով՝ կը նստի փաշային ցոյց տուած տեղը:

Փաշան հօրս կը բացատրէ ժողովին նպատակը եւ կ'առաջարկէ, որ ան եւս իր ստորագրութիւնը դնէ խմբագրուած հետագրին տակը: Հայրս կը պատասխանէ, թէ ինք թուրքերէն կարդալ չի գիտեր եւ կը խնդրէ հետագիրը կարդալ, որ ըստ այնմ վարուի:

Երբ հետագիրը կը կարդան, ինչպէս նաեւ տակը դրուած բոլոր ստորագրութիւնները, հայրս ղոյնը կը նետէ, ճեղ-ճերմակ կը դառնայ եւ կ'ըսէ փաշային.

— Ինձ կը ներէք, փաշա էֆէնտի, ես այդ հետագրին տակը չեմ կրնար ստորագրել:

— Ինչո՞ւ, կը հարցնէ փաշան զարմացած:

— Որովհետեւ, կը պատասխանէ հայրս, եղելութիւնը ճիշդ չէ ներկայացուած:

— Ըսել է, թէ այսքան պատուաւոր անձնաւորութիւններ սո՞ւտ կը խօսինք:

— Ես այդ չեմ ուզեր ըսել, բայց ես ստորագրել չեմ կարող, — ու ոտքի կ'ելլէ դուրս երթալու համար: Եւ դառնալով փաշային.

— Ուրիշ հրաման մը ունի՞ք:

Փաշան զայրացած՝ միւսներուն կը հարցնէ.

— Երէկ ասո՞նց տուներէն էր, որ ժողովրդի վրայ կրակ բացին: Շա՛տ աղէկ: Հիմա կարող էք երթալ:

Եւ դառնալով Տանիէլ պէյին՝ կը հարցնէ.

— Ձերբակալուածը ասոնց եղբայրն էր, չէ՞: Վաղը եւ ևթ պատերազմական ատեանին կը քաշէք:

Հայրս բարեւելով՝ դուրս կ'ելլէ: Հօրս եաեւէն դուրս կ'երթայ նաեւ կարնոյ յայտնի թուրքերէն ճաղիմ պէյը, որ մեր ընտանիքին հետ շատ մօտիկ էր, եւ միջանցքին մէջ հօրս թեւը բռնելով՝ կը խնդրէ.

— Ցարուբթիւն էֆէնտի, ոտքդ պաղնիմ, մի՛ ըներ այս յամառութիւնը, Տիգրանը ձեռքէ կ'ելլէ, եթէ չստորագրես:

Սեղրաքը այդ խօսքերը լսելով՝ կը սկսի երեխայի պէս լալ եւ հօրս փաթթուելով՝ կը խնդրէ, որ ճաղիմ պէյին ըսածն ընէ, Տիգրանի կեանքը ազատելու համար: Աւելցնեմ նաեւ, որ Տիգրանը հօրս ամենէն սիրելի եղբայրն էր: Հայրս բարկացած երկուքն ալ մէկ կողմ կը հրէ եւ կ'ուզէ դուրս երթալ, երբ Տանիէլ պէյը վրայ կը հասնի: Իր պատմածին նայելով՝ հօրս այդ հերոսական կեցուածքը այնքան դիւր կուգայ երեւի, որ կ'որոշէ կարելին ընել օգնելու համար հօրս: Երբ կը տեսնէ, թէ ճաղիմ պէյ դուրս դնաց հօրս եաեւէն, ինք եւս կը չտապէ դուրս եւ կը սկսի հօրմէս խնդրել, որ միտքը փոխէ եւ ստորագրէ հեռագիրը:

Հայրս լսելով իր խօսքերը՝ հետեւեալ պատասխանը կուտայ.—

— Պէյ էֆէնտի, դուք օտարական էք այս քաղաքին մէջ եւ ձեզ յայտնի չէ, թէ ես որու տղան եմ: Ճաղիմը շատ լաւ գիտէ, ես այդ ք... ուտել չեմ կարող: Կ'ըսէ ու քայլերը կ'ուղղէ դէպի դուրս:

Հօրս այս խօսքերը ուժեղ տպաւորութիւն կը թողուն Տանիէլ պէյի վրայ: Ու երբ ճաղիմէն կ'իմանայ մեր ընտանիքի անցեալի մասին, աւելի եւս կը համակրի հօրս եւ կ'որոշէ ամէն հնարաւորութեան դիմել՝ կախաղանէ ազատելու համար Տիգրանը: Եւ, իսկապէս, կը յաջողի. երկու շաբաթ բանտը մնալէն յետոյ,

Տիգրանը եւ մեր երկու ծառաները ազատ կ'արձակուին զանազան սուտ վկաներու տուած վկայութիւններու հիման վրայ, թէ մեր տունէն բնաւ զէնք արձակուած չէր դէպքին օրը...

Հիմա պատմեմ, թէ ինչ պայմաններու մէջ մեռաւ իմ առաջնածին հայրիկս:

1908–ին, երբ 15 տարուան պանդխտութենէ յետոյ, վերադարձայ Կարին, մայրիկս եւ Հերմօն քոյրիկս պատմեցին ինձ արցունքոտ աչքերով իմ սիրելի հօրս կեանքի վերջին օրերու մասին: Սիրտս տակն ու վրայ եղաւ: Շատ անգամ սրտիս ցաւէն չունչս կը կտրուէր, եւ քոյրիկս ստիպուած կը լինէր իր պատմութիւնը կիսատ ձգել, քանի մը րոպէ յետոյ նորէն շարունակելու համար:

1895 Դեկտեմբերին, երբ ես Թողուցի Նանսին կիպրոս երթալու համար, հօրս դրեցի մէկ էջնոց յուզուած նամակ մը: Այդ նամակին մէջ կ'ըսէի, թէ ինձ համար անկարելի էր անտարբեր հանդիսատեսի դերին մէջ մնալ, երբ մեր ցեղին գոյութեան խընդիրն էր դրուած. ուստիմս կը Թողնէի վրէժխնդրութեան համար: Եթէ ողջ մնայի, իրենց պիտի խմացնէի, հակառակ պարապայքին՝ իրմէ եւ մօրմէս կը խնդրէի ներողութիւն այն ցաւին համար, որ իրենք զգալու էին իմ կորուստովս: Եւ ամէնուն հրաժեշտի համբոյրներս կ'ուղարկէի:

Նամակս ուղարկեցի Ֆրանսական հիւպատոսին մէջոցով, որպէսզի Թուրք կառավարութեան ձեռքը չանցնի: Ֆրանսական հիւպատոսը նամակս կը յանձնէ Սեդրաք հօրեղբօրս, որը իմ ձեռագիրս տեսնելով՝ կը բանայ եւ կարդալով սարսափահար կը լինի, Թէ ինչպէս յայտնէր հօրս այս ծանր լուրը: Ճիշդ այդ օրերը Սոֆիա հօրաքոյրս տղաբերքով պառկած է եղեր, եւ ըստ սովորութեան, եղբայրները ամէն օր կը հանդիպէին զինքը տեսնելու: Սեդրաքը նամակս առած կ'երթայ մօտը՝ Տիգրանը հոն նելու: Սեդրաքը նամակս առած կ'երթայ մօտը՝ Տիգրանը հոն դտնելու յոյսով, որպէսզի միասին խորհրդակցին, Թէ ինչպէս հօրս հաղորդեն բօթաբեր լուրը: Քրոջ անկողնին մօտը նստած՝ երկու եղբայրները կը կարդան նամակս, իսկ հօրաքոյրս կը սկսի անդուսպ լալ: Ճիշդ այդ միջոցին հայրս ներս կը մտնէ. հօրաքոյրս անմիջապէս նամակս վերմակին տակը կը կոխէ եւ կը սկսի աչքերը սրբել, բայց արդէն ուշ էր. հայրս կը նկատէ իրարանցումը եւ մօտենալով քրոջը՝ կը հարցնէ լացին պատճառը եւ այն ինչ Թուղթ էր որ պահեց: Այլեւս ծածկել անկարելի էր: Հօրա-

քոյրս կուտայ նամակը, եւ երբ հայրս կը սկսի կարդալ, աւելի եւս կը յուզուի եւ կը սկսի բարձր ձայնով լալ: Հօրեղբայրներս ալ կը հետեւին իրենց քրոջ օրինակին:

Հայրս նամակը կարդալու առեն դադար կը նետէ, բայց երբ կը վերջացնէ, կը դառնայ մէւաններուն եւ կ'ըսէ.

— Ցիմարներ, փոխանակ ուրախանալու, որ, վերջապէս, մեր մէջէն մէկը դուրս եկաւ այդ չուներէն վրէժ լուծելու, նըստեր տղու պէս կուլաք: Աղջի՛կ, վերջ տուր լացիդ, կաթդ կարող է կտրուիլ:

Կ'ըսէ ու կը նստի քրոջը մօտը՝ հանգստացնելու համար զինքը: Եւ նոյն օրը երեկոյեան, երբ տուն կուգայ, կ'ըսէ մայրիկիս.

— Էֆէրիմ կնիկ, այսպէ՛ս տղայ կը բերեն:

Եւ մօրս կը պատմէ նամակիս մասին ու իր դոհունակութիւնը կը յայտնէ իմ առած քայլիս համար:

Մայրս կը սկսի լալ, բայց հայրս զինքը կը մխիթարէ նոյն խօսքերով՝ ինչ որ ըսեր էր հօրեղբայրներուս:

Կ'անցնին ամիսներ: Հայրս այլեւս իմ մասին ոչ ոքի հետ չի խօսիր: Տնեցիք նոյնպէս խոյս կուտան անոր ներկայութեամբ իմ մասին ոեւէ ակնարկ ընելէ: 1896 Մայիսին հայրս ծանր կերպով կը հիւանդանայ եւ կը պահանջէ, որ Հերմօն քոյրս, իմ մանկութեան ընկերս, փոխադրուի մեր տունը եւ զինքը խնամէ: Տնեցոց մնացածներու ներկայութենէն սաստիկ կը ջղայնանայ եղեր, իսկ երբ ինքն ու Հերմօնը առանձին կը մնան, իրենց խօսակցութեան նիւթը միշտ ես կ'ըլլամ: Մեղմ հայրս իր այդ առիւծի սրտին մէկ անկիւնը չափազանց դժոյզն հոդի մը ունէր, որ միայն մօտիկներուն էր յայտնի: Հերմօնը կը պատմէր, թէ ինչպէս ժամերով իրեն հետ կը խօսէր մեր մանկական օրերու մասին եւ միշտ խօսակցութիւնը կը վերջացնէր սա խօսքերով.

— Ա՛խ, այնքան ապրէի, որ ախպարդ անդամ մըն ալ տեսնէի եւ յետոյ մեռնէի:

Ցուլիս ամսուն կը սառնայ Փիրէէն դրած նամակս ու չափազանց կ'ուրախանայ, եւ անմիջապէս կը հեռագրէ Սամսոն մեր խնամիներուն, որ անկէ վաղ ուղարկեն Նանսի, որպէսզի չուշանայ:

Եկան Օգոստոսի դէպքերը: Իր բժիշկը խոալացի Լավինին էր, որ միաժամանակ խոալական հիւպատոսն էր կարնոյ մէջ:

Երբ անկէ կ'իմանայ Բանկ Օթթոմանի դէպքի մանրամասնութիւնները, բնազդով կը զգայ, որ ես ալ անոնց մէջ պիտի լինիմ եւ օրն ի բուն կ'ըսէ եղեր.

— Տղաս անոնց մէջ էր, անկասկած, բայց եարապ, արդեօք դուրս եկածներէ՞ն է, թէ մեռնողներէն:

Հոյրս եւ մայրս որչափ կ'աչխատին զինքը համոզել, թէ իր ենթադրութիւնը սխալ է, անկարելի կը լինի: Մէկ ամիս ամբողջ այդ միտքով կը չարչարուի եւ աչքերը կը փակէ կասկածը սըրտին մէջ, թէ ես կարող եմ մեռած լինել:

Ժընեւ հասնելուս, ես անմիջապէս գնացի Ֆրիպուրկի էքիւբէն գիւղը, ուր մէկ տարի առաջ կաթնատնտեսութիւն կը սորվէի եւ անկէ նամակ մը գրեցի, թէ վերադարձած եմ ուսումս շարունակելու:

Իմ այս նամակը հօրս մահուանէն երկու շաբաթ յետոյ կը հասնի:

Ցետոյ որքա՜ն ափսոսացի, որ փոխանակ նամակի, հեռագիր չտուի, բայց արդէն ուշ էր:

Որքա՜ն գոհ սրտով պիտի մեռնէր իմ պաշտելի հայրիկը, եթէ իմանար, որ իր տղան ողջ մնացածներէն էր:

IX

ԿՐԵՏԱՑԻ ՆԱԻԱՎԱՐԸ

1896–ի Մայիսի վերջին օրերը Կիպրոս կղզու Լառնաքա քաղաքէն ճամբայ ելանք ընկերս Մարը եւ ես, մէկս Պոլիս, իսկ միւսը Ցունաստան երթալու: Մեր շոգենաւը կը պատկանէր ռուսական ընկերութեան մը, որ ուղղակի Պոլիս պիտի երթար, իսկ ես Իզմիրի նաւահանգստին մէջ ռուսական մէկ ուրիշ շոգենաւ պիտի փոխադրուէի՝ անկէ փիրէ երթալու համար, առանց ցամաք ոտք կոխելու: Այդ հաշիւով ալ ընտրեցինք այդ շոգենաւը:

Երբ հասանք Իզմիրի նաւահանգիստը, Մարին հետ պայմանաւորուեցանք չխօսիլ իրար հետ այլեւս, որպէսզի լրտեսներու ուշադրութիւնը չհրաւիրէինք մեր վրայ:

Նաւը մտաւ նաւահանգիստ առաւօտ կանուխ. նաւավարներն

ու բեռնակիրները թափեցան ամէն կողմէ, ինչպէս նաեւ կասկածելի դէմքով մարդիկ, որոնք կը մօտիկնային ճամբորդներուն իրենց ծառայութիւնները առաջարկելու:

Ես որոշեցի Ֆրանսացի ձեւանալ՝ խուսափելու համար լըրտեսներու կասկածներէն: Ով որ կը մօտիկնար ինծ տաճկերէն կամ յունարէն լեզուով, ես Ֆրանսերէն կը պատասխանէի, թէ չեմ հասկնար: Մի քանիսը ինծ կ'ըսէին, որ, եթէ անցագիրը չունիմ դուրս գալու համար, իրենք պատրաստ են 1–2 մէճիտիէով ինծ դուրս հանել: Բոլորին նոյն պատասխանը կուտայի եւ կը հարցնէի, թէ Ֆրանսերէն խօսող ո՞վ կար:

Այս վնասող եկող ժխորին մէջ նկատեցի մէկը, հրկայի դէմքով, որ մի քանի անգամ ինծ մօտիկցաւ նոյն առաջարկովը: Ի վերջոյ ծերուկ կրէտացի նաւավար մը եկաւ եւ բաւական հասկնալի Ֆրանսերէնով մը ինծ առաջարկեց իր ծառայութիւնը: Իրեն բացատրեցի, որ ես քաղաք դուրս գալու միտք չունիմ, այլ կ'ուզեմ փոխադրուիլ միւս ռուսական նաւը, որ նոյն օրը Փիրէ պիտի մեկնէր: Ծերուկը ձեռքով ինծ ցոյց տուաւ իմ ուզած նաւը եւ ըսաւ, որ երկու դուրուշի պատրաստ էր ինծ տանելու:

Իրեղէններս իրեն յանձնեցի եւ միասին սկսանք սանդուխներէն վար իջնել: Հազիւ նաւակին մէջ նստանք, տեսնեմ նոյն հրկան մեր եռեւէն եկաւ չտապով, մտաւ մեր նաւակը եւ նստեցաւ նաւակին քթին վրայ, դէմքը դէպի ինծ՝ չեշտակի աչքերուս մէջ նայելով: Հասկցայ, որ լրտես մ'էր եւ կ'ուզէր ինծ ձերբակալել: Որոշեցի ոչ մի գնով իմ հայ լինելս յայտնել եւ մինչեւ վերջը Ֆրանսացի ձեւանալ: Ուրիշ միջոց չունէի: Պայուսակս լիքն էր ժընեւի հետ ունեցածս թղթակցութիւններով, բայց այդ անձնական նամակներ ալ ունէի, որոնցմէ կարելի պիտի լինէր իմ խակութիւնը հաստատել, հակառակ անոր պարսկական անձնագիրը մ'ունէի վրաս:

Կ'աշխատէի որչափ կարելի է քիչ նայիլ դիմացս նստած թշուառականին. բայց ամէն անգամ, որ իրեն կողմը կը նայէի, աչքերը վրաս սեւեռած կը տեսնէի:

Երկու ռուսական նաւերը իրարմէ բաւական հեռու էին կանգնած. նաւավարը սկսաւ թիավարել դէպի Փիրէ գացող նաւը: Ես դարձայ ու Ֆրանսերէն հարցուցի իրեն, թէ ո՞վ էր այն մարդը, որ եկաւ նստաւ մեր նաւակին մէջ: Նաւավարին դէմքը

դէպի ինձ էր, իսկ կռնակը՝ լրտեսին: Աչքով ունքով ինձ նշան ըրաւ եւ ցածր ձայնով.

— Ոստիկանութեան մարդ է:

— Ի՞նչ գործ ունի մեր նաւակին մէջ,— հարցուցի:

Նաւավարը դարձեալ ցած ձայնով եւ կոտրտուած ֆրանսերէնով.— Այստեղ Տաճկաստան է, մի քանի ղուրուշ նուէր տուէք եւ նա ձեզ հանդիստ կը թողու:

— Իսկ ես ֆրանսացի եմ եւ ոչ մէկ գործ կ'ուզեմ ունենալ թուրքերուն հետ:

Մինչ մենք այսպէս կը խօսէինք, լրտեսը դարձաւ նաւավարին.

— Քաշէ դէպի նաւահանդիստը,— ըսաւ հրամայական ձայնով:

Երբ նաւակին քիթը ուղղուեցաւ դէպի նաւահանդիստ, ես հարցուցի ծերուկին, թէ ո՞ւր կը տանէր: Դարձեալ սկսաւ աչքով ունքով նշաններ ընել ինձ եւ բացատրել, թէ ուրիշ ելք չկար, եթէ ո՛չ մի քանի ղուրուշ նուէր տալ եւ ազատիլ այդ թշուառականին ձեռքէն:

Ես սկսայ բարկանալ եւ բարձր ձայնով սպառնալ լրտեսին, թէ ես իրեն դաս տալու եմ:

Մի քանի անգամ լրտեսը ծերուկին կը հարցնէր, թէ ես ինչ կ'ըսէի, նա միշտ կը պատասխանէր.

— Պարոնը ֆրանսացի է եւ շատ բարկացեր է, որ իրեն նեղութիւն կուտաս:

— Երթանք նաւահանդիստ, այնտեղ անոր հաշիւը կը տեսնենք,— կ'ըսէր ու գլուխը կը ճօճէր վրաս:

Իսկ ես մտքիս մէջ կ'ըսէի, թէ ձերբակալուելէս առաջ ինքը չան-սատակ եմ ընելու: Կանչիս մէջ ոչ ոքին այնքան չեմ ատած, սպանելու ատիճան, որքան այդ դարչելի արարածը, որ՝ դիմացս նստած՝ աչքերը աչքերէս վար չէր առներ ոչ մի րոպէ:

Նաւակը մօտիկցաւ քարափին, լրտեսը անմիջապէս դուրս թռաւ եւ դնաց դէպի ոստիկաններու տունակը, որ հազիւ 50 քայլ հեռու էր եւ մէկ րոպէ չանցած փօլիս-քօմիսէրի մը հետ միասին եկան նաւակին քով:

Քօմիսէրը՝ ինձ դառնալով՝ հրամայեց.

— Պարոն, դուրս հրամմեցէք, ձեր իրեղէնները քննելու ենք:

Դառնալով նաւավարին հարցուցի, թէ ի՞նչ կ'ըսէր ոստիկանը: Նա իր ֆրանսերէնով թարգմանեց անոր ըսածը: Ես ալ ֆրանսերէն ըսի, որ ես ֆրանսական քաղաքացի եմ, կիպրոսէն Փիրէ կ'երթամ, Տաճկաստան ելնելու միտք չունիմ եւ հետեւաբար բնաւ պարտաւոր չեմ իրեղէններս քննել տալու:

Երբ նաւավարը իմ ըսածներս թարգմանեց քօմիսէրին, հրէա լրտեսը աւելցուց.

— Սուտ կը խօսի, ֆրանսացի չէ, հայ է, Թող ցոյց տայ անցագիրը:

Քօմիսէրը շատ քաղաքավարի կերպով դարձեալ նաւավարին միջոցով ինձմէ խնդրեց ցոյց տալ անցագիրս:

Վճռական կերպով մերժեցի, ըսելով, որ ես պարտական չեմ ամէն մի լրտեսի քմահաճոյքը կատարելու:

Մինչ ես քօմիսէրին կ'ուղղէի խօսքս, լրտեսը մօտիկցաւ նաւակին եւ փորձեց ճամբորդական պայուսակս վերցնել: Ձեռնափայտովս այնպէս իջեցուցի ձեռքին, որ պայուսակս թողեց եւ մի քանի քայլ յետ վախաւ:

Այս հարուածը ստանալէն յետոյ՝ հրէան աւելի եւս կատղեցաւ եւ սկսաւ երդում պատառ ընել, որ ես հայ եմ:

Քօմիսէրը նորէն խնդրեց անցագիրս իրեն ցոյց տալ նաւակին մէջէն: Ես մերժեցի ըսելով, մինչեւ որ ֆրանսական քոնսիւլարէն մէկը ներկայ չլինի, ես իմ անցագիրս ոչ ոքի ցոյց չեմ տալու:

Հրէան խնդրեց քօմիսէրէն, որ իրեն թոյլ տրուի երթալ ֆրանսական քոնսիւլարէն մարդ բերելու. դարձեալ երդումներ կը շարէր, թէ ես հայ եմ:

— Աստուած վկայ, որ հայ է,— կը կրկնէր չարունակ հրէան:

Քօմիսէրը չհամաձայնեցաւ անոր այս առաջարկին առարկելով, որ, եթէ ֆրանսացի եմ, ի՞նչ պիտի ըսեն այն տեղն ֆրանսական քոնսիւլին:

Քօմիսէրի այս մերժումին վրայ հրէան վերջին փորձ մը եւս ըրաւ պայուսակս փախցնելու համար: Եւ երբ մօտեցաւ նաւակին, ոտքի ելայ եւ ատրճանակս քաշեցի:

— Հիմա քեզ չան—սատակ կ'ընեմ, եթէ ինձ մօտիկնաս,— ըսի եւ դէնքը ուղղեցի իրեն:

Քօմիսէրը բոլոր ուժովը մէկ կողմը հրելով լրտեսը, ըսաւ.

— Կորսուէ՛ դնա՛ ասկէ, յիմար անասուն. փորձանք կ՚ուզես բերել մեր դլխուն:

Եւ ինձ դառնալով ըսաւ.

— Ներողութիւն, պարոն, դնացէք ձեր ճամբան:

Իսկ նաւավարին դառնալով ըսաւ.

— Ծօ քաշէ հեռացուր այս խենթ Ֆրանսացին, քանի փորձանք մը չէ պատահած:

Կրէտացի նաւավարը նաւակին քիթը ուղղեց դէպի Փիրէ դնալիք ռուսական նաւը:

Երբ հասանք նաւ եւ իրեղէններուս հետ բարձրացանք նաւին կամուրջը, դրպանէս հինդ ղրուշնոց մը հանեցի եւ դառնալով կրէտացի ծերուկ նաւավարին, ըսի թուրքերէն լեզուով.

— Սիրելի հայրիկս, քեզ երկու ղուրուշ խոստացայ, բայց քանի որ այդքան նեղութիւն քաշեցիր, ահաւասիկ 5 ղրուշնոց մը քեզի:

Ծերուկը ապշած սկսաւ ինձ դիտել վարէն վեր.

— Մի թէ դու հա՞յ ես:

—Ի հարկէ,— պատասխանեցի ժպիտը երեսիս:

— Այ: դուն հաղար ապրիս,— ըսաւ եւ ինձ փաթաթուեցաւ երկու ձեռքով ու ճակատս համբուրեց:

X

ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՂԱՆ

Երբ Փիրէ դուրս եկայ, 200 ֆրանք փող ունէի մօտս: Անմիջապէս նամակ դրեցի Նանսի իմ վրացի ընկերոջս Ագնիէվին եւ ներփակեցի նամակ մը հօրս ուղղուած, որ Ագնիէվին հասցէին դրամ ուղարկէ ինձ համար: Իսկ Ագնիէվին խնդրեցի մի քանի հարիւր ֆրանք փոխ առնել մեր Ռումանացի ընկերոջմէն, մինչեւ որ իմ դրամս դայ:

Իմ այս որոշմանս պատճառն այն էր, որ մօտ 3800 ֆրանք կուսակցական փող ծախսեցինք 5 ամսուան ընթացքին Եգիպտոս եւ Կիպրոս՝ առանց ունէ դրական հետեւանքի: Թէեւ, այստեղ ալ աւելցնեմ, որ ոչ մի չոայլութիւն մեզ թոյլ չէինք տուած.

ընդհակառակը, չափազանց համեստ պայմաններու տակ ապրեցանք եւ ճամբորդեցինք 7–8 հոգի:

Եւ այն յոյսով, որ չուտով Նանսիէն դրամ պիտի ստանամ, Փերէի մէջ սկսայ աւելի ազատ ապրիլ, քան կ'ըլլորս ու Եգիպտոս: Յունիսի վերջին օրերը դրամս վերջացաւ: Ադնիէվէն նամակ ստացայ, թէ Ռումանացի մեր ընկերը մերժեր էր ոեւէ դուռմար տալ ինձ համար, իսկ ինքը խեղճ Ադնիէվը դրամ չունէր, որ ինձ ուղարկէր:

Փերէ հասնելուս որոշեցի տեղական հայերուն հետ ոչ մէկ յարաբերութիւն չպահել, մանաւանդ որ Պոլիս պիտի երթայի, ով գիտէ, մի գուցէ լրտեսներ լինէին մէջերնին: Զուիցերիացի ժամագործի մը եւ Իզմիրցի յոյն փաստաբանի մը հետ ծանօթացայ միայն եւ երեկոները անոնց հետ կ'անցընէի պարտէզներուն մէջ, իսկ ցերեկները շատ անգամ Աթէնք կ'երթայի աւերակները դիտելու համար:

Դրամս չվերջացած հիւրանոցը ձգեցի եւ աման սենեակ մը վարձեցի ազքատ թաղի մը մէջ ամսականն 7 տրախմի. կանխաւ վճարեցի մէկ ամսականը եւ սկսայ աշխատանք գտնելու մասին մտածել: Ո'չ յոյն փաստաբանը եւ ո'չ ալ Զուիցերիացի ժամագործը ուզեցին մի քանի տասնեակ ֆրանք փոխ տալ ինձ: Դիմեցի բոլոր օթէլները՝ ծառայի պաշտօն խնդրելով: Ամէն տեղ մերժում: Տան տիրոջս հարց ու փորձ ըրի, թէ ի՞նչ գործարաններ կային Փերէի չուրջը: Ըսաւ, թէ մէկ գարեջրի եւ մէկ ալ մոմի գործարան կայ: Գնացի երկու գործարանն ալ: Գարեջրի գործարանին դլխաւոր վարպետը, որ Ֆրանսացի էր, ցաւ յայտնեց, թէ գործարանը այդ տաք եղանակին այդ չարքաւն փակեր էր դռները:

Վերջին սանթիմն էր, որ կը ծախսէի, օրական մէկ անգամ ճաշելով եւ առանց ոեւէ յոյսի՝ աշխատանք մը գտնելու: Սկսայ իրեղէններէս հատ ու կտոր բաներ ծախել: Բայց ատով ապրիլ չէր լինիր. հազիւ մի քանի սանթիմ կուտային տասնեակ ֆրանքներ արժող հագուստեղէններուն: Երկու թանկարժէք բաներ ունէի, որոնցմէ զատուիլ չէի ուզեր: Մէկը ատրճանակս էր, իսկ միւսը մէջը հրացան ունեցող ձեռնափայտ մը, որուն 85 ֆրանք էի տուած Նանսի: Ի վերջոյ, ստիպուեցայ անոնցմէ մէկէն հրաժարիլ եւ ձեռնափայտս ծախեցի 35 ֆրանքի:

Սովալլուկ գայլերու երկիր էր Յունաստան: Կարծես բոլորը իրար խաբելով կ'ապրէին, մանաւանդ Փլրէ, որ դնացող եկողներու թափթփուքներով ապրող ժողովուրդ մը ունէր. ոչ գործարան կար եւ ոչ ուրիշ աշխատանքի տեղ, իսկ սրճարաններ եւ դբօսանքի վայրեր՝ լեցուն:

Կիպրոս եղած միջոցիս տեսայ, թէ ինչպէս երկու սիւրիացի արաբներ վարաֆինէ փոքրիկ բաղեր եւ սաղեր կը ձինէին եւ փողոցներուն մէջ կը ծախէին յոյն երախաներուն: Բաւական լաւ դրամ կը ձինէին: Մեզի դրացի էին. պարապ ժամերս կ'անցնէի անոնց աշխատանքը դիտելով եւ մտածելով, թէ օր մը մեր յեղափոխական կեանքին մէջ կարող էր պէտք գալ այդ արհեստը: Ես ալ երեք զոյգ կաղապար ձինեցի Կիպրոսի մարմար քարերէն: Մարդը կը խնդար իմ այս աշխատանքիս վրայ, բայց բաւական յաջող դուրս եկաւ իմ արձանագործական այս փորձս:

Երբ ձեռնափայտս ծախեցի, դնացի անմիջապէս բաւականաչափ վարաֆինէ, ներկ, ալքօլ եւ պէտք եղած ամանները առի փարաֆինէ թռչուններ ձինելու: Մտածեցի, թէ ասով մի առ ժամանակ դլուխս կը պահեմ, մինչեւ որ Նանսիէն փողս դար: Եւ սկսայ դործել: 2–3 օրուան մէջ 4–500 սիրունիկ թռչուններ ձինեցի, փոքրը տասը լէվեթա, իսկ մեծերը 20 լէվեթայի ծախելու համար:

Տան տէրը, իմ խնդրանքիս վրայ, յոյն երեխայ մը դտաւ, որուն յանձնեցի իմ ստեղծագործութիւնս ծախելու դործը հետեւեալ պայմաններով.— նա պիտի ստանար օրական մէկ տրախմ, եթէ 2 տրախմի առուտուր ընէր, իսկ երկու տրախմէն աւելի եղած պարադային, 20 լէվեթա ամէն մէկ յաւելուածական տրախմին: Թռչուններս չարեցի կողովի մը մէջ, մէկ քանիսն ալ դրի ջրով լիք ամանի մը մէջ, որ լողան եւ մանչուկը ճամբու դրի, այն յոյսով, թէ երեկոյեան 2–3 տրախմ փող պիտի բերէ ինձ:

Որքան մեծ եղաւ զարմանքս, երբ երեկոյեան հազիւ մէկ տրախմ ինձ բերաւ, այն ալ իրեն տուի եւ յոյս դրի յաջորդ օրուան վրայ: Յաջորդ օրը ուրբաթ էր. դրպանս կար միայն մէկ տրամխ փող, իսկ մանչուկը 60 լէվեթա միայն ետ բերաւ եւ յայտնեց, որ այլեւս չի դար: Մօտիս մէկ տրախմը տուի տղուն, իսկ մնացած 60 լէվեթայէն 30 լէվեթան տուի ծխախոտի. 30 լէվեթայով ալ ընթրիք ըրի:

Տան տիրոջս խնդրեցի ուրիշ տղայ մը գտնել. «լաւ լաւ» ըսաւ ու չարաթ օրը առտու կանուխ դուրս գնաց եւ միայն երեկոյեան ուշ ժամանակ վերադարձաւ ինձ յայտնելու, որ ոչ ոք չէր գտած: Ամբողջ օրը սոված սենեակէն դուրս չէի ելած այն յոյսով, որ մէկը գտնելու էի թռչուններս ծախող, որպէսզի երեկոյեան մի կտոր հաց ունենայի անօթութիւնս անցնելու:

Մութը կոխեց, դրացիները բոլորը ընթրիքի նստան: Զորս կողմս աղքատ ընտանիքներ էին. չատ բան չունէին ուտելու,— ձիթապտուղ, մի քիչ տապկած ձուկ եւ ձմերուկ էր կերածնին: Բայց ես այդ ալ չունէի. գոնէ մի կտոր չոր հաց ունենայի: Ամբողջ դիշերը երկնցած խեղճուկ անկողնիս վրայ կը մտածէի, թէ ինչո՞ւ մարդիկ ա՛յքան անտարբեր էին դէպի իրենց հարեւաններու կարիքները: Բայց մտածելով՝ փոր չէր կշտանար: Որոշեցի յաջորդ առաւօտ կանուխ ես ինքս անձամբ դուրս դալ փողոցները իմ թռչուններս ծախելու: Եթէ յաջողէի գոնէ 60 էկիթայի ծախելու, մի լաւ ճաշի փող կ'ունենայի:

Յաջորդ օրը կիրակի էր: Փիրէի եւ Աթէնքի պրօսաստէր հասարակութիւնը կ'երթար Ֆալէռօի ծովափը ժամանակ անցնելու: Որոշեցի այնտեղ երթալ այն յոյսով, որ պրօսանքի գացողները աւելի հեշտութեամբ դրամ կը ծախսեն:

Ցուլիս ամիսն էր: Ցունաստանի երկինքէն կրակ կը թափէր: Իսկ ես դրպանս քսան լէկիթա չունէի թրամվայով երթալու:

Լոյսը բացուածին պէս հագայ իմ ամենահին չորեքս, առանց չասլիկի, որպէսզի խոտլացիի նմանիմ եւ կողովս լիքը թռչուններով՝ ճամբայ ելայ դէպի Ֆալէռօ:

Աբեւծադին հասայ տեղս. դեռ ոչ ոք կար ծովեզերը: Բազմութիւնը ժամը 9–10–ին ժամանակները սկսաւ դալ: Ծառի մը չուքին տակը նստայ, երեսս դէպի ծով, եւ սկսայ մտածել տիրող կարգերու անարդարութեանց մասին: Առաջին անդամը լինելով իմ կաշուս վրայ զգացի ներկայ իրաւակարգի զրկանքները: Ես ինձ օրինակ կ'առնէի եւ մտքիս մէջ կ'ըսէի. «Ա՛հաւասիկ ես, 23 տարեկան երիտասարդ մը, բարեկիրթ եւ պատրաստակամ ամէն տեսակ աշխատանք ընելու, բայց հնարաւորութիւն չունիմ մէկ պատառ չոր հաց վաստկելու: Եւ ինձ պէս, ո՛վ գիտէ, քա՛նի քա՛նի հազարներ կան աշխարհիս չորս կողմը: Ինչո՞ւ աշխարհը այսքան անարդար հիմունքներու վրայ է դրուած»:

Այսպիսի հարցեր անվերջ դէմովս կ'անցընէին: Բայց այնքան անօթի էի եւ թուլացած, որ մտքիս մէջ ծագած այս հարցերը կիսատ կը թողէի եւ չուտ չուտ դէպի կայարանը կը նայէի, թէ ե՞րբ էր գալու պրօսաչրջիկներու բազմութիւնը:

Ժամը 9–ին սկսայ իմ չրջագայութիւնը Փալէոօի մէկ ծայրէն մինչեւ միւսը: Մտայ ամէն տեղ, ուր բազմութիւն կար: Բայց իմ չար բախտէն ոչ ոք կը հետաքրքրուէր իմ թուչուններով: Մի քանի անգամ չրջեցի նաւահանգստին մօտ եղած մեծ օթէլին չուրջը: Ծառերու տակ ահագին բազմութիւն մը կար ճաշի նըստած, ուրախ զուարթ. անուշահոտ կերակուրներ կ'ուտէին բոլորը եւ ոչ ոք կը մտածէր, թէ ես 48 ժամ ոչինչ էի կերած:

Առելութեամբ կը լեցուէի խոպի պէս ուտող այդ բազմութեանը դէմ: Բայց յետոյ ես ինձմէն կ'ամչնայի: Անոնք ի՞նչով էին մեղաւոր, որ ես անօթի եմ,— կ'ըսէի մտքիս մէջ եւ նորէն քայլերս կ'ուղղէի դէպի հեռուն, բլուրներուն տակը գտնուած աղքատներուն թաղը, ան յոյսով, թէ աղքատները աւելի դթասիրտ կը լինին, աչքերէս կը հասկնան, որ ես անօթի եմ եւ մի քանի լէվթայի թռչուն կ'առնեն ինձմէն: Զուր յոյս: Աղքատներն ալ՝ նստած իրենց խեղճուկ պարտէզներուն մէջ՝ իրենց համեստ ճաշովն էին զբաղուած: Ոչ ոք ինձ առաջարկեց մի կտոր հաց: Միայն ջուրն էր, որ չէին խնայեր: Ամէն անգամ երբ ծարաւս կ'ուզէի յագեցնել, կը մօտենայի ուէֆ ջրհորի եւ ուզածիս չափ կը խմէի այն անպիտան ջրէն. ոչ ոք ինձ բան մը չէր ըսեր:

Քանի կ'երթար՝ ոտքերս կը թուլնային: Երբեմն աչքերս կը մթնէին քալած միլոցիս եւ սովալուած կը լինէի մի քանի րոպէով դեռեւին նստիլ ուժերս հաւաքելու համար: Եղաւ ժամը 5–ը, եւ ես հաւ մըն ալ չէի ծախած իմ թռչուններէս տասնեակ հազարներու հասնող պրօսաչրջիկներուն մէջ, թէեւ շատ անգամ փոքրիկ երեխաներ խնդրեցին իրենց ծնողներէն իրենց համար առնել, բայց ամէն անգամ դաժան ծնողները մերժեցին կոպիտ կերպով եւ ինձ կը յանդիմանէին, որ իրենց եռեւէն ման կուգամ:

Այլեւս ուժ չունէի այսպէս չարունակելու: Մտածեցի վերջին փորձ մը եւս ընել հարուստ թաղին մէջ եւ յետոյ քաղքին ճամբան բռնել՝ քանի դեռ լոյս էր:

Հարուստ թաղը դէպի փիրէ գնացող ճամբուն վրայ է: Սկը-

սայ բոլոր վիլլաներուն առջեւէն անցնիլ եւ իմ թռչուններըը ցոյց տալ երեխաներուն: Վերջընթեր վիլլային առջեւէն անցնելուս առեն տեսայ պարտէզին մէջ փոքրիկ աղջիկ մը իր պառաւ դայեակի հետ միասին: Յանկապատին վրայէն ցոյց տուի թռչուններս: Աղջիկը անմիջապէս վազեց դէպի ինձ եւ սկսաւ պառաւ դայեակէն խնդրել, որ մէկ հատ առնէ: Պառաւը սկսաւ հայհոյանքներ տեղալ իմ գլխին եւ ինձ հրամայեց, որ անմիջապէս կորսուիմ իրենց դռան առջեւէն:

Աստուած իմ, ինչո՞ւ պառաւները այսքան չար են,— մտածեցի եւ ուղեցայ հեռանալ, երբ փոքրիկ աղջիկը սկսաւ բարձրաձայն լալ լինել: Այնքան մեղքս առաւ, որ մտածեցի ետ դառնամ եւ մի քանի թռչուն նուէր տամ փոքրիկին ու պառաւին երեսին ալ թքնեմ: Ճիշդ այդ միջոցին տան դռան վրայ երեւցաւ դեղեցկադէմ երիտասարդ օրիորդ մը, շատ սիրուն հագուստ եւ սկսաւ հարցնել փոքրիկին լացին պատճառը: Փոքրիկը անմիջապէս վազեց իր քրոջը քով եւ պատմեց եղելութիւնը: Օրիորդը ինձ ձեռքով նշան ըրաւ եւ ես մտայ պարտէզը: Հարցուց թռչուններուն գինը: Փոքրերը տասնական, իսկ մեծերը քսանական լէվեա՝ ըսի: Բսան լէվեա տուաւ եւ երկու հատ փոքրերէն առաւ ու տուաւ իր քրոջը:

Այս 20 լէվեան եղաւ իմ այդ օրուան չարչարանքին վարձատրութիւնը: Ինչքան երախտապարտ էի այդ սիրուն օրիորդին եւ ի՜նչքան կ'ատէի այն չար պառաւը, երբ պարտէզին դռնէն դուրս ելայ փողոց:

Ժամը 6–ին կը մտնէինք: Եթէ դէպի քաղաք երթայի, երկու ժամէն աւելի ճամբայ ունէի կտրելու. շատ էի յոգնած եւ ուժասպառ: Մտածեցի վերադառնալ աղքատներուն թաղը, այնտեղ մի կտոր հաց ուտել եւ մի լաւ հանգստանալէն յետոյ դիշերուան դովին վերադառնալ քաղաք:

Այդ մտքով ալ քայլերս ուղղեցի դէպի այն կողմը: Երբ եկայ մեծ օթէլին մօտ, ուր պինուորական երաժշտութիւն կը նուագուէր, անօթութենէս աւելի ծարաւս ինձ կը տանջէր. ամբողջ օրը ալի ջուր խմելէն հոպիս դուրս էր եկած: Գիտէի, որ այնտեղ սովորութիւն էր մի բաժակ սուրճին հետ մէկ մեծ չիչ սառեցրած ջուր տալ. որոշեցի օգտուիլ այդ առիթէն եւ նստայ պարտէզին սեղաններէն մէկին մօտ սպասելով, որ ծառաները գային ինձ

մօտ: Հազիւ կողովս տեղաւորեր էի սեղանին տակը եւ կը պատրաստուէի չորս կողմս դիտել, տեսնեմ մէկը ձեռքը ուսիս դրաւ եւ ինձ ըսաւ կոպիտ ձայնով, թէ բան ծախողներուն արգիլուած էր այնտեղ նստիլ: Աբիւնս դլուխս տուաւ, ուզեցայ ապտակ մը իջեցնել ինձ վռնտող թշուառականին, բայց ինչո՞վ էր նա մեղաւոր. իրեն հարցուցի, թէ ո՞ւր կրնայի նստիլ մի բաժակ քաֆէ խմելու համար. մատով ցոյց տուաւ հեռուն դտնուող առանձին սեղան մը :Իրեղէններս հաւաքեցի եւ դնացի այդ սեղանին մօտ եւ խնդրեցի սուրճ եւ մեծ աման մը սառած ջուր:

Ցողնած էի մեռնելու աստիճան, անօթութիւն չէի դդար այլեւս, բայց տխուր էի արտասուելու չափ: Երբ ծառան սուրճ բերաւ, հանեցի անմիջապէս քսան լէթիան իրեն տուի, որպէսզի պատուիրէ այդ հոդեն եւ սկսայ կաթիլ կաթիլ սուրճս խմել, ծըխախտի մեծկակ ամպեր թոքերուս մէջ քաշելով: Մի քանի բաժակ սառը ջուրը ինձ բոլորովին կաղդուրեց եւ ուղեցի սկսաւ դործել դարմանալի պայծառութեամբ. իսկ հեռուն նուադող երաժշտութիւնը մի տեսակ խթան դարձաւ իմ երեւակայութեանը: Ինչո՞ւ չանցայ մոքովս, երբ ես նստած էի այն խորհրդաւոր դիշերը Ֆալէռօի ծառին տակը, երեսս դէպի ծովը, որ մօտիկ եղող եսասէր եւ անտարբեր բազմութեան անհամակրելի դէմքերը չտեսնեմ: Այդ օրը զդացի միայն, թէ ինչ սրբեցնող ուժ ունի սուրճը, երբ պարապ ստամոքսով մարդ խմէ զայն: Երաժշտութեան ամէն մէկ նոթը մէկ աշխարհ էր ինձ համար: Հազար մըտքեր ու հազար զդացումներ կը խօսէին ինձ հետ, եւ արցունքները կը հոսէին աչքերէս հեղեղի պէս, եւ ամէն մի կաթիլը սեղանին ընկնելով թեթեւութիւն մը կը բերէր ինծի:

Ինչո՞ւ ըսես, որ չյիշեցի այդ դիշեր. մանկութեան օրերէն սկսեալ մինչեւ այդ օրուայ բոլոր դէպքերը իրար եռեւ եկան ու դացին մտքիս առջեւէն: Մեր տան խոհանոցը, ճաշարանը, իրենց բոլոր մանրամասնութիւններովը, սեղանին կարգն ու սարքը, մայրիկիս եւմած քաղցրահամ կերակուրներուն հոտն իսկ կը զդայի եւ անօթութիւնս նորէն միտքս կուդար: Մեր ծառաները, տըլի եւ անօթութիւնս նորէն միտքս կուդար: Մեր ծառաները, տը-նեցիք բոլորը եթէ իմանայիք, թէ ես այս դրութեան մէջ եմ, ի՞նչ էին ընելու: Կ'աչխատէի մօրս եւ քրոջս պատկերները հեռացնել մտքէս, անոնց դդացած ցաւը իմ անօթութենէս աւելի ինձ պիտի

տանջէր: Ի՞նչ լաւ, որ այդքան հեռու էի անոնցմէ եւ ոչինչ կարող էին լսել:

Այսպէս անվերջ մտքեր, մտքեր, խառնաչփոթ, անյարակից, ժամերը չարունակ կուգային ու կ'երթային: Մէկ ալ տեսնեմ երաժշտութիւնը լուաց վերջնականապէս. չորս կողմս նայեցայ, ոչ ոք էր մնացած պարտէզին մէջ: Ժամը 12–ն էր արդէն, բազմութիւնը քաշուեր էր դէպի Ամֆինք ու Փիրէ. ես մնացեր էի մինակ ծառին տակը նստած: Ծառաները սեղանները հաւաքեցին, եւ ճրագները մարիլ սկսան:

Ժամանակն էր մտածել քնանալու մասին: Երկու ժամ ուրքով ճամբայ կտրելու ո՛չ ուժ ունէի եւ ո՛չ ալ տրամադրութիւն: Հաւաքեցի իրերէններս եւ դնացի նաւահանգստին վրայ երկար նըստարաններէն մէկուն վրայ պառկելու: Առաւօտուայ զով օդին քաղաք իջնել աւելի հեշտ պիտի լինի՝ մտածեցի: Բայց հազիւ երկնցայ նստարանին վրայ՝ անօթութիւնս աւելի եւս զգալի եղաւ ինձ համար. սոսկալի ցաւեր սկսան ստամոքսիս մէջ, կարծես կատու մը կար ստամոքսիս մէջ, որ պատերը կը ճանկռտէր: 55 ժամ էր, որ ստամոքսս ջուրէն զատ բան չէր մտած:

Փորձով տեսայ, որ, երբ բռունցքս կը դնէի ստամոքսիս վրայ եւ քիթիս բերնիս կը պահէի չոր նստարանին վրայ, ցաւերը կը մեղմանային: Երկար չարչարուելէն յետոյ քունս տարաւ: Երբ աչքերս բացի, արշալոյսը ծագել էր արդէն: Անմիջապէս վեր թռայ տեղէս եւ, կողովս առնելով, ճամբայ ընկայ դէպի Փիրէ: Ոտքերուս ուժը նո՛ր եկած էր եւ զով քամի մը կար ծովէն:

Արեւը նոր էր ծագած, երբ Փիրէ հասայ: Առաջին փողոցին մէջ երկու փոքրիկ թռչուն ծախելի 20 լէթիայի: Մի քայլ յետոյ մէկ հատ մեծը, յետոյ նորէն երկու հատ փոքրիկներ եւ արդէն 60 լէփթա ունէի: Քայլերս ուղղեցի դէպի ածան ճաշարան մը եւ, 40 լէփթա տալով, երկու բաժին խաշ ապսպրեցի: Ուտելուս պէս՝ սկսաւ քունս գալ. հազիւ կարողացայ ինձ սենեակս ձգել եւ քնացայ մինչեւ ուշ գիշեր:

Յաջորդ առաւօտ մօտս մնացած քանի լէփթայով նախաճաշ մը ընելէն յետոյ կողովս առի եւ նորէն նոյն թաղը դնացի, քաղաքին ամենաաղքատ թաղը: Մինչեւ կէսօր 2 տրախմի բան ծախեցի: Վերջապէս իմ յաճախորդներուս տեղը գտայ, եւ այսպէս երկու չարաթ անընդհատ օրական 1–2 տրախմի փող կը վինէի իմ

թուչուններս ծախելով եւ իմ անունդիս ու ծխախոտիս փողը կը հանէի, միչտ սպասելով, Նանսիէն ստանալիք դրամիս:

Երրորդ կիրակին որոշեցի չաշխատիլ, դրպանս 2 տրախմի փող ունէի: Մաքուր չորերս հագայ եւ դնացի ծովափի պարտէզը պրօսնելու: Այնտեղ հանդիպեցայ յոյն փաստաբանին, որ չէի տեսած 3 չաբաթէ ի վեր, երբ մերժեց ինձ փոքրիկ փոխատուութիւն մ'ընել: Դէմ դիմաց ելանք: Անկարելի էր խոյս տալ եւ սկսանք ծովեզրով քալել միասին: Երբ մօտեցանք սրճարանին, նկատեցի, որ խումբ մը հայեր նստած էին: Շատ անգամ տեսեր էի այդ խումբը, միչտ իրար հետ էին եւ բարձր ձայնով կը խօսէին: Ես ամէն անգամ խոյս կուտայի իրենցմէ, չլինի թէ ինձ ճանչնան: Բախտը բերաւ, որ այդ օրը աւելի մօտենանք այդ խումբին, որուն մէջ կը դտնուէր իզմիրցի հայ փաստաբան մը, բարեկամ իմ յոյն ծանօթիս: Երբ մեզ տեսաւ, յոյնին բարեւեց եւ իր մօտ կանչեց: Ցոյնը ինձ թողնելով դնաց անոր մօտ, ես մնացի տեղս կանգնած, երեսս դէպի ծով դարձուցած:

Մեր հայ աղբարները, ըստ իրենց սովորութեան, յոյնին կը հարցնեն, թէ ո՞վ է իրեն հետ եղած երիտասարդը եւ ան կ'ըսէ թէ հայ ուսանող մ'է: Ցանկարծ տեսնեմ՝ բոլոր հայերը ոտքի ելան եւ բոլորը մէկտեղ սկսան ինձ կանչել:

Փախուստ տալը անյարմար պիտի լինէր. կամաց քալլերով սկսայ մօտիկնալ խումբին եւ երբ 20 քայլ էր մնացած, տեսնեմ խումբին մէկը դատուեցաւ եւ վազելով դէպի ինձ, «Վա՛յ Գարեպին, դո՞ւ ես»,— ըսաւ ու փաթաթուեցաւ ինձ:

Առջի բերան գինքը չճանչցայ. այնքան անսպասելի էր ինձ համար: Համբուրուելէն յետոյ տեսայ, որ Երզնկացի Մկրտիչ Տէր Օհանեանն է, Տրապիզոնի իմ մօտիկ ընկերներէն: Անմիջապէս ականջն ի վար ըսի. «Իմ անունս Սրիս Սրզումանով է, պարսկաստանցի. հասկցա՞ր»:

Միւս հայերը, բոլորը ոտքի կանգնած, չորս աչքով ինձ կը դիտէին եւ Մկրտիչին կը հարցնէին, թէ ո՞վ եմ ես:

Մկրտիչը ուշիմ տղայ էր, անմիջապէս մտաւ իր դերին մէջ եւ բոլորին ալ կը պատասխանէր, թէ պարսկաստանցի վաճառականի մը տղայ եմ, անունս ալ Սրզումանով:

Հայերու խումբը բաղկացած էր 9–10 հոգիէ, բայց մէջերնին մէկը կար որ բոլորի յարգանքին առարկան էր. կարապետ աղա

կ'ըսէին անոր,— բարձրահասակ, աղայի վայել հագուստներով եւ հայրական կեցուածքով: Առաջին ակնարկէն կ'երեւար, որ կարապետ աղան էր բոլորին սուրճի դրամը տուողը: Մօտիկցայ բոլորին ծանօթանալու եւ նստեցայ կարապետ աղային և Մկրտիչին մէջտեղը:

Կարապետ աղան աչքը վրայիս վար չէր առներ. հարցեր էր որ կուտար ինձ. ե՞րբ եմ եկած Փերէ, ինչո՞ւ եմ եկած, ե՞րբ եմ դնալու, ո՞ւր եմ դնալու: Ամէն հարցին պատասխան մը կը յարմարցնէի եւ կ'աշխատէի խօսակցութեան նիւթը փոխել, բայց հնար չկար ազատիլ կարապետ աղային հարցերէն:

Բաւական երկար ինձ հարց ու փորձ ընելէն յետոյ դարձաւ Մկրտիչին, ու ըսաւ.

— Ծո Մկրտիչ, դուն ինձ կը խաբես. այս պարոնը պարսկաստանցի չէ:

Մկրտիչը անոր ականջին ըսաւ, յետոյ իրեն կ'ըսէ, թէ ով եմ: Իսկ կարապետ աղան անհամբեր էր չափէն դուրս: Տեսաւ, որ այդ բաղմութեան մէջ անհնարին պիտի լինէր իմ մասին բան մ'իմանալ, հանեց խմուած բոլոր սուրճերուն փողը վճարեց եւ Մկրտիչին ու ինձ դառնալով ըսաւ. «երթանք մխասին՝ ճաշենք»:

Մտքիս մէջ կ'ըսէի, թէ լաւ փորձանքի մէջ եմ ինկեր եւ կը հայհոյէի յոյն փաստաբանին, որ ինձ այս անել կացութեան մէջ էր դրած: Երբ երեքով բաժնուեցանք հայերու խումբէն, Մկրտիչը իմ թեւս մտաւ եւ, քիչ մը հեռացնելով կարապետ աղայէն, ըսաւ, որ այս կարապետ աղա ըսուած մարդը իմ հօրս մօտիկ բարեկամն է, երդնկացի Սարգիս էֆ. Տէր Ստեփանեանը, ինքն ալ փախստական է այստեղ եւ ատոր համար անունը փոխեր է: «Եթէ իրեն չըսենք, թէ ով ես դուն, շատ պիտի նեղանայ: Թոյլ տուր անոր ըսեմ ու պատուիրենք, որ մխասներուն բան մը չ'ըսէ»,— եղրակացուց ընկերս:

Ձարահատեալ համաձայնեցայ եւ, երբ մօտեցանք նորէն կարապետ աղային, Մկրտիչը յայտնեց իմ ով լինելս:

— Ծո ախպար, աս քու ըրածդ ո՞վ կ'ընէ, ամիս ու կէս է այստեղ ես եւ այսօր միայն կ'իմանամ քու մասիդ: Ես հասկցայ, որ դուն պարսկաստանցի չէիր եւ դէմքդ ինձ ծանօթ երեւցաւ առաջին րոպէէն:

Ու թեւս մտաւ մտերմօրէն, եւ դնացինք մաքուր ճաշարան մը: Սեղանին վրայ նոր հարց ու փորձ մը սկսաւ,— թէ ինչո՞ւ ուսումս կիսատ էի թողուցեր, ի՞նչ էր իմ ծրագիրս, մերոնցմէ ի՞նչ լուր ունէի եւն. եւն.: Մէկ խօսքով կարապետ աղան մտաւ իր հայրական դերին մէջ ինձ հանդէպ: Երբ ճաշը վերջացուցինք ինձ հարցուց, թէ ո՞ւր էի իջած, եւ կառք մը կանչեց, որ երթանք անմիջապէս իմ իրեղէններս առնենք ու տանինք իր օթէլը, իր սենեակին կից սենեակ մը:

Դրութիւնս դարձաւ չատ փափուկ: Բնաւ չէի ցանկանար, որ հօրս բարեկամը իմ սենեակս տեսնէր, մանաւանդ իմ թուչուններուն փոքրիկ գործարանը: Ամօթէս գետինը պիտի մտնէի, եթէ ան իմանար, թէ ինչով իմ ապրուստս կը հանէի: Առաջարկեցի իրեն երթալ հիւրանոց, իսկ Մկրտիչն ու ես պիտի երթայինք իմ իրեղէնները բերելու: Երկար վիճաբանութենէն յետոյ վերջապէս համոզեցինք կարապետ աղան մեզ առանձին թողուլ այդ գործն ընելու:

— Մկրտիչ, կաշիդ կը քերթեմ, եթէ Գարեգինը ձեռքէ փախցնես,— ըսաւ ու ինքը կառքը նստեցաւ օթէլ երթալու:

Երբ Մկրտիչին հետ առանձին մնացինք, իրեն պատմեցի կացութիւնս: Անմիջապէս 5 ֆրանսական ոսկի հանեց եւ ինձ տուաւ: Իսկ երբ տուն հասանք եւ սենեակիս դրութիւնը տեսաւ, պատուհանները լիքը փարաֆինէ թուչուններով, սեղանին վրայ ալբոմի լամփ մը եւ դանազան ներկեր, սկսաւ գլուխը աչ ու ձախ չարժել ու բացականչել..

— վախ, Գարօ, վախ, այս ինչ օրերու ես ընկեր: Սեղրակ հօրեղբայրդ այստեղ լինէր եւ քեզ այսպէս տեսնէր:

Մկրտիչէն խնդրեցի ոչ ոքի բառ մ'անեղամ չըսէ այս տեսածներէն, մանաւանդ կարապետ աղային: Ցետոյ տան տէրս կանչեցի եւ իրեն նուէր տուի բոլոր իմ թուչուններս ու աման չամանս: Շատ ուրախացաւ անօթի յոյնը: Շորերս հաւաքեցի պայուսակիս մէջ եւ, կառք մ'առնելով, առօք փառօք հասանք կարապետ աղային օթէլը:

Կարապետ աղան դռանը մէջ կը սպասէր. արդէն կարգադրեր էր, որ իր մօտի սենեակը ինձ համար պատրաստեն: Երբ մեզ տեսաւ, բացականչեց.

— Էֆերիմ Մկրտիչ. համաձայնեցայ ձեզ մինակ թողուլ,

բայց յետոյ փոշմանեցի. վախեցայ, թէ այս տղան ձեռքէ պիտի վախցնենք:

Եւ մեզ առաջնորդեց իմ սենեակս, ծառաներուն եւ պանդոկապետին պատուիրելով, որ ինձ լաւ նային: Իր չարժուածքէն կ'երեւար, որ կարապետ աղան օթէլին ամենէն յարգուած հիւրն էր:

Մի քանի օր յետոյ Մկրտիչը գնաց Եդիպտոս: Երեք շաբաթ հիւր մնացի կարապետ աղային մօտ: Մկրտիչէն առածս 5 ոսկին մնաց անձեռնմխելի դրպանիս մէջ, ոչ մէկ ծախք ընելու թոյլ չէր տար իմ հիւրընկալս: Ամէն երեկոյ ինձ կը տանէր բացօթեայ թատրոններ կամ դրօսանքի տեղեր: Մէկ կիրակի օր ալ երկուսով գնացինք Ֆալէռօ այն մեծ օթէլին մէջ ճաշելու, ուր շաբաթներ առաջ ա՛յնքան տանջուեցայ անօթութեանս ցաւերէն:

Ամէն անգամ, երբ առանձին կը լինէինք երկուքս, կարապետ աղան իմ Նանսի վերադառնալու խօսքը կը բանար: Քանի քանի անգամներ ինձ հարցուց.

— Ախպար, եթէ հայրիկիդ հետ կուգեր ես կամ բան մ'ունես, ես կը հոգամ քու ծախսերդ քանի տարի որ կ'ուզես: Ձեռք քաշէ այդ յեղափոխութենէն: Եղածն եղաւ, այլեւս ետ չի դալու: Ախտոս չէ՞ս, որ դուն ալ երթաս զոհուիս ի զուր տեղը:

Իրեն կը վստահացնէի, թէ հօրս հետ ոչ մի կռիւ չունէի եւ որոշեր էի վերադառնալ Նանսի Սեպտեմբերին ուսումս շարունակելու:

— Ի՞նչու Սեպտեմբերին եւ ոչ հիմա,— կ'ըսէր չարունակ:

— Հիմա արձակուրդ է, կարապետ աղա,— կ'ըսէի,— երթամ այնտեղ՝ ի՞նչ ընեմ:

— Ախպար, այստեղ պարապ մնալուն՝ գնա՛ այնտեղ, աւելի լաւ երկիր է, ծախսերդ կը հոգամ: Գնա արձակուրդին լաւ մը հանդստացիր եւ Սեպտեմբերին դործի սկսէ:

Ամէն անգամ իրեն յոյս կուտայի, թէ քանի մը օրէն կը վճռեմ այդ հարցը իր ուղածին պէս:

Եւ ահա օրին մէկը Պոլսէն նամակ առայ, որ ինձ կը կանչէն: Նամակն առնելէն յետոյ լաւ մը մտածեցի, թէ ի՞նչ ձեւով պատուիրեմ կարապետ աղայի ձեռքէն: Գնայի նախ բոլոր չղէնաւային ընկերութիւնները իմանալու, թէ ե՞րբ նաւ կար Պոլիս

երթալու: Ինձ հարկաւոր էր մի նաւ, որ նախ Իզմիր հանդիպէր եւ յետոյ Պոլիս. մեր ընկերներէն յանձնարարուեցաւ Իզմիր մէկը տեսնելու: Իտալական ընկերութենէն ինձ ըսին, որ 3 օր յետոյ երկու նաւ ունէին Պոլիս գացող,— մէկը՝ Իզմիր, Պոլիս եւ Անատոլուի եզերքը, իսկ միւսը՝ Սելանիկ, Պոլիս եւ Գալաց: Այս տեղեկութիւնները առնելէս յետոյ՝ որոշեցի Իզմիրի վրայով գացող նաւը առնել:

Երբ գնացի օթէլ, կարապետ աղային ըսի, որ որոշեր եմ անմիջապէս մեկնիլ Նանսի, բայց նախ քան Նանսի երթալս, կ'ուզէի մէկ ամիս Ռումանացի ընկերոջս կայքը մնալ՝ դաշտային աշխատանքներուն մասնակցելու, իսկ ընկերոջս կայքը Գալացի մօտն էր: Կարապետ աղան չափազանց ուրախացաւ իմ այս որոշմանս լուրը առնելով: Ինձ փող առաջարկեց. ըսի, որ պէտք չունիմ: Շատ բարկացաւ ըսելով, որ ես չատ հպարտ եմ. կ'ուզէր, որ գոնէ հազար ֆրանք դրպանի փող վերցնեմ: Երբ չատ պնդեց, սպառնացի միտքս փոխել եւ բնաւ Նանսի չերթալ: Անմիջապէս փողի հարցը մէջտեղէն հանեց եւ խնդրեց, որ գոնէ տոմսակն ինքը առնէր մինչեւ Գալաց. այս վերջին առաջարկին համաձայնեցայ:

— Դէ քալէ երթանք տոմսակն առնեմ, քանի միւզդ չես փոխեր,— ըսաւ ու միասին գնացինք իտալական ընկերութեան գրասենեակը:

Ես խնդրեցի, որ երկրորդ կարգի տոմսակ մ'առնէ: Նորէն բարկացաւ կարապետ աղան եւ առաջին կարգի տոմսակ մ'առաւ մինչեւ Գալաց: Ցետոյ գնացինք Ռումանական Քօնսիւլարթը եւ պարսկական անցագիրս վիզէ ընել տուաւ, դրամը ինքը վճարելով: Գոհ սրտով եկանք տուն:

Մնացած երկու օրը չատ մը հայրական խրատներ տուաւ ինձ: Մէջ ընդ մէջ խօսք կ'առնէր, որ իրեն նամակ գրեմ չուտ չուտ եւ, եթէ որեւէ տեղ դրամի նեղութիւն կրեմ, անմիջապէս իրեն դիմեմ: Եկաւ վերջապէս մեկնելուս օրը: Սիրտս դողի մէջ էր, թէ ի՞նչպէս ընեմ, որ Իզմիր գնացող նաւը նստեմ եւ ոչ թէ Գալաց գնացողը:

Առաջուընէ ես գնացի նաւահանգիստ երկու նաւերն ալ տեսայ. իրար կողքի էին կանգնած եւ ինձ համար որոշ էր, թէ որ

նաւն էլ նստելու: Բայց ի՞նչէս ընէի, որ կարապետ աղան դլխի չդար, թէ իմ նստած նաւը Գալաց չէր երթալու:

Սարգիս անունով յեղափոխական տղայ մը կար մեր օթէլին մէջ: Այս երեք չաբթուայ ընթացքին բաւական մօտիկցեր էի իրեն: Մնդրեցի, որ նա ինձ օդնէ նաւահանդիստին մէջ իմ ուզած նաւը ցոյց տալով իրրեւ Գալաց գնացող:

Վճռական րոպէն եկաւ: Կարապետ աղան մեծ կողով մը պտուղ եւ խմիչքներ սարքեր էր ինձ համար իրրեւ ճամբու պաշար: Երեքով մխաին կառք նստանք ու հասանք նաւահանդիստ: Սարգիսը վազեց առաջ, իրրեւ թէ իմանալու համար, թէ ո՞ր նաւն է Գալաց գնացողը. եա եկաւ եւ մեզ ցոյց տուաւ միւս նաւը, որը Իզմիր–Պոլիս–Անատոլի դիծովն էր գնալու: Երեքով սկսանք նաւուն սանդուխներէն բարձրանալ: Բայց կարապետ աղան չդոհացաւ Սարգիսին տուած տեղեկութիւններէն. ինքն ալ հարցուց սանդուխին դլխին կանդնած նաւապին, թէ Գալաց դընացող նաւը ո՞րն էր: Նաւապը մատովը միւս նաւը ցոյց տուաւ: Կարապետ աղան անմիջապէս կանդնած մնաց տեղը եւ ըսաւ.

— Տղաք, սխալ նաւ ենք եկած:

— Ես հիմա կ'իմանամ,— ըսի եւ առաջ անցայ:

Քանի մը քայլ հեռուն կանդնած սպային մօտենալով, ցած ձայնով հարցուցի, թէ Իզմիր–Պոլիս դացող նաւը սա՞ է, իսկ նա բարձր ձայնով պատասխանեց «այո՛» եւ դլխով հաւանութեան նշան ըրաւ:

Կարապետ աղան հանդստացաւ, հաւատալով, թէ Գալացի նաւն էինք եկած:

Իջանք իմ տեղս: Իրերէններս տեղաւորեցինք: Սարգիսին աչքով ըրի, որ չտուող կարապետ աղային հետ վերադառնան: Ես կը վախնայի, որ եթէ երկար մնան, կարող են նոր յայտնութիւններ առաջ գալ համոզելու համար իմ բարեկամս, թէ ես Գալաց չէի երթար:

Կարապետ աղային հետ համբուրուեցանք եւ իրարմէ բաժնուեցանք: Նաւահանդիստէն հեռանալուն միջոցին վերջին խօսքերը եղան.

— Տե՛ս, խնդութիւն չընես Պոլիս դուրս գալու: Յետոյ ձեռքէս չես ազատիր:

— Շատ լաւ, կարապետ աղա,— ըսի ու դէմքերնիս երկար բարեւեցի իրեն:

Բանկի դէպքին առթիւ ութ օր Պոլիս մնալով՝ երկու շաբաթ չանցած Ֆրանսական Gironde նաւով ետ եկայ նորէն Փիրէ, մեր ճամբուն վրայ: Փիրէի հայ դաղութը, լսելով, որ Բանքան դրաւող հայ յեղափոխականները Gironde նաւին մէջն են, 4–5 նաւակներով մեզ ընդ առաջ եկան երգերով ու դրօշակներով: Շոգենաւին կամուրջին վրայ կանգնած մենք բոլորս կը դիտէինք մօտիկցող նաւակները: Ամենաւերջին նաւակին եռեւի կոդին վրայ կանգնած էր իմ սիրելի կարապետ աղաս եւ երկու ձեռքերով մեզ բարեւներ կ'ուղարկէր: Երբ նաւակները բաւական մօտիկցան, ես դէմքերս հանեցի եւ բարձր ձայնով կանչեցի.

— Կարապետ աղա, կարապետ աղա, բարի տեսութիւն:

Կարապետ աղան ձայնս լսեց եւ, երբ դիս ճանչցաւ, յանկարծ թեւերը վար կախուեցան. տեսայ, թէ ինչպէս ոտները ծալուեցան եւ քովիններէն դինքը բռնեցին: Անմիջապէս սանդուխներէն վար վազեցի տեսնելու համար, թէ ինչ էր պատահածը: Նաւակը արդէն մօտիկցած էր, եւ տեսայ իմ սիրելի բարեկամս բոլորովին դունատ. երկու հոգի թեւերը մտած բարձրացուցին սանդուխին վրայ: Իր առաջին խօսքն եղաւ:

— Այս ինչ օյին էր, որ դուն խաղացիր իմ դլխուն: Իսկ եթէ քեզ վտանգ մը պատահէր, ես ի՞նչ պատասխան պիտի տայի քու հօրդ,— ըսաւ ու վարթիւեցաւ վզիս:

Թեւը մտած՝ բարձրացուցինք շոգենաւի կամուրջին վրայ: Ինչ մը սառը ջուր խմելէն յետոյ՝ լեղուն բացուեցաւ եւ սկսաւ ինձ յանդիմանել հայրական ձօնով մը: Երբ լաւ մը հանդստացաւ իր յուղումէն, դնացինք միասին մեր միւս ընկերները տեսնելու: Անոնց համալի հադուստները տեսնելով չատ զարմացաւ, որ այդ կերպարանքովը Եւրոպա էինք դնալու:

— Հադուստն ի՞նչ նշանակութիւն ունի կարապետ աղա: Դուն տղոց երեսներուն նայէ, ամէն մէկը ասլան է:

— Չէ տղաս, քու խելքդ չի կտրէ: Այ տղայ Սարգիս, Ճակոբ, վազեցէք քաղաք եւ 20–30 ձեռք լաւ եւրոպական չորեր բերէք. թո՛ղ տղաքը հադնին,— հրամայեց եւ քանի մը հոգի դնացին քաղաք: Կէս ժամ չանցած մեր ընկերները բոլորն ալ լաւ

հագուած էին ոտից մինչեւ գլուխ՝ կարապետ աղայի հաշուոյն։

Մինչեւ նաւին մեկնիլը նա մնաց մեզ մօտ. դինիով եւ շամփայնով հիւրասիրեց մեզ։ Սեղանին վրայ քովս նստած էր ծանր թեւը վզիս անցուցած.

— Ախ դուն, չարաճճի. ե՛կ մէկ ալ համբուրեմ,— կ՚ըսէր ու անվերջ ճակատս կը համբուրէր։

Այն օրուընէ ի վեր այլեւս չտեսայ իմ յարդելի բարեկամս, հակառակ անոր որ Պոլիս եւ Կարին եղած միջոցիս քանի մը սրտառուչ նամակներով ինձ հրաւիրեց երթալ զինքը տեսնելու համար։

1919 թուականին Փարիզի մէջ իր որդիէն լսեցի, թէ նա եւս մեր ազգային մեծ գոհաբերութեան նահատակներէն մէկն էր եղած։

XI

ԲԱՆՔ ՕԹԹՈՄԱՆԻ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ

Նուէր Տիկ· ԻՍԿՈՒՀԻ ԹԻՐԵԱՓԵԱՆԻ

Ի՜նչ խենթ ու խելառ օրեր էին…

Ութը օրուայ ընթացքին, մօտ չորս հարիւր դատարկ ռումբեր վոխադրեցինք Իսկիւտարի մեր գաղտնի ճուլարանէն դէպի Բերայի մեր արհեստանոցը՝ անձնուէր Օր· Իսկուհիի տունը: Այնտեղ այդ ռումբերը լեցնելէ յետոյ, նորէն վոխադրեցինք Պոլսոյ զանազան թաղերը, ըստ պատկանելոյն: Եւ այս ամէնը ընելու համար, 10–12 վստահելի ընկերներ էինք միայն՝ ուսուցիչներ եւ ուսանողներ, 20–25 տարեկան երիտասարդներ բոլորս՝ մեր մէջ ունենալով երեք օրիորդներ:

Հակառակ այն վստահութեանը, որ մենք ունէինք դէպի իրար, այնուամենայնիւ, ի նկատի ունենալով համխտեան ոստիկանութեան դործադրելիք մարմնական տաժանելի չարչարանքները մեղմէ ամէն մէկին վրայ, եթէ երբեք ռումբերը ձեռքերնիս բռնուէինք, կանխաւ, ընկերական ժողովի մը մէջ որոշած էինք ոչ մէկ պարագային ողջ–ողջ ձեռք չանցնիլ, եւ այս նպատակին համար մեղմէ ամէն մէկը իր մօտ կը պահէր տարճանակ մը, որի վերջին փամփուշտը իրեն էր յատկացուած:

Օդոստոս 13–ին, երեքշաբթի, մեր պատրաստութեանց վերջին օրը, իմ պնդումներուս վրայ, թէ ընկեր Հրաչը չափազանց աչքի է ընկած իր չարունակական երթեւեկովը դէպի Բանք Օթթոմանի շրջակայքը, իր նշանածը՝ Օր· Իսկուհին լինճ ընկերացաւ ռումբերու վերջին կապոցները վոխադրելու համար դէպի բանքին մօտ դտնուող անդլիական դպրոցը, որը մեզ պիտի ծառայէր իբր ժամադրավայր յաջորդ օրուան համար:

Դպրոցի ամբողջ վարչութիւնը բացակայ էր ամառուան առթիւ· միայն մեր ընկերներէն մչեցի Ճանէս անունով դռնապանն էր մնացեր տէր ու տիրական այդ ահագին չէնքին:

Կէս օրին մօտ էր, երբ Օր· Իսկուհին եւ ես մեկնեցանք մեր պահեստէն: Օրիորդը իր ձեռքին ունէր չնորհքով սարքուած պոնպոնիէռ մը՝ կարմիր ժապաւէններով կապուած, որի մէջ

կային վեց հատ փոքրիկ ուսմբեր, իսկ ես՝ ատամնաբոյժի պա-
յուսակ մը լեցուն ռումբերով: Երկուքիս ալ հագուստ-կապուստը
ըստ պատշաճի էին, աւելի նման եւրոպացիներու, քան տեղացի-
ներու:

Մեկնելէն առաջ, Իսկուհին Հրաչին ներկայութեանը ինձմէն
պատուոյ խօսք առաւ, որ ձերբակալութեան պարագային, ես
պէտք է առաջ դինքը սպանէի եւ յետոյ միայն ինքզինքս:

Կալաթա Սէրայի մօտ նատանք թրամուայ:

Ճանապարհին չատ քիչ կը խօսէինք իրար հետ, ան ալ ֆրան-
սերէն լեզուով միայն:

Երբ հասանք Թէփէ-Պաշիի գառիվայրը, ուր ճամբան կ'անցնի
թուրքական զերեզմանոցին մէջէն, վար իջանք եւ քայլերնիս
ուղղեցինք դէպի Եանկըն-Գուլէն տանող նեղ ու երկար փողոցը,
ուրկէ ծուռ ու մուռ փողոցներով պէտք է իջնէինք դէպի անդ-
լիական դպրոցը:

Թրամուայէն իջած մի քանի վայրկեան, որ դիմացի պահակա-
նոցի դրանը առաջ նստած էր ոստիկանական քոմիսէր մը, անոր
կողքին կանգնած էր զափթիէ մը, իսկ քանի մը քայլ հեռուն կե-
ցած էր լրտես մը, որ նախորդ օրը, երբ Հրաչն ու ես, դարձեալ
այդ փողոցով, կ'անցնէինք պայուսակները ձեռքերնիս, մեզ հե-
տապնդեց մինչեւ դպրոցին դուռը ու հոն մեզ սպասեց կէս ժամէ
աւելի:

Ոաֆիկէն մեզ տեսնելուն պէս, մօտեցաւ քոմիսէրին եւ ական-
ջին բան մը փսփսաց: Մենք դեռ փողոցի անկիւնը չէինք դար-
ձած, երբ քոմիսէրը իր հետ ունենալով զափթիէն ու լրտեսը
քայլերնին ուղղեցին դէպի մեզ: Այս բոլորի մասին, ի հարկէ,
բան մը չէր գիտեր Իսկուհին, ի զուր տեղը չյուզելու համար զինքը:

Երբ հասանք Եանկըն-Գուլէի մօտերը, Իսկուհին վճռական
կերպով յայտնեց ինձ, թէ այլեւս անկարող է նոյն թեւին վրայ
պահել ծանրութիւնը. պէտք էր թեւը փոխէինք եւ կամ մանէինք
ուեւէ սրճարան կամ խանութ քիչ մը հանգստանալու համար: Ա-
ռաջարկը անկարելի էր իրագործել. ոստիկանները 15–20 քայլ
հեռու էին միայն եւ մեզ կը դիտէին վեց աչքերով: Ստիպուեցայ
կամաց ձայնով մը յայտնել օրիորդին իրողութիւնը, բայց միեւ-
նոյն ժամանակ ըսի, թէ վախնալու ոչինչ կայ, դժուարը միայն

անգլիական դպրոց հասնիլն էր, անկէ եւոք մեզի բան մըն ալ չէին կրնար ընել:

Իսկուհին ինքն ալ երեսը դարձուց դէպի յետ եւ, երբ տեսաւ մեզ հետապնդող ոստիկանները, կամացուկ մը թեւս սեղմեց իր թեւին մէջ եւ չեշտակի աչքերուս մէջ նայելով՝ ըսաւ.

— Գարօ՛, քեզ մատաղ, ինձ կենդանի չձգես այս չուներուն ձեռքը:

— Մի՛ վախենար, Իսկուհի, ես իմ խօսքս կը կատարեմ, երբ ժամանակը գայ, բայց առայժմ վտանգ մը չկայ, ըսի, եւ սոսկալի սարսուռ մը անցաւ ամբողջ էութեամբս, երբ աչքիս առաջ բերի այն վճռական վայրկեանը, որ ես իմ ատրճանակս պիտի ուղղէի ընկերուհիս կողմը...

Երկուքս ալ լռեցինք եւ թեւերնիս աւելի պինդ սեղմած իրարու՝ քայլերնիս արագացուցինք: Արդէն Եանկըն–Գուլէի տակն էինք եւ պիտի դառնայինք դէպի աջ՝ իջնելու համար դպրոցին վողոցը: Ճիշտ այդ վողոցին անկիւնը մեր դիմաց ելան երկու ուրիշ խաֆիէներ, որոնցմէ մէկը ինձ ծանօթ էր դէմքով: Փողոցին անկիւնը դարձած միջոցնիս եւս նայեցայ եւ տեսայ, թէ ինչպէս մեզ հետեւող քոմիսէրը ձեռքով նշան ըրաւ մեր դիմացը ելլող լրտեսներուն իրեն հետեւելու, որով մեզ հետեւողներուն թիւը հինգ եղաւ:

Այս բանը նկատեց նաեւ Իսկուհին եւ աւելի պինդ սեղմուելով ինծի՝ ըսաւ.

— Գարօ՛ ջան, տե՛ս, ինձ չխաբես:

— Չէ՛, չէ՛, վստահ եղիր, պատասխանեցի ես: Պաղ քրտինք մը ծածկեց ինձ:

Արդէն դպրոցին դրան առջեւն էինք: Իսկուհիին օգնեցի բարձրանալ 3–5 մանր աստիճանները եւ զանգակը քաշեցի:

Մեզ հետեւող հինգ հոգին պայտաձեւ շարուեցան դրանը դիմաց, մեզմէ 8–10 քայլ հեռու եւ բոլորի աչքերը ցցուած էին իմ աչքերուս մէջ: Իսկուհին արիւն–քրտինք էր մտած յոգնութենէն ու յուզմունքէն:

Մինչեւ դրան բացուիլը ես արդէն միտքիս մէջ ծրագիրս կազմեցի: Եթէ երբեք, ինչպէս պատահեցաւ նախորդ օրը, Ցանկը տունը չգտնուէր եւ դուռը չբացուէր երկրորդ անգամ զանգը

քաշելէ եաք, ատրճանակի առաջին հարուածս պիտի ուղղէի Իսկուհիին, որ իմ աչ կողմն էր կանգնած, երկրորդը՝ առաջին լըրտեսին, երրորդը՝ քոմիսէրին, չորրորդը՝ միւս ծանօթ լրտեսին, իսկ հինգերորդը՝ իմ բերանիս մէջ: Այս բոլորը հաշուել-ձեւելը դիւրին էր. մէկ նայուածքով չափեցի այն հեռաւորութիւնը, որ մեզ կը բաժնէր ոստիկաններէն, եւ ինձ համար պարզ եղաւ, որ մինչեւ անոնց ինձ հասնիլը ես հնարաւորութիւն պիտի ունենայի պարսպել ատրճանակին հինգ փամփուշտներն ալ: Բայց թէ ինչպէս պիտի սկսէի, ձեռքս վրայ պիտի երթա՞ր առաջին հարուածը ուղղելու Իսկուհիին, այս մաքուր եւ աղնիւ հայ աղջկան, որ սրտաւորոյն կը սպասէր իմ առաջին չարժումին,— այս կէտը դեռ ինձ համար պարզելու ժամանակ չունեցայ, երբ դուռը բացուեցաւ եւ փոխանակ մեր Ցանէսին՝ դիմացս ցցուեցաւ անգլիացի միսիոնար մը, մօտ 45–50 տարեկան, բաւական երկար մօրուքով պարոն մը.

— Qu'est ce que vous desirez, Monsieur?— *ի՞նչ կը կամենաք, պարոն,*— ըսաւ անգլիացին իր ցեղին յատուկ չեչոով մը:

Այս անակնկալին առաջ ես ժամանակ չունեցայ ուշ բան հնարելու եւ ամենայն պարզամտութեամբ պատասխանեցի.

— Nous voulons voir Monsieur Hanes!— *կ'ուզենք տեսնել Պարոն Ցանէսը:*

Պատասխանը տալէս անմիջապէս յետոյ անդրադարձայ, որ մեծ սխալ մըն էր ըրածս. ի՞նչ կապ կրնար ըլլալ մեզ պէս «չիք» մարդոց եւ իրենց դռնապան Ցանէսին միջեւ: Եւ կամ՝ կարելի՞ էր մոռնալ դռնապան Ցանէսին: Իսկ եթէ Ցանէսը տունը ըլլայ եւ անգլիացին կանչէր դինքը, ի՞նչ պիտի ըսէինք իրարու իր տիրոջ եւ ոստիկաններու ներկայութեանը...

Ես ժամանակ չունեցայ վերջացնելու իմ անախորժ մտածումներս, երբ միսիոնարը պատասխանեց.

— Monsieur Henri? Il habite la maison a coté, plus haut! — *Պարոն Անրի՞ն: Ան կ'ապրի քովի տունը, աւելի վեր:*

— Merci, Monsieur!— *Շնորհակալ եմ, պարոն, ըսի եւ Իսկուհիին թեւը մանելով՝ ցոյց տուած տունը ուղղուեցայ, առանց մտածելու, թէ ի՞նչ պիտի ըսէի այդ Մանսիօ Անրիին, որ առաջին անգամ տեսնելու պատիւը պիտի ունենայի: Միայն թէ մեծ թե-*

թեւուքիւն մը զգայի սրտիս մէջ· ուրախ էի, որ քանի մը վայրկեան եւս պիտի ուշանայ այն ահռելի րոպէն, երբ ես ստիպուած պիտի լինէի մարդասպան, աւելի զարհուրելին՝ ընկերասպան դառնալ:

Կ'աչխատէի, որչափ կարելի է, քիչ նայիլ Իսկուհիի երեսին՝ անոր աչքերուն չհանդիպելու համար, աչքե՛ր, որոնք միայն աղերսանք ունէին իրենց մէջ, բայց ոչ երբեք վախ:

Հազիւ թէ հասանք Մոնսիէօ Անրիի դուռը, ոստիկանները իրենց պայտաձեւ չրջանակը փոխադրեցին հոն եւ քանի մը քայլ աւելի եւս մօտեցան մեզ:

Դէպի վար նայեցայ եւ նկատեցի անգլիացի միսիոնարին դրոնէն դէպի դուրս երկնցած ղլուխը եւ զարմացական նայուածքը դէպի մեզ եւ մեզ չրջապատողները:

Դուռը զարկի:

Վերջին անգամ ըլլալով աչքս ընկաւ Իսկուհիի աչքերուն:

— Գարօ՛ Ջան, տե՛ս, ըսաւ ան խիստ ցած ձայնով, բայց այնպիսի չեշտով մը, որ քիչ մնաց որ ես բոլորովին կորսնցնէի ինքզինքս· արցունքս զիս պիտի խեղդէր, եթէ բոլոր ուժովս վարի չրթունքս չխածնէի: Զգացած ցաւս սթափեցուց զիս:

Այդ րոպէին դուռը բացուեցաւ, եւ դիմացս տեսայ եւրոպացի երիտասարդ մը:

— C'est ici qu'habite Monsieur Henri?· ըսի առանց ինձ հաշիւ տալու, թէ յետոյ ինչ պիտի ընէի, եթէ ինքը ըլլար Մոնսիէօ Անրին:

— Oui, Monsieur! պատասխանեց անծանօթ պարոնը, mais il vient de sortir— այո՛, պարոն, բայց դուրս գնացած է:

Ճիշդ այդ վայրկեանին, կիսաբաց դռնէն նկատեցի, որ պարտէզի մէջ կողմը ուրիշ փոքրիկ դուռ մը կար, որ կը բացուէր դէպի այն փողոցը, ուր կը գտնուի Աւստրիական հիւանդանոցը:

— Est-ce-que vous nous permettez, Monsieur, de traverser votre jardin pour sortir dans l'autre rue?— Թոյլ կը տա՞ք, պարոն, անցնելու ձեր պարտէզին միւս փողոցը դուրս գալու համար — ըսի ցած ձայնով եւ առանց սպասելու իր պատասխանին՝ Իսկուհիի թեւէն բռնած ներս մտայ ու դուռը դոցեցի մեր ետեւէն:

Երիտասարդ պարոնը—

— Mais je vous en prie!— կը խնդրեմ — ըսաւ զարմացած եւ մեղ ճամբայ տուաւ:

Արագ քայլերով անցանք պատրէղի մէջէն, եւ միւս փողոցի դուռը դոցելէս առաջ, զարճայ դէպի անծանօթ պարոնը եւ դըլխարկս հանելով—

— Merci, Monsieur!— չնորհակալ եմ, պարոն:

Աւստրիական հիւանդանոցի դռնէն քանի մը քայլ վար վակ կառք մը կար կանգնած:

— Արագաճի՛, ըո՛չ մի սէն:

— Պուլուրը՛ն, էֆէնտիմ, եղաւ պատասխանը:

Իսկուհին թեւէն առի իր վազոցը եւ դրի ոտքերուս տակ, ինչպէս նաեւ իմ պայուսակը, որ ձախ ձեռքիս հոդին հաներ էր իր ծանրութեամբ:

Զարճայ դէպի Իսկուհին ու «լաւ պրծանք, էֆ՛ենտի» բացագանչեցի, բայց ան այլեւս ոյժ չունէր պատասխանելու: Գլուխը յետ չըրջած դէպի կառքին անկիւնը, աչքերը փակ՝ անշարժացեր էր քրտինքին մէջ կորած: Իսկ ես կը դողայի ամբողջ մարմնով...

Այս դրութեան մէջ, լուռ եկանք մինչեւ անգլիական դեսպանատան առջեւը: Պատուհանը ծեծեցի եւ կառապանին ըսի քշել դէպի Թաւլապաշի: Իմ այս աղմուկին վրայ Իսկուհին խորունկ չունչ մը քաշեց եւ աչքերը բաց ըրաւ:

Իրար նայեցանք տխուր ժպիտով մը եւ ամուր իրար ձեռք սեղմեցինք:

1914, Կ. Պոլիս

XII

ԲԱՆԿ ՕԹԹՈՄԱՆԸ

1894–ին տեղի ունեցաւ Սասունի առաջին ապստամբութիւնը: Նոյն տարին, Սեպտեմբեր ամսուն, ես գնացի Ֆրանսա Նանսիի երկրագործական վարժարանը դիւղատնտեսութիւն սովորելու: Մոռցայ ըսելու, որ Սանասարեան վարժարանի ընթացքն աւարտեցի 1891–ին, 18 տարեկան հասակիս, եւ մինչեւ 1894 թուականը ճամբորդութեամբ եւ ընթերցանութեամբ անցուցի, քիչ մըն ալ զանազան մարզանքներով,— ձի նստել, որսի գնալ, ձկնորսութիւն, ոտքով ճամբորդութիւն, եւայլն:

Այս ժամանակամիջոցին երկու անգամ կ. Պոլիս գնացի, եղայ Սամսոն եւ Տրապիզոն, եւ մօտ մէկ ու կէս տարի անցուցի Կարնոյ մէջ մեր դիւղացիներու կենցաղն ու ապրուստի միջոցները մօտիկէն ուսումնասիրելով: Այս տարիներու իմ տեսածներէն ու լսածներէն եկայ այն եղրակացութեան, որ մեր երկրի հիմնական ապրուստի միջոցը երկրագործութիւնն էր եւ ատոր համար ալ որոշեցի այդ մասնագիտութիւնը սովորիլ:

Նանսի մեկնելէ առաջ հայրիկիս հետ երկար խօսակցութիւններ ունեցանք այս նիւթի մասին: Ան խոստացաւ իմ տրամադրութեան տակ դնել Բլուր դիւղի մեր հողերը եւ պէտք եղած դրամագլուխը տալ՝ եւրոպական ձեւի տնտեսութիւն մը սկսելու Կարնոյ Դաշտին մէջ: Մեծ–մեծ ծրագիրներ ունէի գլխուս մէջ, որոշակի կը պատկերացնէի ինձ այն վիրկարար դերը, որ պիտի կատարէի մեր դիւղացիներուն օրինակ դառնալով: Մանկութենէս չատ էի կապուած անոնց հետ, մօտիկէն գիտէի անոնց պարզունակ հոգին եւ չատ կը սիրէի զանոնք:

Ահա թէ ինչու որոշեցի դիւղատնտես դառնալ եւ ոչ թէ բժիշկ կամ վիաստաբան:

Նանսի հասնելուս՝ հոն գտայ Տրապիզոնցի Հայկ Թիրեաքեանը, որ Տրապիզոնէն կը ճանչնայի: Ջափաղանց դաղափարական եւ իր տարիքին անհամապատասխան լրջութեան տէր երիտասարդ մըն էր: Քանի՛–քանի անդամներ թէ՛ Տրապիզոնի մէջ եւ թէ՛ Նանսի ան ինձ առաջարկեց դառնալ Հ. Ց. Դաշնակցու-

թեան անդամ. ամէն անդամ իրեն կը պատասխանէի, թէ ես հիմա սովորելով եմ զբաղած եւ չեմ սիրեր խօսքով անդամ դառնալ այս կամ այն կուսակցութեան, մանաւանդ որ ճիշդ այդ միջոցներուն անհամ բանավէճ մը կար «Հնչակ» եւ «Դրօշակ» թերթերուն միջեւ, ծրագրային պառտատախօսութիւններու շուրջ, իսկ մէջտեղը՝ ո՛չ մէկ դրական գործ:

Հայկը ինքը մոլեռանդ Դաշնակցական էր: Կային ուրիշ ուսանողներ, որոնք Հնչակեան էին, եւ երբ զրօսանքի ժամերուն անոնք կը սկսէին իրենց բանավէճերը, ես կը ձդէի ու կը փախչէի իմ փրանսացի ընկերներուս հետ զուարճանալու:

Այսպէս անցուցինք մեր ուսման առաջին տարին: Շատ մեծ եռանդով սկսայ ուսումնասիրել իմ սիրած մասնագիտութիւնը եւ առաջին տարուան քննութիւններուն 36 ուսանողի մէջ երրորդը դուրս եկայ:

Ամառուայ արձակուրդս անցուցի Ջուիցերիոյ լեռնային գիւղերէն մէկուն մէջ կաթնատնտեսութիւնը գործնականապէս սովորելու համար:

Եկան 1895–ի Հոկտեմբեր եւ Նոյեմբեր սեւ ամիսները, երբ Հայաստանի բոլոր քաղաքներն ու գիւղերը ներկուեցան անմեղ հայերու արիւնով: Լրագիրներու պատմածին նայելով՝ 300,000 հայեր կոտորուեցան այդ երկու ամիսներու ընթացքին, եւ ի վերջոյ այդ բոլորին, ո՛չ մէկ թուրքի կամ քիւրտի քիթը չէր արիւնած, բացի Զէյթունէն, որը դէնքը ձեռքին կը դիմադրէր թուրքական բանակներուն: Ես ամօթէս դեռեւին մտայ իմ փրանսացի ընկերներուս մօտ, իսկ կատարուած ոճիրը ցնցեց իմ ամբողջ էութիւնը:

Երեք ամիս տնէն լուր չառի: Ինձ յայտնի էր թուրքերուն դէպի մեր տունը տնուցած տեղւոյթեան չափը եւ մտքիս մէջ արդէն հաշտուեր էի սոսկալի լուրեր առանալու հաւանականութեան հետ:

Դեկտեմբերի առաջին օրերը, վերջապէս, նամակ մը առայ Կարնոյ փրանսական հիւպատոսի միջոցաւ, որով ինձ կը յայտնէին թէ մերոնք բոլորն ալ անվնաս էին: Մինչ այդ՝ Նանսիի հայ ուսանողներս՝ թուով 26 հոգի՝ ժողով ժողովի վրայ կը դումարէինք, որոշելու համար մեր ընելիքը այս ահռելի ոճրագործութեանց հանդէպ: Կը յիշեմ մի ժողովի ժամանակ, երբ գարեջրի բաժակները չարուած էին մեր սեղանին վրայ եւ ինք-

գինքը Հնչակեան կոչող բնիկ տրապիզոնցի Երուանդ Մինասեանը երկար ճառ մը խօսելէ յետոյ, առաջարկեց բոլորիս Թողնել ուսումը եւ երթալ մեր ժողովուրդին վրէժը լուծելու, բոլորս միաձայն որոշեցինք անոր ըսածն ընել:

Յաջորդ ժողովին, երբ աւելի գործնական ձեւ պիտի տայինք մեր այդ որոշման, հազիւ 14 հոգի հաւաքուեցանք: Բացականեբուն մէջ էր նաեւ Մինասեանը: Երրորդ ժողովին ընդամէնը վեց հոգի տրուած որոշման հաւատարիմ մնացին, եւ այս վեցէն ալ միայն չորսը իրագործեցին այդ որոշումը: Այդ չորս ուսանողներն էին Հայկ Թիրեաքեան (տրապիզոնցի), Սարգիս Սրենց ու Լեւոն Նեվրուզ (երկուսն ալ ռոտոստոցի) եւ ես:

Կեանքիս առաջին դասն էր որ առի այս առթիւ: Երկու ամիս չարունակ ժողովներ, ժողովներ, ապա պոռոտախօս ճառեր, մանաւանդ այդ Մինասեանի դերասանական ձեւերը: Իսկ երբ կարդը եկաւ իրական գործի, բոլորն ալ մէկ-մէկ պատճառ բերին, թէ ինչո՞ւ իրենք չէին կարող Թողուլ իրենց ուսումը եւ երթալ մեր կոտորուող ժողովուրդին օգնութեան:

Կեանքն այսպէս է: Լաւ-լաւ բաներ ամէնքը կը խօսին եւ կ'ուզեն այդպէս ալ երեւալ, բայց, սովորաբար, իրենց իրական արժէքը շատ աւելի ցած է, քան ինչ որ կ'ուզեն ցոյց տալ: Ինչերուն է տրուած լինել համեստ եւ քաջութիւն ունենալ իրենց իսկական արժէքը ցուցադրելու:

Մեր խօսքին հաւատարիմ մնացած չորս «Հրացանակիրներս» նամակով դիմեցինք Լոնտոն եւ Ժընեւ, Հնչակեան եւ Դաշնակցական կուսակցութեանց Թերթերու խմբագրութիւններուն եւ առաջարկեցինք մեր պատրաստակամութիւնը Զէյթուն երթալու եւ կամ Թէ մասնակցելու ոեւէ վրէժխնդիր ձեռնարկի: Չմոռնամ ըսելու, որ Հնչակեան Թերթը այդ օրերը մեծ աղմուկ էր բարձրացուցած Զէյթունի ապստամբութեան չուրջ եւ հրաւէր կը կարդար բոլորին օգնութեան հասնելու Զէյթունի քաջերուն:

Լոնտոնէն պատասխանեցին մեզ, Թէ ամէն յարաբերութիւն կտրուած է Զէյթունի հետ, բայց պատրաստ էին մեր դրամական օգնութիւնը տեղ հասցնելու: Մեր վրայ կը խնդային Լոնտոնի մեր փոլիթիկոսները — ուսանող եւ դրամական օգնութի՛ւն: Եւ յետոյ, քանի որ «ամէն յարաբերութիւն կտրուած էր» եւ մարդ ու զէնք չէին կարող հասցնել, դրամը ի՞նչպէս պիտի տեղ հասցընէին: Հնչակեան կեդրոնին այս վրան բաց նամակը մեծ ուրա-

խուճիւն պատճառեց իմ սիրելի ընկերոջ՝ Հայկին: Ան մէյտ կը կրկնէր. «Ես չէի՞ ըսեր, որ ատոնք խարեբաներու հաւաքածոյ մըն են: Թերթին մէջ ինչ կը յայտարարեն եւ հիմա մեզ ի՛նչ կը գրեն»:

Ժընեւէն ստացանք մօտաւորապէս հետեւեալ պատասխանը.—

«Զէյթունի հետ հաղորդակցութիւն չունինք, բայց պիտի փորձենք ղինուած խումբ մը ուղարկել օգնութեան: Իսկ վրէժխնդրութեան ձեռնարկը որոշած ենք Պոլսոյ մէջ կազմակերպել. աւելի մանրամասն տեղեկութեանց համար լաւ կը լինի, որ դաք Ժընեւ մի՛ասին խօսելու»:

Այս նամակը առնելնուս պէս՝ Սրենցն ու Լեւոնը միասին, անոնցմէ յետոյ ալ Հայկն ու ես դնացինք Ժընեւ՝ խորհրդակցելու համար Դաշնակցական պարագլուխներու հետ: Այսօրուայ պէս կը յիշեմ մեր այդ ճամբորդութիւնը: Դեկտեմբեր ամիսն էր. օր ու կէս ճամբորդեցինք Ալզասի վրայով. անընդհատ ձիւն կուգար. դուրսը ցուրտ էր. ցուրտ էր նաեւ մեր հոգիներուն խորքը: Աբիւնլուայ հայրենիք մ'ունէինք հեռուն, եւ մեր սրտերը վրէժով լեցուած էին:

Ճամբան Հայկը քանի մը անգամ փորձեց զարձեալ ինձ Դաշնակցական մկրտել. ամէն անգամ իրեն միեւնոյն պատասխանը կուտայի.— «Երկու կուսակցութեանց ալ ծրագիրները չեն համապատասխաններ մեր իրականութեան: Երկուքին մէջն ալ բաւականաչափ նոր ձեւի աւելորդաբանութիւններ կան: Բայց ինձ կը թուի, թէ քու Դաշնակցականներդ աւելի լաւ մարդիկ են, գոնէ իրենց գրած նամակը այդ ցոյց կուտայ. երթանք տեսնենք թէ ի՞նչ մարդիկ են. կրնա՞նք հետերնին գործակցիլ»:

Վերջապէս, հասանք Ժընեւ. դնացինք «Դրօշակ»ի խմբագրատունը: Եուսուֆեան եւ Յոնան Դաւթեան մեզ ընդունեցին սրտաբաց:

Պատմեցին մեզ իրենց ծրագիրները: Երեք ձեռնարկ ունէին աչքի առաջ.— Առաջին, որքան կարելի է չուտ ղինուած խումբ մը կազմակերպել Եդիպտոս կամ Կիպրոս՝ Զէյթունի օգնութեան հասնելու համար. երկրորդ՝ Պոլսոյ մէջ վրէժխնդրական գործ մը կատարել ուժանակի եւ ռումբերու գործածութեամբ եւ երրորդ՝ ղինուած խմբեր կազմակերպել Պարսկաստանի մէջ, վրէժ առնե-

լու համար քրտական այն ցեղերէն, որոնք յայտնի էին դարձած իրենց վայրագութիւններովը:

Ես ընտրեցի Զէյթունի ձեռնարկը, իսկ Հայկը որոշեց Պոլիս երթալ: Երեք օր ժըննէւ մնալէ յետոյ, վերադարձանք Նանսի, ուր մեր հաշիւները կարդի բերինք ղպրոցին հետ, եւ Դեկտեմբերի վերջին օրերուն ես Մարսէյլէն նաւ առի Եգիպտոս մեկնելու պարսկահպատակ Արթիս Արզումանով անունով, իսկ Հայկը նոյն օրը մեկնեցաւ կ. Պոլիս՝ Սրենցին ու Լեւոնին հետ:

Եգիպտոսի եւ Կիպրոսի իմ կեանքէն ո՛չ մէկ լաւ յիշատակ ունիմ: Այնտեղ էր որ առաջին անգամ դէմ դիմաց եկայ մարդկային գռեհիկ զգացումներուն: Հոն էր, որ հանդիպեցայ հայ խաչագողներու, որոնք անխղճ կերպով կը շահագործեն մեր ժողովուրդի տանջանքները յօդուտ իրենց անձնական շահերուն: Զարժեր յականէ–յանուանէ յիշել այդ ողորմելիներն ու իրենց արարքները: Իրենք զիրենք Հնչակեան անուանող պարոններու ալ հանդիպեցայ, որոնք արդէն հանդիսացան իմ ձեռնարկին: Կիպրոսի մէջ անոնց չէֆը եղող Միհրան Սվազլի անուն մէկը ինձ կը հաւաստացնէր 1896–ի Յունուարին, թէ իրենք՝ Հնչակեանները այնքան ռաղմամթերք էին ուղարկած Զէյթուն, որ բոլորովին աւելորդ էր նոր ուժեր մտցնել հոն: Ի միջի այլոց, այդ նոյն պարոնը ինձ կ'ըսէր, թէ իրենք Լառնաքա նաւահանգիստէն միայն 800 տակառ վառօդ ու փամփուշտ էին ուղարկած: Եւ այս բոլոր սուտերն ու էնթրիկները անոր համար, որ չլինի թէ ոչ–հնչակեան խումբ մը երթայ Զէյթունի օգնութեան:

Միջանկեալ ըսեմ, որ հետագային այդ նոյն Միհրան Սվազլին հանդիպեցայ Ամերիկայի մէջ, 1917–20 թուականներուն. նոյն հոսհոսն էր, բայց այս անգամ ուրիշ կուսակցութեան մը չէֆը դարձած:

Հակառակ մեր դէմ լարուած բոլոր խարդաւանանքներուն, Կիպրոսի մէջ 6–7 կամաւորներ դէնքի եւ այլ պատրաստութեանց ետեւէ էինք մեր ծրագրած խումբին համար, եւ ահա 1896–ի Փետրուարի վերջը Զէյթունը ապիսպուեցաւ անձնատուր լինել: Ժըննեւէն ինձ գրեցին, որ Թոդում խումբի պատրաստութիւնները եւ անցնիմ Պոլիս, ուր մեծ ձեռնարկ մը ունէին ծրագրած: Պատասխանեցի, որ պատրաստ էի Պոլսոյ գործին մասնակցելու, պայմանաւ որ Պոլիս երկար չմնամ նախապատրաստական չըջանին, քանի որ երկու անգամ Պոլիս գտնուած լինելով՝ ունէի չատ մը

ծանօթներ եւ հայրենակիցներ, որոնք կարող էին ինձ հանդիպիլ եւ կարին տեղեկացնել իմ մասին: Պոլսոյ Դաշնակցական Կեդր. Կոմիտէին հետ համաձայնութեան եկանք, որ ես Ճունաստան ըսպասեմ մինչեւ ձեռնարկի օրուան մօտենալը եւ Պոլիս մեկնիմ երբ ժամանակը գայ:

Մայիսի վերջին օրերն էին, երբ կիպրոսէն մեկնեցանք Մարն ու ես: Մարը դնաց Պոլիս, իսկ ես Փիրէ դուրս եկայ: Փիրէ մնացի մինչեւ յունիսի վերջին օրերը, եւ ահա օրին մէկը նամակ ըստացայ Բարկէն Սիւնիէն, թէ գործը պատրաստ է եւ ընկերները ինձ կը սպասեն անհամբեր: Օգոստոսի առաջին օրերն էին, երբ իտալական նաւով Փիրէէն ճամբայ ելայ եւ Օգոստոս 7–ին, չորեքշաբթի օր, Պոլիս հասայ: Սեւ Աչոան եկաւ զիս նաւէն հանելու, իսկ Բարկէնը կը սպասէր Գալաթիոյ ճաշարաններուն մէկուն մէջ: Երեքով մտանք «Stein–ի» հադուստի վաճառատունը եւ ինձ համար նոր ձեռք մը հագուստներ առինք՝ չիք եւրոպացի մը երեւնալու համար: Ցետոյ ինձ տարին Բերա յոյն ընտանիքի մը մօտ կանխաւ վարձուած սենեակ մը: Իրեղէններս այնտեղ թողնելէ յետոյ, Աչոային հետ գացինք Հայկ Թիւրեաքեանին (Հրաչէին) տունը, որը չատ հեռու չէր իմ տեղէս: Հայկին ուրախութիւնը անսահման էր: Թէեւ մենք բնաւորութիւններով բոլորովին տարբեր մարդիկ էինք, բայց իրարու չատ մտերմացած էինք մէկուկէս տարուան ուսանողական կեանքով: Նոյն երեկոյեան ժողով կար Հրաչէին տունը: Նախ քան միւսներուն հաւաքուիլը, Հրաչն ինձ պատմեց, թէ ինչ էին իրենց ծրագիրները եւ հաւաքուելիք ընկերներէն ո՞վ ինչպես էր: Ժամը 8–ին հաւաքուեցան Պոլսոյ Կոմիտէին բոլոր աչքի ընկնող անդամները,— Բարկէն, Գնունի, Արտաշէս, Հրաչ, Լեւոն, Աչոա, Մխաքեան, Վռամեան, Ամերիկացին եւ Վահանը (որը Սասունի մէջ սպանուեցաւ 1904–ին): Ասոնցմէ զատ ներկայ էին նաեւ Թիֆլիսի Աբեւելեան Բիւրոյէն երկու ներկայացուցիչներ՝ Վարդօ եւ Բոբիս*) կեղծ անուններով, եւ ինձ հետ կիպրոս եղող Մարը, նոյնպէս Կովկասցի: Նախորդ կիրակին այս նոյն ընկերները հաւաքուած էին եւ որոշած, թէ ինչ ձեռնարկներ էին կատարուելու Պոլսոյ մէջ եւ ժամանակն իսկ որոշած էին՝ Օգոստոս 10–ի չաբաթ օրը: Իսկ այս ժողովին նպատակն էր ամէն մէկուն դերը

*) Վ. Վարդ–Պատրիկեան եւ Սմբատ Խաչատրեան:

վերջնականապէս ճշդել եւ գործին մանրամասնութիւնները որոշել: Հրաչէն եւ Լեւոնէն զատ չորսն ալ ինձ համար անծանօթ մարդիկ էին. միայն Բարկէնին եւ Վռամեանին ծանօթ էի եւ լաւ տպաւորուած՝ չնորհիւ անոնց հետ իմ ունեցած թղթակցութեան:

Ինձ համար Հրաչն ու Բարկէնը պնդեցին, որ բանկի ձեռնարկին մասնակցիմ երբեւ այդ գործին յարմար մէկը, թէեւ խեղճ Գնունին չատ պնդեց, որ ես ալ Սամաթիա երթայի: Բնիկ վանեցի էր եւ երբ լմացաւ իմ կարնեցի լինելը, կպաւ ինձ. բայց միւսները յաղթեցին ըսելով, որ բանկին մէջ ֆրանսերէն խօսողի պէտք կար: Այդ գործին մասնակցողներէն միայն Հրաչը ֆրանսերէն գիտէր, բայց անոր փորձանք մը պատահելուն պիտի մնային բացը: Իմ ալ սիրտը դէպի բանկն էր, եւ այդպէս ալ որոշուեցաւ:

Իմ դերս պիտի լինէր նախ թող չտալ, որ բանկին պաշտօնեաները փախչէին դէպի դուրս՝ առաջին չփոթութեան միջոցին, իսկ յետոյ, զանոնք հաւաքել տեղ մը եւ պահել իբրեւ պատերազմական դերիներ: Հրաչն ու Բարկէնը կռուի գործը պիտի ղեկավարէին, քանի որ իրենց խումբերուն տղաքն էին մասնակցողները, իսկ Աչոտը ռազմամթերքի հոգն էր քաշելու: Միւս բոլոր ընկերներուն դերերը սահմանուելէն յետոյ, ժողովը ցրուեցաւ ուշ գիշերին, պայմանաւ որ ուրբաթ գիշեր նորէն հաւաքուէինք վերջին անգամը լինելով:

Հինգշաբթի օր սկսանք ռումբերը լեցնել եւ դէպի զանազան ժամադրավայրերը փոխադրել: Ուրբաթ երեկոյ էր, եւ հազիւ կրցած էինք քանի մը տասնեակ ռումբեր պատրաստել եւ տեղափոխել: Երեկոյեան ժողովին որոշեցինք յետաձգել ցոյցի օրը մինչեւ յաջորդ չորեքշաբթի. այս որոշման չուրջ բաւական անախորժ խօսակցութիւն մը ունեցանք Վարդոյին հետ, որը, նստած իր պանդոկին մէջ, միայն հրամաններ արձակել գիտէր եւ ինք ոչ մէկ մասնակցութիւն չէր բերելու բուն գործին: Այդ նոյն ժողովին ես հարց դրի 25–էն 75–ի բարձրացնել բանկը մտնելիք մեր զինուորներուն թիւը: Դարձեալ նոյն Վարդոյին կամքին հակառակ, այս որոշումն եւս անցաւ: Սալոնի այդ յեղափոխականի կարծիքով 25 հոգին ալ չատ էր բանկին գրաման համար: Կը բաւէր որ 8–10 հոգի մտնէին բանկը եւ դռները ներսէն գոցէին, եւ բոպական պատերազմական նաւերը անմիջապէս զինուոր պիտի հանէին ցամաք՝ բանկը պաշտպանելու համար՝ թուրք զօրքին եւ խուժանին դէմ:

Շաբաթ, կիրակի, երկուշաբթի եւ երեքշաբթի, օր ու գիշեր աշխատելով, վերոյիշեալ 7–8 հոգին, ընկերակցութեամբ երկու օրիորդներու, հազիւ հազ կարողացանք գլուխ հանել ռումբերը պատրաստելու եւ որոշուած տեղերը փոխադրելու գործը:

Երեքշաբթի երեկոյեան նորէն հաւաքուեցանք Հրաչի բնակարանը՝ մնաս–բարովի ժողովին: Ի՜նչ դեղեցիկ գիշեր էր: Տասնեւհինգ հոգի հաւաքուած էինք օրիորդ Իսկուհիի*) համեստ սեղանին չուրջը. մեզմէ տասը հոգի կարող էին վաղը երեկոյեան կենդանի չմնալ եւ կամ, եթէ մեր յուսացածին պէս ձեռնարկը յաջող դուրս գար, 24 ժամէն Պոլիսը զրաւուած կը լինէր եւրոպական զինուորներով, եւ Հայկական Հարցը կը ստանար իր ցանկալի լուծումը: Այսպէս կը մտածէինք մենք այդ գիշերը Օրիորդ Իսկուհիի տան թերասին վրայ նստած: Չէ՞ որ նոյն տարին, Մայիս ամսին, եւրոպական մեծ պետութեանց դեսպանները պաշտօնապէս յայտարարած էին Սուլթանին, որ առաջին առթիւ, երբ Պոլսոյ մէջ նորէն խառնակութիւններ ծագէին, իրենք իրենց 12 մարտանաւերու զինուորները ցամաք պիտի հանէին կարգը վերահաստատելու համար: Եւ այդ իսկ նպատակաւ մենք ընտրեր էինք Բանկ Օթթոմանի գրաւումը իբրեւ միջոց ստիպելու դեսպանները իրենց սպառնալիքը ի գործ դնելու: Մեզ յայտնի էր, որ բանկը թէեւ անունով Օսմանեան, բայց իրականութեան մէջ եւրոպական հաստատութիւն մըն էր: Բացի այդ, եթէ յաջողէինք գերի առնել 150–ի հասնող բանկին եւրոպացի պաշտօնեաները, դեսպաններուն միջամտութիւնը անմիջական կը լինէր:

Այդ գիշերուան մեր վերջնական որոշումները հետեւեալներն էին.—

1. Բանկ Օթթոմանի յարձակումը տեղի պիտի ունենար ժամը ճիշդ 12–ին, 75 հոգիով եւ 200 ռումբով:

2. Ճիշդ նոյն ժամուն Սամաթիոյ մեր ընկերները, Գնունիին, Արտաչէսին եւ Մխսքեանին ղեկավարութեամբ, ռումբերով պիտի յարձակէին զօրանոցին վրայ եւ ստիպէին զօրքը, որ փողոց դուրս գար, երբ նախապէս որոշուած դիրքերէն ռումբի տարափ մը պիտի տեղար անոնց վրայ:

3. Ամերիկացի Եդուարդը չորս անձնուէր տղոց հետ պիտի սպասէր Գալաթիոյ կամուրջին վրայ եւ երբ Սառայամին կառքն

*) Հետագային Տիկ. Թիրեաֆեան, Հրաչին կինը:

անցնէր, ուրեք ռումբի հարուածներով պիտի ոչնչացնէր զայն։

4. Բերայի փողոցը, նշանակուած չորս կէտերու վրայ մարդ պիտի կենար եւ պատուհաններէն ռումբեր տեղար դէպի Բանկ Օթթոման եկող ճօճքին վրայ։

5. Երկու մշեցի տղերք յանձն էին առած մի հատ հակայական ռումբ նետել Ղալաթիա–Սէրային վրայ, երբ պինուորները փողոց դուրս գային։

6. Մեր ընկեր Լեւոնը, երբ տեսնէր թէ Բանկ Օթթոմանը մեր ձեռքն անցած էր, անմիջապէս պիտի մեկնէր եւրոպական դեսպանատուները եւ իւրաքանչիւրին յանձնէր մեր յայտարարութիւնները։

Այս յայտարարութիւնները կանխաւ պատրաստուած էին Վռամեանի, Բորիսի եւ իմ աշակցութեամբ, ուղղուած վեց մեծ պետութեանց դեսպաններուն եւ ստորագրուած Բանկան մտնող մեր չորս ղեկավար ընկերներու կողմէն, իբրեւ ներկայացուցիչներ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պոլսոյ Կեդր. Կոմիտէին։ Մեր այդ հրաժեշտի ընթրիքի սեղանին վրայ, Բարկէնը, Հրաչը, Աշոտը եւ ես ստորագրեցինք թուղթերը՝ յանձնեցինք Լեւոնին։ Ցետոյ, բոլորս համբուրուեցանք եւ բաժնուեցանք իրարմէ։

Մեզմէ ամենէն ողբերգական վիճակ ունեցողը Հրաչն էր. նոր սիրահարուած եւ նշանուած էր Օր. Իսկուհիին հետ։ Իսկուհին չատ պնդեց, որ ինքն ալ մասնակցի բանկի ձեռնարկին, բայց ես բոլոր ուժովս դէմ եղայ այդ մտքին։ Զորեքշաբթի առաւօտ կանուխ երբ մտայ Հրաչի բնակարանը, մէկտեղ դէպի մեր ժամադրավայրը մեկնելու համար, երկուքն ալ չափազանց դունատ եւ տխուր դտայ. երկուքին աչքերն ալ կաս–կարմիր էին եւ այլեւս իրար հետ չէին խօսիր, եւ խօսելու ալ ժամանակ չկար։ Մնաս բարով ըսինք մեր արի ընկերուհիին ու մեկնեցանք դէպի Ղալաթիոյ անգլիական դպրոցը, որը մեր դլխաւոր ժամադրավայրն էր լինելու այդ օրը։

Մի քիչ յետոյ, Բարկէնն եկաւ. սկսանք դէնքերը կարդի բերել եւ մարդիկ ուղարկեցինք Ղալաթիոյ զանազան խաներն ու սրճարանները, ուր խումբ–խումբ հաւաքուելու էին մեր 25 պինուորները։ Ժամը տասը եղաւ, եւ հազիւ 6–7 հոգի հաւաքուեցան դպրոցի չէնքին մէջ։ Բարկէնն ու Հրաչը անձամբ դնացին միւս ժամադրավայրերը տեսնելու, թէ ուր մնացին իրենց որոշած պինուորները։ Ժամը 11–ին հազիւ 18 հոգի կային պատրաստ ո–

բոշուած տեղերը. մինչդեռ նախորդ օրը Հրաչն ու Բարկէնը անձամբ գնացեր էին բոլոր թաղերը եւ բոլորին յայտնել, որ ժամը 11–ին անսխալ լինին մեր ժամադրավայրը: Ճիշդ այդ միջոցին ներս մտաւ մեր պատուական ընկեր Եգիպտացին, որ նոյն ժամուն Տրապիզոնէն եկած էր: Երբ իմացեր էր մեր ուր լինելը, անմիջապէս եկեր էր մեզ միանալու:

Բարկէնը, Հրաչը, Աչոտը, Լեւոնը, Եգիպտացին եւ ես քաշուեցանք սենեակ մը որոշելու համար, թէ ինչ ընենք. պարզ էր, որ 18 հոգիով չէինք կարող Բանկ Օթթոմանը գրաւել եւ պահել մեր ձեռքը երկար ժամանակ: Մեծ պատասխանատուութեան առաջ էինք կանգնած: Եթէ յարձակէինք եւ չյաջողէինք գրաւել, մեզ հասարակ աւազակներու տեղ էին դնելու եւ ըստ այնմ ալ մեզ հետ վարուելու էին: Միւս կողմէ, լուր առինք, որ Սամաթիա մերոնք շրջապատուած էին եւ լուրջ կռուի մէջ էին զօրքին հետ: Հրաչն ու Բարկէնը իրենց կատաղութենէն լայ կը լինէին երեխայի պէս, թէ ինչու իրենց խումբերուն տաքը այսպէս Ամէմէրտ կերպով խաբեցին: Մօսելու երկար ժամանակ չկար. ժամը 12–ը կը մօտենար, եւ մենք պէտք է որոշէինք ընելիքները՝ կամ բանկի եւ կամ ուրիշ տեղի մը վրայ յարձակուիլ, յետաձգել անկարելի էր, քանի որ Սամաթիա կռիւը սկսած էր:

Ի վերջոյ, եկանք այս եղրակացութեան, որ աւելի նպատակայարմար էր Բանկը թողուլ եւ երկ–երկու հոգիանոց խումբերու բաժնուած՝ դուրս գալ Բերա եւ Գալաթիա կառավարական չէնքերու վրայ յարձակիլ ռումբերով: Անմիջապէս սկսանք ռումբերը բաժնել եւ որոշել իւրաքանչիւրին երթալիք տեղը: Ես որոշեցի Գալաթիոյ մաքսատան վրայ երթալ եւ ինձ ընկեր ջոկեցի մշեցի Սեդրակը, որուն առնական դէմքը ինձ դուր էր եկած: Սեդրակը համալի հագուստով էր. ես ալ որոշեցի նոյն ձեւով հագնուիլ՝ ուշադրութիւն չհրաւիրելու համար, եւ անմիջապէս իմ եւրոպական չոքերը փոխեցի մեր այն ընկերոջ հետ, որը դէպի Բերա էր երթալու:

Հազիւ մենք մեր այս նոր պատրաստութիւնները լրացուցեր էինք եւ կը պատրաստուէինք ղոյդ–ղոյդ դուրս գալու դպրոցի չէնքէն, երբ մեր ընկերներէն մէկը եկաւ դուրսէն եւ լուր բերաւ, թէ բաւական թիւով տաք կային այսինչ կամ այնինչ խանին մէջ մեզ սպասող: Բարկէնը անմիջապէս դուրս գնաց նորեկին հետ եւ տաս րոպէ յետոյ վերադարձաւ իր աննման ժպիտը երեսին: «Գա–

բո ջան, հագուստներդ փոխեցէք նորէն, Բանկի վրայ ենք քալելու» ըսաւ՝ տասներեք հոգիով ներս մտնելով մեր դռնուած սենեակը: Մեր թիւը բարձրացաւ 31–ի, եւ որոշեցինք մեր ծրագիրը գործադրել:

Ես անմիջապէս համալի հագուստներս հանեցի, որ չափազանց տաք էր ինձ համար, եւ իմ հագուստներս հագայ: Վրայիս ռումբերը դրի սեղանին վրայ եւ միայն ատրճանակս առի 50 փամփուշտներով:

Բարկէնը, իբրեւ մեր ընդհանուր հրամանատարը, դարձաւ տղայոց եւ ըսաւ բոլորին.

«Տղերք ջան, մենք 75 հոգի պիտի լինէինք, բայց միայն 31 հոգի հաւատարիմ մնացին իրենց խոստումին. ամօ՛թ խոստմնադրուժներուն. մենք գնանք մեր պարտքը կատարելու: Բանկ Օթթոմանի վրայ ենք յարձակուելու, գայն իբրեւ պատանդ պիտի պահենք մեր ձեռքը, մինչեւ որ մեր պահանջները կատարեն եւ–րոպական պետութիւնները: Երբ չէնքին մէջ լինինք, այնպէս ըրէք, որ ո՛չ մէկ պաշտօնեայի վնաս չհասնի. չէնքին մէջ ո՛չ մէկ դէնք չկրակէք, միայն դէպի դուրս, օդին եւ խուժանին վրայ: Ով որ իր վրայ վստահ չէ, թո՛ղ այստեղ ըսէ առանց վարանումի. աւելի լաւ է հիմա ետ քաշուիլ, քան թէ յետոյ վախնալ եւ ընկերներուն ալ վատ օրինակ դառնալ»:

Ոչ ոք պատասխանեց այս հարցումին:

Ցետոյ, Բարկէնը ըսաւ, թէ ամենէն առաջ վեց հոգի էին հարկաւոր, լաւ ատրճանակ դործածող, իբրեւ նախայարձակներ: Անմիջապէս վեց հոգի առաջ անցան: Ամէն մէկուն երկուական ամերիկեան ատրճանակներ տրուեցան եւ հարիւրական փամփուշտ: Իսկ մնացածներուն՝ մէկ–մէկ ատրճանակ եւ երկուական ռումբեր գօտիներուն մէջ: Մնացած ռումբերն ու փամփուշտները լեցուցինք տոպրակներու մէջ եւ վեց ուժեղ տղաներու յանձնեցինք, որ շալկած հետերնին բերելու էին խումբին հետ միասին: Իրար ճանչնալու համար կարգախօս ընտրեցինք «Ազատութիւն» բառը:

Ժամը արդէն մէկին կը մօտենար. ես պիտի մտնէի ամէնքէն առաջ չէնքին մէջ եւ այնտեղ սպասէի, վեց նախայարձակները դրանը վրայի պահակները սպաննելով՝ դուռը պիտի բռնէին եւ բաց պահէին, մինչեւ որ մնացեալները խումբով ռումբերու պաշարները հետերնին՝ վազելով գային ու ներս մտնէին. իսկ ես,

չէնքին ներսը, ղէնքը ձեռքիս պիտի արդիլէի պաշտօնեաներուն դէպի դուրս փախչիլ։

Ժամը մէկին տասը րոպէ կար ճիշդ, երբ ես դուրս եկայ դպրոցի չէնքէն. վեց նախապարծակները ժամը ճիշդ 1–ին պիտի սկսէին իրենց յարձակումը բանկին վրայ։ Մտնելով բանկը՝ դէպի դանձապահին մօտ եւ ժամանակ վատնելու համար սկսայ զանազան հարցումներ ընել դանձապահին, ճաղատ դլուխով իտալացի մը — մէկ ֆրանքը քանի՞ դուրուշ է, մէկ թրքական ոսկին քանի՞ ֆրանք է եւայլն։ Ի վերջոյ, իմ մօտ եղած 25 Նափոլէոն ոսկի դրամը փոխեցի ֆրանսական թղթադրամի։ Շուտշուտ ժամացոյցին կը նայէի, եւ ականջս դէպի դուռն էր։ Վայրկեանները դարձան ժամեր. կարծես, ժամացոյցն ալ առաջ չէր քալէր։ Եղաւ մէկը 5 րոպէ անցած, եւ տակաւին դրսէն ո՛չ մէկ ձայն։ Կասկածը սիրտս մտաւ. մի՞ դուցէ մերոնք բոլորը միասին չրջապատուեցան դպրոցի չէնքին մէջ։

Այս կասկածը փարատելու համար դուրս եկայ չէնքէն եւ կամաց–կամաց չարժուեցայ դէպի անգլիական դպրոցի փողոցի բերանը։ Ո՛չ ոք կար փողոցին մէջ։ Սիրտս հանդստացաւ։ Ետ դարձայ դէպի բանկը դիմացի մայթովը եւ երբ հասայ Ռէժիի չէնքին դիմացը դանուող փոքրիկ սրճարանը, ներս մտայ սիկարէթ գնելու։ Անօթի էի եւ անքուն նախորդ օրուընէ ի վեր։ Քոնեաքի շիշ մը տեսայ սեղանին վրայ եւ մարդուն խնդրեցի բաժակ մը ինձ տալ։ Ակքս դէպի փողոցն էր. չլինի՞ թէ մերոնք անցնին, եւ ես չնկատեմ։ Մարդուկը փոքրիկ բաժակ մը լեցուց ու առաջս դրաւ. բաժակը շատ էր փոքր. մտքիս մէջ ըսի՝ «չիմար անասուն» եւ խնդրեցի աւելի մեծ բաժակ մը։ Հազիւ ան տարաւ փոքրիկ բաժակը նորը բերելու համար, մեր վեց նախապարծակները անցան միւս մայթի վրայով։ Այս տեսնելուս պէս մարդուն ըսի, որ հիմա կը վերադառնամ, եւ դուրս վազեցի առանց քոնեակը խմելու։ Տղերքը երբ ինձ տեսան սրճարանէն դուրս դալուս, զարմացած դլխով նշան ըրին. իսկ ես, իրենց պէս, դէպի բանկին դուռը քալելով՝ դլխով հաւանութեան նշան տուի իրենց։

Հասանք դրանը առջեւ։ Տղերքը նորէն նայեցան ինձ, ես դլխով հասկցուցի, որ սկսէն։ Կարճահասակ բաբերդցի Ծովհաննէսը առաջինը եղաւ զէնքը քաշողը եւ երկու անգամ կրակեց ալպանացի պահակին վրայ, բայց երկու հարուածն ալ ի դուր անցաւ։ Ալպանացին անմիջապէս պատասխանեց, եւ Ծովհաննէսը

ընկաւ մայթին վրայ: Մխւսները սկսան կրակել երկու ալպանացիներուն եւ երկու զինուորներուն վրայ: Զինուորները երկուքն ալ փոուեցան դեռին, ինչպէս նաեւ առաջին ալպանացին, իսկ երկրորդը փախաւ դէպի ներս: Մերոնք հինդ հոգիով բռնեցին դուռը, իսկ ես դեռ կը սպասէի դիմացի մայթին վրայ՝ աչքս դէպի դպրոցի փողոցի բերանը դարձուցած: Փողոցին մէջ փախչող փախչողի էր. խանութներու դռներն սկսան փակուիլ, եւ կառքերը կը փախչէին դէպի Բերա: Բանկի պահակներէն 10–12 ժանտարմներ քովի փողոցէն դուրս եկան հրացանները ձեռքերնին եւ սկսան մէկ դէպի վար, մէկ դէպի վեր նայիլ առանց բան մը հասկնալու: Ճիշդ այդ միջոցին, դպրոցի փողոցէն դուրս եկան մերոնք՝ մօտ 20 հոգի՝ ատրճանակները քաշած, վազելով դէպի բանկը: Այդ տեսնելով՝ կամաց քայլերով սկսայ շարժիլ դէպի դուռը եւ երբ դռնէն ներս կը մտնէի, ձախ կողմս նայեցայ եւ տեսայ, թէ ինչպէս ժանտարմները սկսան չոքիլ եւ հրացանները ուղղել դէպի մեր ընկերները:

Հրաչն ու Բարկէնը որոշակի նկատեցի խումբին մէջ. Հրաչը առաջէն կուգար, իր դեղին կաշիէ պայուսակը ուժանակով լիքը վզէն կախած, իսկ Բարկէնը ետեւն էր: Շէնքին մէջ մտնելուս պէս վազեցի դէպի պաշտօնեաներուն եղած տեղերը՝ իմ պաշտօնիս գլուխն անցնելու, բայց ոչ ոք դտայ առաջին յարկին մէջ. երկու անգամ չէնքին բոլորտիքը նայեցայ, ի զո՛ւր. ո՛չ մէկ պաշտօնեայ չերեւցաւ: Անպատճառ բոլորը փախած պիտի լինին երրորդ յարկը. հետեւաբար, այլեւս դէպի դուրս փախչիլ չեն կարղանալու, մտածեցի եւ քայլերս ուղղեցի դէպի դուռը՝ տեսնելու համար, թէ մերոնք կարողացա՞ն դուռը գոցել: Զարմանքով տեսայ, որ դուռը բոլորովին բաց էր, եւ մեր հինդ նախայարձակները դրան անկիւնը պահ մտած կը կրակէին դէպի դուրս, իսկ դուրսէն զինուորներու ահագին բազմութիւն մը համազարկով կը պատասխանէր դէպի դուռը:

Զորս կողմս նայեցայ՝ հազիւ 4–5 հոգի կ'երեւային. սիւներու ետեւը դիրք բռնած կը կրակէին դէպի դուռը: Ամէն մէկին առանձին–առանձին հարցուցի. «Ա՛յ տղայ, ո՞ւր են Բարկէնն ու Հրաչը»: «Զգիտեմ, պարոն», պատասխանեցին բոլորը: «Ո՞ւր են մեւս տղաքը»: Դարձեալ նոյն պատասխանը: Մինչ ես այս հարցուփորձով էի զբաղուած, դրսէն զինուորներու համազարկը սաստկացաւ: Գնդակները կը տեղային կարկուտի պէս դէպի ջէնջ

քին առաստաղը, եւ գաճի կտորները կը թափէին մեր դլխուն: Շէնքը լեցուեցաւ ծուխով եւ ճերմակ փոշիի ամպով մը: Կեանքիս ամենավճռական րոպէները կ'ապրէի: Բանկի չէնքի մէջ էինք. փոխանակ 31 հոգու, չուրջս հազիւ 10 հոգի կար. դուռը բոլորովին բաց, դուրսը վաշտ մը զինուոր, եւ իմ ընկերներէս ոչ ոք կար ինծի հետ: Հրաչն ու Բարկէնը աչքովս տեսայ խումբին մէջ. Աչոտն ու Եգիպտացին չկային. մտքիս մէջ ըսի՝ կ'երեւայ թէ Հրաչն ու Բարկէնը ժանտարմներու դնդակներուն զոհ դնացին: Այս բոլոր մտքերը խառնաշփոթ մէկ-երկու վայրկեանի մէջ անցան դլխովս, եւ ես հաշտուեցայ այն մտքին հետ, թէ մինակ էի եւ պէտք է ստանձնէի կռուի դեկավարութիւնը:

Անմիջապէս հրամայեցի հինդ հոգուն, որ դրան վերնկերուն եռեւէն կը կրակէին, վեր բարձրանալ եւ ի դուր չաշխատիլ դուռը գոցելու, մանաւանդ որ դրան հատ ատակինները չարդուած լինելով՝ վերնկերուն գոցուիլը անկարելի կը դարձնէին: Այդ հինդ հոգին եւ իմ մօտ եղած չորս հոգին տեղաւորեցի առաջին յարկին վրայ դտնուող սիւներուն եռեւը եւ պատուիրեցի անընդհատ կրակել դէպի դուռը, որ ոչ ոք կարողանայ ներս մտնել: Ես ինքս ալ կանդնած աչ կողմի սեան եռեւը՝ անընդհատ կը կրակէի:

Չեմ կարող վայրկեաններդ վերյիշել, բայց մէկ ալ տեսայ, որ իմ փամփուշտակալիս 50 փամփուշտն ալ վերջացեր էր. մօտիկ կանդնած տղոցմէն փամփուշտ ուզեցի, եւ 50-նոց նոր տուփ մը տուին ինձ: Մինչ այդ, դուրսի կրակը երթալով սաստկացաւ: Թէեւ ծուխի եւ փոշիի մէջ ոչինչ կը տեսնէինք, բայց թուրք զսպաններու հրամանի ձայները շատ մօտիկէն կը լսէինք.— «Օլան, իչէրիէ»: Եւ երբեմն ալ զինուորներու սուիններու ծայրերը կ'երեւային առնդուխին առաջին աստիճաններուն վրայ: Բարեբախտաբար, ծուխն ու փոշին մեզ կը պաշտպանէին, եւ չիմար թուրքերը անկարող էին նշան առնելու. այդքան հազարաւոր դնդակներէն միայն մէկը վիրաւորեց իմ եաիս դիրք բռնած զինուորի մը ոտքը անմնաս կերպով:

Բայց այս դրութիւնը երկար չէր կարող շարունակուիլ. մըտածեցի՝ մենք շատ քիչուոր էինք դիմադրաւելու համար սուինի յարձակումի մը. պէտք էր ամէն դնով դուռը փակել:

Մինչ ես այս մտքերով էի, նկատեցի, որ մեր տղոցմէն 4-5 հոգի չէնքին միւս կողմերը ցրուած՝ աննպատակ կը կրակէին դէպի պատուհանները. որոշեցի երթալ, բոլորը հաւաքել դրան

մօտ, բայց միւս կողմէ կը վախնայի, թէ իմ հեռանալս կարող էր վհատեցնել միւսները: Եւ սկսայ ամէն մէկին անունը հարցնել եւ առանձին–առանձին ըսել. «Տղա՛յ, ես մէկ–երկու վայրկեանով պիտի հեռանամ, մնացած տղաները բերելու համար. ի սէր Աստուծոյ, ձեր տեղէն չշարժիք մինչեւ իմ դալս»:

Եւ բոլորն ալ խօսք տուին:

Երբ նոյն հարցումը ուղղեցի աղ կողմս կանդնած տղուն, որ իր բաճկոնը դէն չպրտած՝ ճերմակ չալիկով կանդնած էր մօտս եւ երկու առրճանակը ձեռքին անընդհատ կը կրակէր դէպի դուռը, Թրքական հայհոյանքներ թափելով մեր անհետանալի Թըշնամիներուն, ստացայ հետեւեալ պատասխանը.— «Պարոն, պէն էրմէնիճէ պիլմէմ, Թիւրքճէ սոյլէ»: Իր արտաքինը այնքան նըմանը էր Պոլսոյ Թուրք քիւչհան պէյլերուն, որ մի րոպէ կասկածեցայ՝ չլինի՞ Թէ Թուրք սրիկայ մըն է, որ Թիւրիմացութեամբ մեզ միացեր է բանկան Թալանելու համար: Հարցուցի.— «Սէն քիմ սըն»: — «Պանա Պուրսալի Ռուբէն տէրլէր», եղաւ պատասխանը:

Դարձեալ կասկածս չփարատեց եւ դարձայ ձախ կողմս եղող մշեցի Մխիթարին հարցուցի. «Կը ճանչնա՞ս այս տղան»— «Հա՛, պարոն, մեր ընկեր Պուրսացի Ճարուխիւնին հետ եկաւ»: Մխիթարի այս պատասխանին վրայ դարձայ Ռուբէնին.— «Ռուբէն, պէն կիտէճէիմ օ պիր արքատաչլարի կէթիրմէէ, Ալլահ էշքինէ երինտէն Թէփրէնմէ պէն կէլէնէ դատար»: — «Նէրիւ Թէփրէննէճէյիմ, սէն կիթ իշինա, օնլարըն անասինի... կիրսինլէր պաքալըմ», ըսաւ եւ դոյդ առրճանակները ուղղեց դէպի դուռը:

Ռուբէնի այս ինքնավստահ կեցուածքը ինձ չատ սիրտ տըւաւ, ձեռքովս կռնակը չոյեցի ու «ա՛յ, սանա դուրսան, Ռուբէն», ըսի եւ ուղղուեցայ չէնքին ներսը: Ի՞նչ տեսնեմ. մերոնցմէ 8–10 հոգի չուարած կանդնած են այս ու այն անկիւնը. մի քանիսը առրճանակը ձեռքերնին աննպատակ կերպով կը կրակեն աղ ու ձախ: Արիւնս դլուխս ցատկեց. դիմացս եղողին քթին–բերնին կ՝ապտակէի ու կը հարցնէի. «Դո՞ւն էստեղ ինչ կ՝ընես, վախկոտ մունտառ, չե՞ս տեսներ, որ մենք դրան առաջ արիւն–քրտինքի մէջ ենք. դէպի դո՛ւռը, Թէ չէ չանսատակ կ՝ընեմ քեզ»: Այդ չուարածներէն մէկը, իբրեւ մօտենալուս պաշտօնեայ կարծեց զիս եւ առրճանակը ուղղեց դէպի ինձ: «Ազատութի՛ւն, ծօ՛, յիմար, որո՞ւ վրայ կ՝ուզես կրակել», ըսի եւ ապտակը քթին–բերնին

տուի. զլխէն ֆէսը թռաւ եւ անմազ զլուխը բացուեցաւ: Բաբերդցի Առաքելն էր, որ յետոյ շատ լաւ հայդուկ դուրս եկաւ:

Ցետոյ ինձ համար պարզուեցաւ, որ մեր զինուորներու մեծամասնութիւնը առաջին անգամն էր, որ զէնք ձեռք կ'առնէր, եւ այս սոսկալի հրացանաճգուբենէն չուարած մնացեր էին: Այսպիսիները ապտակն ուտելէ յետոյ, ուշքի կուգային եւ կը դառնային պատրաստակամ զինուորներ: Հաւաքելի ամէնքը եւ բերի դրան առաջ. մինչ այդ դուրսի կրակն ա'լ աւելի սաստկացաւ: Դժուար է ժամանակը որոշել, բայց ինձ կը թուի, թէ մօտ կէս ժամ անցած պիտի լինէր մեր ներս մտնելէն ի վեր, եւ ես ալ իմ զինուորներուս պէս խամ ու չուարած՝ բնաւ մտքէս չանցուցի, թէ ռումբեր ունէինք մեր տրամադրութեան տակ: Եղան րոպէներ, որ մտադրեցի ինքնասպան լինիլ կենդանի չյանձնուելու համար թուրք զինուորներու ձեռքը. անգամ մը նոյնիսկ աւրրճանակի փողը ուղղեցի բերանս եւ աւտամներովս պինդ խածի, որ կրակեմ, բայց մտածելով, որ իմ այդ քայլը աւելի եւս պիտի վհատեցնէր մխանները, որոշեցի կենդանի մնալ մինչեւ զինուորներուն չէնքին մէջ մտնելը:

Մինչ ես այս մտքերով էի զբաղուած եւ դառնացած մեր այն ընկերներուն դէմ, որոնք իրենց խոստումը չկատարեցին, յանկարծ, սոսկալի պայթիւն մը տեղի ունեցաւ իմ եռեւս, եւ ես չվերտուեցայ դէպի դիմացի սիւնը: Ետ դառնամ եւ ի՛նչ տեսնեմ. մեր ընկերներէն մէկը բոլորովին մերկ յատակին վրայ փըռուած, մարմինը ծուխ-ծուխ եղած եւ փորոտիքը աչ ու ձախ նետուած: Իրմէ երեք քայլ հեռու ուրիշ երկու ընկերներ ոտքերէն վիրաւորուած փռուեր էին գետին: Հասկցայ, որ դօտիին մէջ պահուած ռումբերն էին պայթած, երբ դուրսէն ստացած զընդակով մը գետին էր փռուած: Ալ կողմս կանգնած Ռուբէնը քանի մը ծանր փչրանքներ ստացած էր կռնակին վրայ եւ ինձ դառնալով. «Պու նէ՞... արքամի խաչլատին», ըսաւ ու ձեռքը մէջքին տարաւ: Այս դէպքը միայն ինձ յիշեցուց մեր ռումբերը: — «Տղերք, հանեցէք ձեր վրայի ռումբերը եւ դրէք այս սեղանին վրայ», հրամայեցի ես: Մէկ րոպէի մէջ 20-ի չափ ռումբեր դըրուեցան սեղանին վրայ:

— Մխիթա՛ր, է՛կ ինձ մօտ, ըսի եւ սկսայ անոր թեւերուն վրայ չարել հինդ ռումբ, եւ միասին դնացինք դէպի դրան դըլուխն եղող պատուհանը: Պատուհանին փեղկերը փակ էին. բը-

ունցքի հարուածով մը դէպի դուրս չպրտեցի փեղկերը եւ սկսայ հատիկ-հատիկ բաց թողուլ ռումբերը դէպի դրան կողմը: Մէկ, երկու, երեք, չորս — իրար ետեւէ սկսան պայթիլ այդ դժոխային մեքենաները սոսկալի աղմուկով, եւ վիրաւորներու վայնասունը բռնեց աշխարհը: Երբ հինգերորդ ռումբը Մխիթարի ձեռքէն առի, չպրտեցի դէպի դուրս, նկատեցի, որ պատուհանին փեղկերէն մէկը փակուելու վրայ էր: Իսկոյն «Մխիթա՛ր, պառկէ», ըսի եւ ես ալ փռնտեցայ գետին: Գուշակութիւնս ճիշդ դուրս եկաւ. ռումբը փեղկին անկիւնին դպաւ եւ պատուհանին մէջ պայթեցաւ: Մխիթարը անվնաս կերպով վիրաւորուեցաւ, իսկ ինձ ոչինչ չեղաւ:

Դուրսի հրացանաձգութիւնը վայրկենապէս դադրեցաւ: Մօտեցայ նոյն պատուհանին դէպի դուրս նայելու. ուժանակի կապոյտ ծուխը նոսրացեր էր արդէն, եւ փողոցը բոլորովին մաքրուած էր թուրք զինուորներէն: Մի քանի դիակներ կային ցիր ու ցան ընկած եւ ծանր վիրաւորներ, որոնք սողալով կ'աշխատէին հեռանալ դէպի աւելի հեռուն: Իսկ զինուորներն ու իրենց սպանները քաշուեր էին աւելի հեռուն եւ հրացաններն ուղղած դէպի դուրը եւ պատուհանները՝ կը սպասէին: Իմ գլուխս տեսնելուն պէս՝ համազարկ մը ուղղեցին դէպի պատուհանը, բայց ես արդէն ներս քաշուած էի:

Այս առաջին հինգ ռումբերու առաջ բերած սարսափը ահագին թեթեւութիւն բերաւ իմ վրայ. կարծես, ջաղացի քար մը ընկաւ սրտիս վրայէն: Անմիջապէս կարգադրեցի տոպրակներու մէջ եղող բոլոր ռումբերը շարել անկիւնի սեղանին վրայ եւ չորս հոգի դրի այնտեղ, որ ռումբերուն քափսիւլները դնեն: Մէկ-մէկ հոգի ալ կանգնեցուցի պատուհաններուն մօտ, ամէն մէկին տալով 4-5 պատրաստի ռումբեր՝ պատուիրելով, որ մինչեւ իմ սուլիչի ձայնը չլսեն, ոչ մի ռումբ չնետեն:

Մինչ ես այս պատրաստութիւնները կարգի դրի, դրսի հրացանաձգութիւնը նորէն սկսաւ աւելի սաստիկ կերպով. թուրք սպաներուն հայհոյանքները կը մօտիկնային մեզ զգալի կերպով: Մօտեցայ պատուհանին եւ տեսայ, թէ ինչպէս սպաները սուրերը քաշած՝ կ'առաջնորդէին սուինաւոր զինուորները, իսկ հեռու մնացածները զնդակի տարափ կը տեղային դէպի պատուհանները: Դուռը միշտ բաց էր. դրան մօտ զինուորները յանձնեցի Ռուբէնին, իսկ ես պատուհանի մօտ կանգնած դուրսը կը դի-

տէի: Երբ պինուորները մօտիկցան դրան, սուլիչի ազդանշանին վրայ չորս ռումբեր տեղացին վրանին. դարձեալ փախչող փախչողի եղաւ եւ փողոցը մաքրուեցաւ մէկ ակնթարթի մէջ:

XIII

ԲԱՆԿ ՕԹԹՈՄԱՆԷՆ ՆԵՐՍ

Ռումբերու մէջտեղ դալէն յետոյ, դրսի զօրքը երեք անգամ միայն փորձեց դէպի դուռը յարձակիլ եւ ամէն անգամին ալ ծանր կորուստներով ետ փախաւ: Ի վերջոյ, քաշուեցաւ հեռուն, դէպի մեծ պողոտան բացուող փողոցներուն բերանը, եւ անկէ էր, որ պինուորները իրենց հրացանները կ'ուղղէին դէպի պատուհաններն ու դուռը, որ տակաւին բաց կը մնար, բայց իրենց չեղակի կրակը դարձաւ անվնաս:

Ես միշտ կանգնած էի դրան վրայի պատուհանին մօտ եւ ժամանակ առ ժամանակ դլուխս դուրս կը հանէի փողոցը դիտելու համար: Մէկ ալ տեսնեմ՝ դիմացի մայթով մէկ ժանտարմ եւ ներսէն փախած ալպանացի, հրացանները ձեռքերնին, կուչ եկած, զդոյշ քայլերով, կը յառաջանային դէպի դուռը: Թելօք աղբարները կ'ուղղէին հերոսական փորձ մը ընել ներս մտնելու համար:

Անմիջապէս ատրճանակս ուղղեցի իրենց, եւ առաջին կրակէն ալպանացին ետ փախաւ, իսկ ժանտարմը չդիտուեցաւ, իր հրացանով պատասխանեց ինձ եւ անմիջապէս չոքեցաւ նորէն. հետեւեցաւ երկրորդ կրակ մը ինձմէ, որուն նորէն պատասխանեց ժանտարմը: Վերջապէս, երրորդ թէ չորրորդ դնդակը դլխիս յարդէ դլխարկը դէպի ներս թռցուց, իսկ իմ հինդերորդ կրակէն ժանտարմը քթին-բերնին փռուեցաւ մայթին վրայ:

Մեր ռաղմամթերքը խնայելու համար տղոց պատուիրեցի այլեւս չկրակել, նոյնիսկ ատրճանակով, որքան ատեն որ թշնամին դէպի դուռը չէր յառաջանար: Շուտով զօրքն ալ դադրեցուց աննպատակ կրակը. միայն երբ մեզմէ մէկին դլուխը կը տեսնէին պատուհաններէն, քանի մը դնդակ բաց կը թողնէին:

Ինքնաբերաբար ստեղծուած այս պինադադարի մէջոցին Ռուբէնը իր չորս ընկերներովը իջաւ դէպի դուռը, եւ զգուշութեամբ

սկսան նախ՝ թափուած դիակները մէկ կողմ քաշել եւ յետոյ՝ ապակիէ կտորները մաքրել՝ փեղկերը կարենալ դոցելու համար: Մեր ընկերներէն միայն երկուսին դիակները դտան — Բաբերդցի Յովհաննէսինը եւ Բարկէնինը՝ դրան դրսի սանդուխներուն վրայ ընկած: Դիակները ներս քաշելին բաւական դժուարութեամբ, իսկ տասներկու թրքական դիակները դուրս չպրտեցին:

Երբ մերոնք այս աշխատանքով էին զբաղուած, հեռուէն թուրքերը սկսան կրակել դէպի դուռը, բայց անօգուտ. դնդակները այնքա՛ն հեղակի կուգային, որ մերոնց ոչ մէկ վնաս կըրնային հասցնել: Ի վերջոյ, կրցան ցրուած երկու փեղկերը վրայ բերել եւ դոցել: Բայց դուռը ներսէն ամրացնելու յարմարութիւն չունէր:

Այդ օրը բանկի համալները 8–10 բեռ մէճիտիէով լեցուած տոպրակները դէպի դուրս տանելու վրայ էին եղեր, երբ մենք ներս էինք մտած: Խեղճ համալներէն մէկը մեր դնդակներէն ըսպանուած ընկած էր սանդուխին վրայ, իսկ միւսները, բեռները թողած, փախած էին դէպի ներս:

Տղայոց ըսի, որ այդ տոպրակները չարեն դրան եռեւը: Բացի այդ, ներքեւի յարկի դանձարանէն, որուն դուռը բաց էր, ուրիշ դրամի տոպրակներ եւս բերել տուի, եւ դուռը լաւ մը ամրացուցինք:

Ժամը 4–5–ը անցած էր, երբ դուռը փակեցինք, վերջապէս: Հիմա այլեւս ապահով էինք արտաքին յարձակումէ, եւ սկսանք մտածել ներքին կարգադրութեանց մասին:

Իմ սիրելի Բարկէնին անշունչ դիակը պառկած էր աչքիս առաջ. հապա ո՞ւր մնաց Հրաչը: Եթէ դրանը սպանուած լինէր, անոր դիակն ալ պիտի դտնէինք: Սկսայ նորէն հարց ու փորձ ընել տղոցը առանձին–առանձին. մէկ–երկուքը ըսին, թէ իրենք տեսան Հրաչին չէնքին մէջ մտնելը, բայց անկէ յետոյ զինքը տեսած չէին: Անմիջապէս մէկը ուղարկեցի վերեւի յարկերը՝ Հրաչը փնտռելու համար: Տղան դնաց, ամէն տեղ ման եկաւ եւ ձեռնունայն վերադարձաւ:

Ա՛խ, Աստուած, դոնէ Հրաչը կենդանի լինէր, կ'ըսէի մտքիս մէջ, բայց ի՞նչ օգուտ, վստահ այն էր, որ ես մինակ էի մնացած: Բանկը մեր ձեռքն էր, եւ ո՛չ մէկ միջամտութեան նշան չերեւար դուրսը, իսկ մեր խելօք աղբարը՝ Վարդօն կ'ըսէր, թէ հե–

ըլլք է, որ մենք բանկին մէջ լինէլինք, մէկ ժամ չանցած՝ եւրոպական զօրքը դուրս էր գալու ցամաք:

Փաստն այն էր, որ ժամը չորսին ունէին երեք սպանուած, վեց ծանր վիրաւոր, երկու թեթեւ վիրաւոր եւ ինձ հետ միասին 12 հոգի միայն անվնաս մնացած: Հապա ո՞ւր մնացին միւսները: Չէ՞ որ 31 հոգի հաշուեցինք վերջին անգամ դպրոցին չէնքին մէջ:

Կատաղութենէս ինչ ընելս չդիտէի: Անցած երեք դժոխային ժամերուն մէջ այնքան պոռացեր էի եւ հրամայեր, որ ձայնս բոլորովին կտրուեր էր. երկու քայլի վրայ հազիւ ձայնս կը լսէին. իսկ հազուստներս թաց էին լուացքի պէս, ա՛յնքան քրտնած էի:

Զայրանալով դործ առաջ չերթար, մտածեցի, եւ որոշեցի բարձրանալ վերեւի յարկերը, պաշտօնեաները հաւաքել մէկտեղ եւ անոնց բացատրել մեր պահանջները՝ մի գուցէ անոնց միջոցով արագացնէի եւրոպական դեսպաններու միջամտութիւնը: Դրսէն մինչեւ մեզ կը հասնէր Ղալաթիոյ կողմէն թուրք խուժանի ոռնոցը. ինձ համար պարզ էր, թէ սկսեր էին կոտորածը անմեղ հայերու:

Բոլոր տղաները իրենց դիրքերուն մէջ տեղաւորելէն յետոյ, հետս միայն մէկ հոգի առած, իբրեւ թիկնապահ, ռումբով եւ ատրճանակով զինուած, սկսայ սանդուխներով բարձրանալ դէպի երկրորդ յարկը:

Մարմարեայ սանդուխին վրայ տեսայ արեան մեծ լճակ մը եւ անոր կողքին ընկած Հրաչին կաշեայ դեղին պայուսակը ուժանակով լեցուն: Րոպէ մը ապշած մնացի: Ըսել է, թէ Հրաչը մինչեւ այստեղ բարձրացեր է եւ այստեղ սպանուեր. հաւանաբար, բանկի պաշտօնեաներու կողմէ դիակը պատուհանէն դուրս նետուած լինի՝ հետքը կորսնցնելու համար, մտածեցի, եւ աչքերս արցունքով լեցուեցան: Ջովիս տղուն ըսի, որ պայուսակը վերցնէ, եւ բարձրացնէ վեր:

Բանկի երկրորդ յարկը չրջանաձեւ պատշգամբ մը ունի, որուն վրայ կը բացուին բազմաթիւ սենեակներ զանազան մեծութեամբ: Երբ բարձրացանք այնտեղ, նկատեցի, որ սենեակներուն դռները կիսաբաց էին եւ սարսափահար դէմքեր դուրս ցցուած՝ մեզ կը դիտէին: Իմ քաշուած ձայնով սկսայ ֆրանսերէն անոնց բացատրել, որ մեզմէ վախնալու չեն, որ մենք հայ յեղափոխականներ ենք եւ բանկան դրաւելու եկած՝ ստիպելու համար, որ եւրոպա-

կան դեսպանները միջամտեն եւ վերջ դնեն հայկական կոտորած–ներուն։

Ի միջի այլոց կ'ըսէի. «Կը լսէ՞ք դրսի ոռնոցը. այդ Թուրք ամբոխն է, որ նորէն հայերը կոտորելու է սկսած»։

Իմ այս խօսքերը կը լսէին սարսափահար՝ դէմքերը կիսաբաց դուռներու մէջէն, եւ բոլորը նոյն պատասխանը կը կրկնէին Թուխաւի պէս.—

— Առէք ամէն ինչ, բայց խնայեցէք մեր կեանքերը...

Եւ երբ ես կը փորձէի մօտիկնալ իրենց, ներս կը փախէին եւ դռները կը փակէին անմիջապէս։

Երբ քանի մը անգամ նոյն բանը կրկնուեցաւ, ես սկսայ բար–կանալ եւ աւելի կոպիտ կերպով խօսիլ իրենց հետ, մանաւանդ որ 4–5 անգամ կրկնեցի, Թէ մենք աւազակներ չէինք, այլ հայ յեղա–փոխականներ։ Անոնք դարձեալ կը պատասխանէին. «Առէք ամէն ինչ եւ խնայեցէք մեզ»։

Ի վերջոյ, բարկացած ձայնով ըսի.—

— Վախկոտ Թշուառականներ, ձեր խիղճը կը պահանջէ, որ մեզ դործակցիք, ապա Թէ ոչ՝ ստիպուած պիտի լինինք չէնքը օդը հանել եւ բոլորս միասին չան սատակ լինել։

Այս սպառնալիքը երբ լսեցին, աւելի սարսափեցան. բոլոր դռները մէկանց փակուեցան, ու լացի ոռնոցներ սկսան լսուիլ։ Ցանկարծ, իմ ձախ դռներէն մէկը բացուեցաւ, կարմիր մազե–բով, բարձրահասակ մէկը, մխանները մէկ կողմ քշելով՝ դուրս եկաւ եւ իր ընկերներուն ըսելով՝ «Ցիմարնե՛ր, չէ՞ք տեսներ, որ մեզ պէս քաղաքավարի մարդ մըն է կայնած դիմացնիդ, ի՞նչ կը վախնաք», վճռական քայլերով մօտեցաւ ինձ եւ իր ձեռքն երկա–րեց։

— Ես իրլանտացի եմ, պարոն, եւ ձեզ չատ լաւ կը հասկնամ. ինչո՞վ կարող եմ ձեզ օգնել։

Այս համակրելի երիտասարդին ձեռքը սեղմելէն յե–տոյ, բացատրեցի իրեն մեր կացութիւնը եւ մեր ծրագիրը։ Իրմէ խնդրեցի նախ՝ հանդստացնել իր պաշտօնակիցները, յետոյ՝ բո–լորը հաւաքել մէկ մեծ սրահի մէջ, որպէսզի հսկողութիւնը հեշտ լինէր մեզ համար, եւ երրորդ՝ իրենց գլխաւորներէն 3–4 հոգի կանչել առանձին տեղ մը՝ իրենց հետ խօսելու համար։

«Ամենայն ուրախութեամբ», ըսաւ ու շարժուեցաւ դէպի կիսաբաց դռները՝ բոլորին յորդորելով դուրս գալ։ Մէկը միւսի

եռեւէն սենեակներուն դռները բացուեցան եւ իւրաքանչիւր սենեակէն 10–15 հոգի դուրս թափեցան՝ դունատ դէմքերով, աչքերնին լայն բացուած մահուան սարսափէն, եւ չրջապատեցին զիս։ Ոմանք գետին կը չոքէին, ուրիշներ ձեռքերս կը համբուրէին, ոտքերուս կը փաթթուէին եւ բոլորին բերանը նոյն խօսքն էր.— «Խնայեցէք մեր կեանքը, ըրէք ինչ կ'ուզէք, միայն թէ մեզ մի՛ սպանէք»։

Թէ՛ մեղքս կուզար այդ ողորմելիներուն եւ թէ՛ կը բարկանայի մտքիս մէջ, որ մեզ մարդասպաններու տեղ կը դնէին։

Փորձեցի ամէնքը հանդարտեցնել.— «Մի՛ վախնաք, մենք մարդասպաններ չենք եւ ոչ ալ աւազակներ. հայեր ենք եւ մեր ժողովուրդի դառը պաշտպանելու համար է որ այստեղ եկած ենք. հանդարտեցէք եւ հաւաքուեցէք այն մեծ սրահը. ձեզ բան ունիմ ըսելու»։

Կամաց–կամաց ուշքի եկան եւ սկսան հաւաքուիլ երկրորդ յարկի մեծ սրահը, որը դէպի Ոսկեղջիւրը կը նայէր։ Իրլանտացի երիտասարդը հետս առած՝ չրջեցայ բոլոր սենեակները եւ ամէնքը հաւաքեցի մեծ սրահին մէջ։ Մօտ 150 հոգի հաւաքուած էին այնտեղ, երբ ես ներս մտայ՝ թիկնապահս թողնելով դրան առջեւ, ռումբը ձեռքին։

Շատ քաղաքավարի լեզուով մը սկսայ իրենց բացատրել մեր նպատակը։ Ըսի իրենց, թէ մինչեւ որ որոշ երաշխիք չստանայինք, թէ հայերը այլեւս չեն կոտորուելու եւ խոստացուած բարենորոգումները պիտի գործադրուէին, մենք դուրս չէինք գալու բանկէն։ Իսկ եթէ դրսէն փորձեն բռնի կերպով մեր ձեռքէն առնել չէնքը, մենք պիտի դիմադրէինք մինչեւ մեր վերջին փամփուշտն ու ռումբը եւ, ի վերջոյ, ուժասնակով չէնքը օդը պիտի հանէինք, անձնատուր չլինելու համար։ Իրենց չահը եւս կը պահպանէր, որ եւրոպական միջամտութիւնը, որքան կարելի էր, շուտ լինէր, քանի մեր ռազմամթերքը չէր վերջացած։

Բոլորն սկսան սարսափած աչքերով իրար նայիլ եւ յետոյ՝ լռեցին։ Իրենց քիչ առաջուայ տարերային սարսափը փոխարինուեցաւ նոր սարսափով մը, աւելի որոշ, եւ բոլորը միասին սկսան հարցնել, թէ ինչո՞վ կարող էին մեզ օգնել՝ կարելի եղածին չափ շուտ եւրոպական միջամտութիւն առաջ բերելու համար։

Առաջարկեցի, որ իրենցմէ մէկը ուղարկեն դեսպաններուն մօտ՝ մեր պահանջները անոնց հաղորդելու համար։ Անմիջապէս

համաձայնեցան, եւ բանկի երկրորդ տնօրէնը՝ Mr. Aubineau առաջ անցաւ ու ինձ ներկայանալով ըսաւ, որ ինք պատրաստ է երթալու։

Ինդրեցի իրմէ վեց երիտասարդ քարտուղարներ առնել, ինչպէս նաեւ 2–3 հոգի բանկի աւագ պաշտօնեաներէն եւ ինձ հետ առանձնանալ իր գրասենեակը։ Ինդիրքս հրամանէն աւելի ազդեցութիւն ունեցաւ։ Շուտով բոլորս նստած էինք բանկի տնօրէնին սենեակը մեծ գրասեղանի մը չուրջ, թիկնապահս գրանը առաջ։ Դուրսը հատուկտոր հրացանաձգութիւն կար միայն։

Պատմեցի իրենց մեր պահանջներու մասին. ըսի նոյնպէս, որ մեր այդ պահանջները գրաւոր ձեւով ներկայացուած էին արդէն վեց մեծ պետութեանց դեսպաններուն. իրենց կը մնար դեսպաններուն միջամտութիւնը արագացնել՝ օդը ելլելու վտանգէն ազատուելու համար։ Ես սկսայ Ֆրանսերէն թելադրել հետեւեալ նամակը՝ ուղղուած վեց մեծ պետութեանց դեսպաններուն. գրի կ'առնէին իմ դիմաց չարուած վեց երիտասարդ քարտուղարները։

«Բանկ Օթթոմանը մեր ձեռքն է, եւ մենք անկէ դուրս չենք գալու, մինչեւ որ մեր հետեւեալ պայմանները չկատարէք.—

«1.— Դադրեցնել Պոլսոյ մէջ սկսուած կոտորածը անմիջապէս։

«2.— Դադրեցնել բանկային վրայ դինուած յարձակումը, հակառակ պարագային, երբ մեր ռազմամթերքը հատնի, ուժանակով բանկը օդն ենք հանելու։

«3.— Գրաւոր երաշխիքներ տալ մեզ հայկական բարենորոգումներու գործադրութեան մասին այն բարեփոխութեամբ, զոր Հ. Ց. Դ. Կ. Կոմիտէն առաջարկեր է ձեզ առանձին դրութեամբ։

«4.— Ազատ արձակել այս դէպքերուն առիթով բռնուած բոլոր հայ յեղափոխականները։

«Հակառակ պարագային՝ մենք ստիպուած պիտի լինինք բանկի չէնքը օդը հանելու մէջի բոլոր եղածներով։

Ներկայացուցիչ
Հ. Ց. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷԻՆ

Ես սկսայ ստորագրութիւնս դնել այս ձեւով գրուած վեց նամակներու տակը։ Եւ այդ ընելու համար՝ ձեռքիս ատրճանակը դրեր էի սեղանին վրայ իմ դիմացս։ Հազիւ 2–3 ստորագրութիւն դրեր էի, երբ նկատեցի, որ մէկը իմ կռնակէս ձեռքը երկնցուց

աւրճանակիս, խլեց սեղանին վրայէն եւ միւս ձեռքն ալ ուսիս դրաւ։

Հաղիւ ես վեր թռայ տեղէս, ի՞նչ տեսնեմ. Հրաչէը, կասկարմիր դէմքով դիմացս կանգնած՝ ինձ կը յանդիմանէ, թէ ինչո՞ւ աւրճանակս սեղանին վրայ էի թողուցած։ Վախ եւ ուրախութիւն իրար խառնուեցան։

— Տօ՛, ո՞ւր էիր, մարդ Աստուծոյ, ըսի եւ իրեն փաթթուեցայ։

— Տանիքին վրայ էի մինչեւ հիմա. քու մեկնելէդ յետոյ, այդպէս որոշեցինք, որ ես երկու հոգի հետս առած տանիքէն չէնքը պաշտպանէի։ Ո՞ւր է Բարիկէնը։

— Բարիկէնը սպանուած է. դիակը վարը սանդուխին վրայ է։

— Իսկ Աշոտն ու Եգիպտացի՞ն։

— Անոնք չէնքի մէջ չեն։

— Վա՛յ, թշուառական Աշոտ, վայ. ես գիտէի, որ նա խարդախ էր. խեղճ Եգիպտացին ալ խաբեց իրեն հետ տարաւ. երեք հատ ալ ուրիշ տղաներ, իբրեւ թէ ռումբեր բերելու համար։

Այս թեթեւ հարց ու փորձէն յետոյ, Հրաչէին պատմեցի վարի անցուդարձէն եւ երբ ըսի, թէ դուռը լաւ ամրացուցած ենք եւ դրսէն այլեւս վտանգ չկայ, շատ ուրախացաւ եւ ինձ համբուրեց։ Տանիքի վրայ եղած աւեն ան տեսեր ու լսեր էր, որ հրացանաձգութիւնը դադրած է, բայց կասկածելով, թէ զօրքը կրնայ ներս մտած լինել, կը սկսի զգուշութեամբ վար իջնել՝ իրողութիւնը ստուգելու համար։ Ձիս հարցնելով կը գտնէ եւ սենեակս կը մըտնէ։

Այս կարճ խօսակցութենէն յետոյ, ես նստայ դարձեալ եւ շարունակեցի ստորագրել նամակները եւ Հրաչէին տուի, որ նա ալ ստորագրէ։

Երբ ժամը հինգ եւ կէսն էր, թղթերը պատրաստ էին։ Շէնքին մէջէն գտանք չարժական սանդուխ մը առաջին յարկի պատուհանէն վար իջեցնելու համար մեր երկու բանագնացները՝ մէկը Ֆրանսացի մը եւ երկրորդը Հապէշ պէյ անունով Թուրք մը, այս վերջինը դէպի Երլտըղ երթալու համար։

Այստեղ արժէ փակագիծ մը բանալ։

Երբ ես բանկայի տնօրէնին սենեակը նստած կը խօսէի պաշտօնեաներուն հետ, նկատեցի, որ պատուհանին մօտ Ֆէսով անծանօթ մարդ մը կար նստած։ Դարձայ իտալացի դանձապահին

եւ հարցուցի, թէ ո՞վ է այդ պարոնը: Այս ըսելուս պէս պատուհանի քովի մարդը ոտքի ելաւ եւ սկսաւ ֆրանսերէն լեզուով երկար ճառ մը խօսիլ, թէ ինքը ազատամիտ թուրք մըն է, թէ ինքը միշտ դէմ է եղած հայկական կոտորածներուն, եւայլն, եւայլն: Տեսայ, որ շատ երկար կ'ընէ, ըսի իրեն.

— Ճառ հարկաւոր չէ, տեղդ նստէ:

Ֆուլիս խոտլացին դարձաւ ինձ՝ խնդրելով.

— Պարոն Գարօ, թէեւ թուրք է Հաղդը պէյը, բայց շատ լաւ մարդ է. ի սէր Աստուծոյ, չսպանէք զինքը:

Զարմացմամբ նայեցայ թուրքին. դոյնը ճեփ-ճերմակ էր դարձած վախէն. անմիջապէս ոտքի ելաւ նորէն:

— Նստեցէք, խնդրեմ, ըսի ես եւ դառնալով խոտլացիին.

— Դուք մեզ որո՞ւ տեղ դրեր էք. մենք մարդասպաններ չենք, պարոն. լաւ թուրք կամ վատ թուրք, մեզմէ վախնալու պէտք չունին, պայմանով, որ մեր հրամանները կատարեն, քանի մենք այս չէնքին տէրն ենք:

Իմ այս խօսքերէն սէրտ առած՝ խոտլացին յայտնեց, որ Հաղդը պէյը պալատի թարգմաններէն մէկն էր, Սուլթանին անձնական դործերով էր եկած բանկը եւ լաւ պիտի լինէր, որ ընդհանուր դործի համար անոր ալ թոյլ տայի իրեն հետ երթալու: Ինք դեսպաններուն մօտ պիտի երթար, իսկ թուրք պաշտօնեան՝ պալատը, պատմելու համար չէնքին մէջ բանտարկուած պաշտօնեաներու յուսահատական դրութիւնը:

Ես համաձայնեցայ այդ առաջարկին եւ օդտուելով հանդամանքէն՝ պահանջեցի, որ Հաղդը պէյ անմիջապէս յարաբերութեան մէջ մտնէ դրսի զօրքերու հրամանատարին հետ եւ անոնց համոդէ այլեւս փորձ չընել յարձակումով չէնքը մեր ձեռքէն առնելու, ի դուր տեղ մեր ռազմամթերքը չծախսելու համար:

Անմիջապէս համաձայնեցան իմ այս առաջարկին, եւ խոտլացին, Հաղդը պէյը եւ ես մօտեցանք անկիւնի պատուհանին. ճերմակ դրօշակ մը ձեռքիս սկսայ նշան ընել դէպի դուրս: Հրացանաձգութիւնը բոլորովին դադրեցաւ դրսէն. Հաղդը պէյ մօտեցաւ պատուհանին եւ հարց ու փորձ ընելով իմացաւ, թէ ով է մեր դէմ կռուող զօրքին հրամանատարը: Թուրք հրամանատարը համաձայնեցաւ այլեւս փորձ չընել չէնքը մեզմէ դրաւելու, բայց սպառնացաւ մեզ դնդակահար ընել, եթէ փորձէինք չէնքէն դուրս դալ:

Հապդը պէյ ըսաւ նոյնպէս, որ կէս ժամ յետոյ, ինքն ու բանակին տնօրէնը դուրս պիտի դային չէնքէն, իրենց բանապնացները, խնդրեց, որ ամէն մէկուց ձեռք առնէ թիւրիմացութիւն չլինելու համար:

Այս դէպքէն շատ յետոյ, բախան ուզեց, որ նոյն Հապդը պէյին հետ մենք հանդիպէինք բոլորովին այլ պայմաններու մէջ, բայց դարձեալ իրենց ախոյեաններ:

Հապդը պէյը դարձեր էր Հապդը փաշա, Օսմանեան կայսրութեան մեծ վէզիր, իսկ Ամմէն Գարօն դարձեր էր Փաստրմաճեան՝ Իրպրումի երեսփոխան Օսմանեան Փարլամենթին մէջ: Կարնոյ երեսփոխանը իր ձեռքէն եկածը կ'ընէր յաջողցնելու համար երկաթուղիներու շինութիւնը Հայկական վիլայէթներու մէջ յօդուտ այդ նահանգներու ազգաբնակութեան եւ Օսմանեան կայսրութեան, իսկ մեծ վէզիր Հապդը փաշան ամէն հնարամտութեանց կը դիմէր ձախողեցնելու համար այդ ծրագիրը յօդուտ դերման ընկերութեան մը եւ ի վնաս Օսմանեան կայսրութեան:

Ժամը վեցն էր, երբ կարողացանք ճամբու դնել մեր երկու բանապնացները:

Դրսէն այլեւս անմիջական վախ չկար: Հրաչէն հետ սկսանք խորհիլ դիւերուայ պատրաստութեանց մասին. նախ՝ կարգադրեցինք ցուցակագրել չէնքին մէջ եղած բոլոր բնակիչները — ցուցակին վրայ կային 154 մարդու անուններ, մեծ մասամբ պաշտօնեաներ. 8–10 հոգի յաճախորդներ էին: Յետոյ, յոյն ճաշարանապետը վար կանչեցինք եւ անոր պատուիրեցինք իր ունեցած պաշարը այնպէս կարգադրել, որ բոլորին մէկ-մէկ կտոր հաց եւ քիչ մը կերակուր բաժին իյնայ: Հրաչը յոյնին հետ վեր բարձրացաւ կերակուրին խնդիրը կարգադրելու, իսկ ես ելայ երկրորդ յարկը իմ պատերազմական դերիներու դիւերուան հանդիստի մասին մտածելու:

Երբ մտայ մեծ սրահը, այս անգամ աւելի մտերմօրէն ընդունեցին զիս: Դէպի Ոսկեղջիւր նայող բոլոր սենեակները յատկացուցի ննջարանի եւ միւս սենեակներուն մէջ եղած բոլոր բազկաթոռները փոխադրել տուի այնտեղ: Իմ բոլոր հրամաններըը շատ սիրով կը կատարէին: Մէջերէն 5–6 երիտասարդներ ընտրեցի ճաշարանէն կերակուր բերելու համար՝ խնդրելով, որ առաջ տաբլբաւորներուն տան, յետոյ՝ երիտասարդներուն:

Իմ այս փափկանկատութիւնը բոլորին դիւր եկաւ: Յետոյ,

խստիւ պատուիրեցի, որ չհամարձակին ոեւէ յարաբերութիւն պահել դրսի աշխարհին հետ, եւ սպառնացայ, որ պարտազանցները զնդակահար պիտի ընեմ:

Ըսի իրենց, թէ մինչ պաշարուած բերդի մը մէջ էինք, որի հրամանատարը ես էի, եւ բոլորիս չահը կը պահանջէր, որ դրսի թշնամին ոչ մէկ տեղեկութիւն ունենար մեր ուժի մասին: Արդիւնքի նմանապէս առանց իմ հրամանին այդ երեք սենեակներէն դուրս գալու:

Ամէն անգամ որ կը մտնէի պաշտօնեաներու սենեակը, շատեր կը մօտենային ինձ եւ կը խնդրէին թոյլ տալ իրենց դուրս երթալու: Ամէն մէկը պատճառ մը կը բերէր: Մէկը կ'ըսէր, թէ նոր ամուսնացած է, միւսը թէ՝ ինքն է միակ ապաւէնը բազմանդամ ընտանիքի մը, եւայլն, եւայլն: Բոլորին նոյն կտրուկ պատասխանը՝ ոչ ոքի չպիտի թոյլ տամ:

Անգամ մըն ալ երբ պատշգամբին վրայ մտածկոտ կ'երթայկուգայի քիչ մը ջղերս հանդստացնելու համար, կարճահասակ ֆրանսացի ծերուկ մը առաջս կտրեց եւ վարէն վեր նայելով ինձ՝ հարցուց.—

— Պարոն, դո՞ւք էք այս մարդոց չէֆը:

— Այո՛, պատասխանեցի:

— Գիտէ՞ք ինչու ձեզ անհնազիստ կ'ընեմ: Ես ֆրանսացի եմ. երէկ միայն Փարիզէն այստեղ հասայ կնոջս եւ երկու աղջիկներուս հետ. իշխանաց կղզին իջանք. ես այսօր քաղաք իջայ՝ չէք մը դանձելու համար եւ ընկայ այս դժոխքին մէջ: Պիտի խնդրէի ձեզմէ, որ ինձ թոյլ տաք տուն երթամ. չէ թէ ես իմ կեանքիս մասին կը մտածեմ, այլ այն խեղճ կնոջս եւ աղջիկներուս, շատ ջղային են. երբ լսեն, թէ ինչ պատահած է այստեղ եւ եթէ այս դիշեր տուն չերթամ, սարսափէն պիտի մեռնին երեքն ալ:

Եւ այս բոլորը մէկ շունչով ու այնքան անկեղծ չեշտով մը ըսաւ, որ խեղճ ծերունին վաստկեց իմ ամբողջ համակրութիւնը:

— Շատ կը ցաւիմ, որ չպիտի կարողանամ ձեր խնդիրքը կատարել, իմ սիրելի պարոնս: Կը լսէ՞ք դրսի աղմուկը՝ թուրք խուժանն է, որ քրիստոնեաները կը կոտորէ: Եթէ ձեզ թողնեմ, ձեզ ալ կարող են սպանել, ըսի ու ճամբու դրի ծերուկը:

Իջայ վար տղայոց նայելու, թէ ինչ կ'ընեն: Եւ երբ նորէն բաբձրացայ երկրորդ յարկը, նկատեցի, որ փողոցին նայող ան-

կիւնի սենեակին մէջ մէկը կանդնած դրսի հետ կը խօսէր բարձր ձայնով։

Դրսէն կը հարցնէին.—

— Հայերը քանի՞ հոգի են։

— Վաթսուն-եօթանասուն հոգի լինելու են, կը պատասխանէր սենեակի մէջինը։

Կամացուկ մօտեցայ սենեակի դրանը եւ ներս մտնելով՝ խօսողին ականջէն բռնեցի եւ դուրս բերի սենեակէն։ Որոշած էի տղոցմէն մէկին հրամայել, որ չան-սատակ ընէ։ Թխադէմ թուրք երիտասարդ մըն էր. դոյնը անմիջապէս նետեց եւ ամբողջ մարմնով սկսաւ դողալ։

Երբ հասանք սանդուխի գլխի բաց տեղը, խոլացի դանձապահը եւ իրլանտացի երիտասարդը վազեցին դէպի ինձ եւ խնդրեցին ներել այս անդամ, եւ սկսան յանդիմանել թուրքին՝ ըսելով, թէ ինչու այդ յիմարութիւնն ըրաւ. իսկ ան կ'արդարանար, թէ ինք իր սենեակն էր դնացած ծխախոտ առնելու. դրսի սպան իր անձնական ծանօթն էր, իրեն հարցուց եւ ինք առանց մտածելու պատասխանեց։ Միւս պաշտօնեաներն ալ դուրս թափուեցան իրենց սենեակներէն եւ բոլորը միաբերան.—

— Պարոն Գարօ, այս անդամ մեզ ներէ, ուրիշ անդամ պատահելուն հրացանագարկ ըրէ ով ալ ըլլայ։

— Շատ լաւ, կը ներեմ, բայց պիտի խնդրեմ, որ ուրիշ անդամ այսպիսի անհամ կատակներ չընէք ինձ հետ, ըսի եւ թուրքին ականջը բաց թողի։

Թուրքը անմիջապէս ձեռքս բռնեց համբուրեց, իսկ միւսները ուրախութեան բացագանչութիւններ ըրին իմ հասցէիս։ Ցետոյ, ինձ ըսին, որ մաքսատան ընդհանուր տնօրէնին տղան է եղեր, բանկին պաշտօնեաներէն մէկը։

Այս դէպքէն յետոյ, աւելի խստացուցի պաշտօնեաներու հրամանատարութիւնը եւ սկսայ ինքս ման դալ չէնքին չորս կողմը։ Ֆրանսացի ծերուկին խօսքերը ականջիս մէջ էին. «Շատ ըրդալին են, սարսափէն պիտի մեռնին երեքն ալ»։ Յանկարծ, միտք մը ունեցայ. քանի որ այդ թուրքին անձնական բարեկամն է դրսի սպան, կարելի պիտի լինի անոր միջոցով նամակ հասցնել Իշխանաց կղզին։ Ու դէպի մեծ սրահը դնացի. բազմութեան մէջ դըտայ Ֆրանսացի ծերուկս եւ դուրս կանչելով՝ ըսի.—

— Սիրելի պարոն, նամակ մը դրեցէք ձերոնց եւ ես անմիջապէս տեղ պիտի հասցնեմ։

Մարդը զարմացած երեսս նայեցաւ։—

— Կատա՞կ կ՚ընէք։

— Ո՛չ երբեք, պատասխանեցի։ դուք դրեցէք նամակը եւ տեսէք, թէ ինչպէ՞ս եմ ընելու։

Տեսայ, որ ծերուկը վարանման մէջ է։ Անմիջապէս հրամայեցի երիտասարդ պաշտօնեայի մը նամակի թուղթ, պահարան, դրիչ եւ թանաք բերել ինձ։ Հրամանս կատարեց նոյն վայրկեանին։ Ծերուկին տալով՝ ըսի։—

— Դրեցէք ձերոնց, որ դուք անվտանգ տեղ մըն էք եւ վաղը առաւօտեան գնալու էք իրենց մօտ։

Ծերուկը նստաւ սեղանին առջեւ եւ սկսաւ։

«Իմ սիրելի երեխաներս եւ սիրելի կինս, իմ մասին բնաւ հոգ մի՛ ընէք։ այս երեկոյ քաղաքը մնալու ստիպուեցայ, բայց վաղը առաւօտ կանուխ կուգամ ձեզ համբուրելու»։

Երբ նամակը վերջացուց, ես ինքս փակեցի պահարանը եւ դառնալով մօտ եղող երիտասարդին՝ ըսի։

— Խնդրեմ, այստեղ բերէք այն թուրք երիտասարդը, որին ներեցի քիչ առաջ։

Թուրքը եկաւ դիմացս կանգնեց շատ յարգալից կերպով։

— Դուք այդ դրսի սպան կը ճանչնաք, չէ՞։

— Մտերիմ ընկերս է, պարոն։

— Քանի որ այդպէս է, խնդրեմ այս նամակը իրեն յանձնէք եւ խնդրէք, որ անմիջապէս Ըֆէէրի մը միջոցով Մեծ Կղզին հաղորդէ։

— Գլխիս վրայ, ըսաւ, ու երեքով շարժուեցանք դէպի անկիւնի պատուհանը։

Թուրք երիտասարդը պատուհանէն բացատրեց իրեն ծանօթ սպային եւ նամակը նետեց անոր։ Փոխանակ դէպի հեռուն երթալու, նամակը ինկաւ պատուհանին ճիշդ տակը։ Երկար ժամանակ թուրք զինուորներ կը վախնային նամակն առնելու, հակառակ իմ հաւաստիացումներուն, թէ մեղմէ կրակող չի լինելու։ Ի վերջոյ, սպան ինքը վազելով եկաւ նամակն առաւ եւ մեր աչքին առջեւ Ըֆէէրի մը տալով՝ ուղարկեց դէպի Մեծ Կղզին։

Ծերուկս շատ ուրախացաւ, երբ նամակին մեկնիլը տեսաւ։ Իմ ձեռքս պինդ սեղմեց եւ շատ շնորհակալ եղաւ։

Ժամը 7–ին կը մօտենար, եւ լուսինն էր դուրսը: Aubineau–ին եւ Հապղը պէյին դուրս դալէն յետոյ, ղրսի պինուորները այլեւս ոչ մէկ հրացան կ'արձակէին: Յանկարծ, դուրսէն ահագին աղմուկ մը լսրթաւ, իսկ վերէն Հրաչը վար եկաւ ըսելու, թէ ահագին ամբոխ մը Թէվֆիք Պաշիէն վար կուգայ մեր վրայ: Ես իջայ առաջին յարկը եւ ապատուիրեցի ոչ մի պատասխան չտալ, մինչեւ իմ սուլիչի ձայնը լսելը, իսկ սուլիչը լսելուն պէս՝ երկուական ռումբ տեղալ բոլոր պատուհաններէն:

Կանդնեցայ դրան ղլխի պատուհանին մօտ եւ ժամանակ առ ժամանակ դլուխս դուրս կը հանէի դէպի վեր փողոցը դիտելու համար: Զինուորները հանդարտ կանդնած էին իրենց դիրքերուն վրայ եւ իրենք ալ զարմանքով կը դիտէին ամբոխին դալը: Փողոցի վերեւի կողմի զինուորները սուլիւնները դարձուցին դէպի եկող ամբոխը, իսկ իրենց հրամանատարը բարձր ձայնով կը կանչէր·

— Ձիմարներ, ո՞ւր կ'երթաք· հայերուն մօտ թնդանօթներ կան, ձեզ չան–սատակ կ'ընեն:

Բայց ամբոխը հեղեղի պէս առաջ կը չարժուէր սոսկալի աղմուկով, իրար հրմչակելով, սուրեր, վայտեր եւ կացիններ դէպի վեր բռնած: Անբացատրելի ոռնոցով մըն էր որ կը յառաջանային: Ճերմակ փաթթոցաւորները կէսէն աւելի էին: Պոլսոյ սօֆթաներէն էին, որ փոքր կամուրջով անցեր էին եւ դէպի մեր կողմը կուգային:

Հրամանատար ըսաւ, երբ տեսաւ որ խօսք չի կարող հասկըցնել ամբոխին, հրամայեց իր զինուորներուն ճամբայ տալ· ինքը կանդնած էր դէպի Բերա բարձրացող փողոցներէն մէկուն սանդուխին վրայ եւ Փէսը դէպի ետ քշած՝ կը դիտէր այս բոլորը:

Ուժանը եկաւ դրանը առաջ, եւ կացինաւորները սկսան դրան զարնել դուռը կոտրելու եւ բանալու համար: Մեր տղաները սկսան ամէն կողմէն ինձ հարցնել, թէ նեաե՞ն ռումբերը, բայց ես խստիւ պատուիրեցի ոչ մէկ չարժում ընել:

Ամբոխը երթալով չատցաւ ու մեծ խուճապով մը հասաւ մինչեւ բանկի չէնքին վարի ծայրը: Իմ ուզածս ալ այդ էր: Սուլիչս հնչեց, եւ մօտ քսան ռումբեր մէկ անգամէն տեղացին օֆֆթաներու դլխուն: Աստուա՛ծ իմ, այն ինչ ոռնոց էր, որ բարձրա–

ցաւ: Ամբողջ մարմինս վշաքաղուեցաւ: Բայց ի՞նչ կրնայինք ը-նել. թողնէի՛նք, որ այդ թշուառականները մեզ կոտորէին:

Գլուխս նորէն դուրս հանեցի պատուհանէն: Ուժանակի կա-պոյտ ծուխը բոլոր էր ամբողջ վողոցը. հեռուն կ'երեւար ամբո-խը, որ իրար կոխկռտելով կը փախչէր՝ մեծ խուճապի մատնը-ւած, իսկ վարը, չէնքին առաջ, դիակներու եւ վիրաւորներու կոյտ մը. վիրաւորներէն չատեր, փախչողներէն կախ ընկած, կ'աղերսէին. «Աստծոյ սիրոյն, մեզի այստեղ մի՛ թողնէք»:

Իսկ սպան, դարձեալ նոյն տեղը կանգնած եւ ձեռքերը մէջ-քին դրած, կուշտ փորով կը խնդար՝ փախչող ամբոխի եռեւէն հայհոյանքներ հասցնելով:

Ժամը 7–էն յետոյ այլեւս ոչ մէկ յարձակում տեղի ունեցաւ մեր վրայ: Մենք ներսը դիչերուայ պատրաստութիւն կը տես-նէինք: Պաշտօնեաները խումբ–խումբ կ'ուղարկէինք ճաշարան՝ պատառ մը բան ուտելու:

Մինչ այդ, բանկին մեծ դրամարկղը բաց էր մնացած, եւ դրամները վատուած էին մեծ սեղանի մը վրայ, վանդակապատին ներսի կողմը: Տղայոց պատուիրած էի ոչ ոք չթողնել վանդակա-պատէն ներս մտնելու: Ժամը 7–ը անց էր, երբ դլխաւոր դանձա-պահն ու 2–3 ուրիշ պաշտօնեաներ հետերնիս առած՝ Հրաչն ու ես վար իջանք, մեր աչքին առջեւ բոլոր դրամները հաւաքել ու դը-րամարկղին մէջ դետեղել տուինք: Բանալիները առի եւ դրպանս դրի:

Այդ օրը բանկի revision–ի օրն էր եղած, եւ առտո՛ւ հա-մար ամբողջ կանխիկ դրամը դուրս հանուած էր հաչուելու հա-մար: Առաջին հրացանաձգութիւնները սկսելուն պէս դանձա-պահը թողած ու դէպի վար վազած էր:

Մեր այս կարդադրութիւնէն չատ դոհ մնայ դլխաւոր դանձա-պահը, որը աւելի իր պաշտօնեաներէն վախ ունէր, քան մեզմէ:

Ժամը 8–ին բոլոր պաշտօնեաները մէկ–մէկ պատառ բան կե-րած էին արդէն եւ այլեւս իրենց յատկացուած սենեակներէն դուրս դալու իրաւունք չունէին: Մեր տղաներն ալ ունեցան ի-րենց բաժին ընթրիքը: Ես ոչ ախորժակ ունէի եւ ոչ ալ ժամանակ ուտելու մասին մտածելու: Բայց, յանկարծ, իմ ֆրանսացի ծե-րուկը միտքս ընկաւ: Գացի դտայ դինքը՝ մեծ սենեակի բազմո-ցին անկիւնը նստած: Հարցուցի.

— Բան մը տալի՞ն ձեզ ուտելու, սիրելի պարոն:

— Ո՛վ պիտի տար եւ ի՞նչ. ուտելու ժամանա՞կ է, ըսաւ խեղճ օտարականը:

Անմիջապէս բարձրացայ ամենաավերջին յարկը, ուր ճաշարանն էր: Ցոյն ճաշարանապետին հարցուցի, թէ ուշ բան ունէ՞ր մնացած: Պատասխանեց, որ ինձ համար յատուկէն պահած ունէր պաղ միս եւ մաքարոնի, չիշ մը գարեջուր եւ տուփ մը սարտին: Այդ բոլորը սինիէի մը վրայ դնել տուի եւ, ձեռքս առնելով, վար իջայ ու դրի իմ ծերուկիս առջեւ:

— Շատ բան չկայ ուտելու, բայց այսքանն ալ բաւական է այս դիշերն անցընելու համար, իմ սիրելի օտարականս, ըսի, ճաշը հրամցնելով իրեն:

Երբ ծերուկը տեսաւ իմ այս սիրելի վերաբերմունքը, շատ յուզուեցաւ եւ դառնալով հարցուց.—

— Իսկ դուք, որ այսքան կը չարչարուիք, դուք բան մը կե՞բաք:

— Ոչինչ ուտելու ախորժակ ունիմ:

— Եթէ դուք չուտէք, ես ալ չեմ ուտելու, ըսաւ ծերուկը վճռական կերպով:

— Իրեն բացատրեցի, որ անկարելի էր ինձ համար բան մը ուտել. նախորդ օրն ալ բան չէի կերած. երեկոյեան ընթրիքին քիչ մը պտուղ եւ քանի մը բաժակ դինի էի խմած: Ուժանակին՝ թռնաւորուած էինք թէ՛ ես եւ թէ՛ Հրաչը:

Ծերուկի պնդումին վրայ մէկ բաժակ գարեջուր խմեցի եւ ծերուկը հանդիստ թողուցի, որ իր ընթրիքն ընէ:

Ժամը 10–ի մօտերը, երբ առանձին ման կուպայի երկրորդ յարկի մէջանցքին մէջ, Ֆրանսացի ծերուկը, յանկարծ, մօտեցաւ ինձ եւ տուաւ հետեւեալ հարցը.—

— Ձի՞ղէ, որ եթէ եւրոպական դեսպանները ձեր պահանջին դոհացում չտան, այս չէնքը օդն էք հանելու ուժանակով:

— Այո՛, սիրելի պարոնս. բայց ես յոյս ունիմ, որ այդ բանը չի լինիր:

— Երանի թէ ձեր յոյսը կատարուէր: Եւ դիտէք՝ ինձ համար չէ որ կը մտածեմ, ոչ ալ այս անհամակրելի ամբոխի մասին,— մտաւոյ ցոյց տալով պաշտօնեաներուն սենեակը,— անոնք բոլորն ալ հասարակ մարդիկ են: Ախտս պիտի լինէր, որ դուք այստեղ մեռնէիք:

Եւ վարչն վեր ինձ հիացմունքով նայելով՝ աւելցուց.—

— Դուք ա՛յնքան երիտասարդ էք, ա՛յնքան արի։

Ծերուկը յուզուած էր։ Ես ալ յուզուեցայ եւ ղինքը գրկեցի՝ քաջալերական քանի մը խօսք ըսելով։

Ծերուկս դնաց իր սենեակը հանդստանալու։

Դուրսը լուութիւն էր. տղերքը պատուհաններուն մօտ պահակ էին կանգնած։ Հրաչէը եկաւ ինձ միացաւ երկրորդ յարկի պատշգամբի վրայ։ Ման կուզայինք, եւ ան ինձ կը պատմէր, թէ իրենք ինչ էին ըրած տանիքին վրայ։

Երբ կը բարձրանայ տանիքը, Հրաչէը անկէ թաչկինակով նշան կ՚ընէ ընկերը Լեւոնին, որը անգլիական դպրոցին տանիքը կը սպասէ եղեր՝ մեր ներս մտնելը տեսնելու համար։ Լեւոնը Հրաչէը տեսնելուն պէս օդային համբոյր մը կ՚ուղարկէ եւ անմիջապէս կը մեկնի իր գործին։

Բանկ Օթթօմանը տեղաւորուած էր հսկայ չէնքի մը մէջ, որուն միւս կէսը յատկացուած էր ծխախոտի Ռէժիին։ Երկու չէնքերը իրար հետ հաղորդակցութիւն ունէին տանիքի միջոցով միայն։ Հրաչէին յանձնուած էր հսկել, որ ոչ ոք անցնի դէպի մեր կողմը Ռէժիի չէնքին մէջէն։

Լեւոնին նշան ընելէն յետոյ, Հրաչէը իր երկու ընկերներով կ՚անցնի Ռէժիի կողմը եւ վերէն կը հրամայէ բոլոր պաշտօնեաներուն փախչիլ դէպի դուրս։ Պաշտօնեաները կը սկսին սարսափահար դուրս փախչիլ։ Մերոնք զգուշութեամբ կ՚իջնեն երկրորդ յարկը եւ կը տեսնեն, որ դրանը 10–12 զինուորներ կը պատրաստուին սանդուխներէն վեր բարձրանալ։ Հրաչէը ռումբ մը կը նետէ մէջերնին, մէկ քանին կ՚ընկնին, իսկ միւսները լեղապատառ կը փախչին դէպի դուրս։ Տղաները կ՚իջնեն վար եւ դուռը ներսէն կը փակեն՝ եռեւէն լաւ մը ամրացնելով։

Ատկից վերջ, Հրաչ իր երկու ընկերները կը թողու չէնքին մէջ՝ վերէն դրան վրայ հսկելու համար, իսկ ինք նորէն կը բարձրանայ տանիք։ Մէջ ընդ մէջ ինք անձամբ կ՚երթայ վար լուր առնելու, եւ այսպէս մինչեւ ժամը հինգ ու կէս։ Երբ կը տեսնէ, թէ այլեւս հրացանաձգութիւն չկայ, եւ վախնալով, թէ զինուորները մտած կը լինին մեր կողմը, զգուշութեամբ վար կ՚իջնէ՝ դրութիւնը ստուգելու համար։

Ես ալ իրեն պատմեցի մեր անցուցած նեղ րոպէներու մասին։ Յետոյ սկսանք խորհրդակցիլ, թէ ի՞նչ էինք ընելու, երբ դէսպաններու ներկայացուցիչները գային. նախ՝ որոշեցինք, որ ի

նկատի ունենալով Հրաչէի բարկացկոտ բնաւորութիւնը, ես խոսիմ դրսէն եկողներու հետ: Իմ թանկագին ընկերս ամենայն պարզամտութեամբ կ'ըսէ. «Հա՛, հա՛, Գարօ ջան, դուն խոսէ հետերնին. վախնամ՝ ես բարկանամ ու յիմարութիւններ դուրս տամ»:

Ցետոյ, վերադնահատեցինք մեր ունեցած ուժերը: Ներս մտած էինք 26 հոգի, ժամը 10–ին ունէինք 4 սպանուած եւ հինգ ծանր վիրաւոր: Մօտ 120 ռումբերէն մնացեր էին միայն 18 հատ. ատրճանակի փամփուշտ ունէինք բաւականաչափ: Բայց ի՞նչ կրնայինք ընել 17 հոգիով եւ 18 ռումբով, եթէ դուրսէն լուրջ դրոհ մը տային:

Ահա հարցեր, որոնց մասին երկար պլուպ յոդնեցուցինք երկուսով, բանկի մարմարներուն վրայ ետ ու առաջ քալելով մինչեւ դիշերուան ժամը մէկը:

Մեր ունեցած ուժանակի քանակը անրաւական էր բանկը օդը հանելու. ատոր ալ պատասխանատուները մեր այն ընկերներն էին, որոնք կը մատածէին, թէ կարելի չի լինելու այդ յուսահատական միջոցին դիմելու եւ որոշեցին մեր ուժանակի ամբողջ պաշարը ռումբերու մէջ դնել: Հազիւ մէկ ու կէս քիլօ ունէինք Հրաչէի պայուսակին մէջ:

Մինչ մենք այս մտատանջութեան մէջ էինք, ժամը ճիշդ մէկին դրսէն սուլիչի ձայներ լսուեցան: Մեզ կը կ'անչէին թուրքերէն լեզուով.

— Է՛յ, հայեր, դեսպաններէն մարդ է եկած ձեզ հետ խօսելու համար:

Հրաչէն ու ես մօտեցանք անկիւնի պատուհանին՝ կանխաւ մերոնց պատուիրելով, որ ոչ ոքի վրայ կրակ չբանան: Հեռուն նկատեցինք փոքրիկ խումբ մը մարդիկ՝ պինուորներու շարքերէն առաջ անցած. հինգ հոգի էին, մէկը լապտեր մը ունէր ձեռքը, մէկ ուրիշը ճերմակ դրօշակ. այս երկուքը թրքական հագուստներ ունէին. ասոնց կը հետեւէին երեք եւրոպացիներ:

— Մօտեցէք պատուհանին. մի՛ վախնաք, մենք չենք կրակելու, ըսի անոնց Ֆրանսերէն լեզուով:

— Այս տեղէն խօսիլն անյարմար է. դուք վար իջէք՝ փողոցին մէջ խօսելու համար, աւելցուցին:

— Մենք դուրս չենք գալու. եթէ կ'ուզէք, սանդուխ մը դրնենք, դուք բարձրացէք մեզ մօտ, ըսի ես:

Ֆիլ մը իրար հետ խորհրդակցելէ յետոյ, աւելի մօտիկցան պատուհանին:

— Լաւ, քանի որ չէք ուզեր դուրս գալ, այստեղէն խօսինք, ըսին եւ մօտիկցան մեզի:

Mr. Aubineau, որ գայեր էր մեր կողմէն իրրեւ բանագնաց, ինձ դառնալով՝ ըսաւ.

— Պ. Գաբօ, պատիւ ունիմ ձեզ ներկայացնելու Mr. Maximoff–ը, որը լիազօրուած է բոլոր դեսպաններուն կողմէ ձեզ հետ բանակցելու: Իսկ այս միւս պարոնը՝ մեր բանկի դլխաւոր տնօրէնը Sir Edgar Vensen–ն է: Լապտերը բռնողը Բերայի պինուորական հրամանատարն է, իսկ ձերմակ դրօշակ պարզողը Նորին Կայսերական Մեծութեան թիկնապահներէն է:

Երբ Mr. Aubineau վերջացուց իր խօսքը, Մաքսիմովը սկսաւ.

— Այս րոպէիս պալատէն կուգամ. Նորին Կայսերական Մեծութիւնը ինձ իրաւունք տուաւ ձեզ առաջնորդելու նաւահանգիստի մէջ դտնուած եւրոպական նաւերէն մէկը, որպէսզի վաղը եւ եթ հեռանաք Պոլսէն. շուտ ըրէք, հաւաքուեցէք՝ ժամանակ չկորսընցնելու համար:

— Բայց, պ. Մաքսիմով, մենք այստեղ չմտանք անոր համար, որ դուք նեղութիւնը կրէիք մեզ ազատելու մասին մտածելու,— ըսի ես հեգնական եղանակով մը: Դուք մեր նամակները չստացա՞ք: Ի՞նչ ունիք մեզ ըսելու մեր պահանջներու մասին:

Մաքսիմով դլուխը կախեց եւ սկսաւ մտածել: Հրաչը, մօտս կանդնած, հազիւ ինքզինքը կը զսպէր. կ'ուզէր բան մը ըսել, բայց ես աչքով ըրի լռելու, եւ սկսաւ քթին տակէն մրմնջել:

— Ի՞նչ էին ձեր պահանջները, հարցուց Մաքսիմով:

Ես սկսայ վերյիշել այն ամէնը, ինչ որ դրաւոր կերպով յայտներ էինք: Մաքսիմովը պատասխանեց.

— Ձեր պայմաններէն առաջին երկուքը կատարուած են արդէն. քաղաքին մէջ այլեւս կոտորած չկայ, իսկ բանկին վրայ դինուած յարձակումը դադրեցուած է ժամը 7–էն ի վեր: Այնպէս չէ՞, էքսէլանս, հարցուց քովի թուրք փաշային, եւ նա հաւանութեան նշան ըրաւ:

— Գալով ձեր երկրորդ պահանջին — բարեւնորոդութիւնները դործադրութիւնը — մենք մեր ձեռքէն եկածը պիտի բնենք՝ դոհացում տալու համար: Իսկ ձեր չորրորդ պահանջը՝ ձերբակալ-

ուած հայ յեղափոխականներու մասին, ուրախութեամբ պիտի կատարենք:

— Հիմա կոտորած չկայ, բայց վաղը մեր հեռանալէն յետոյ նորէն պիտի վերսկսի. մեզ լուրջ դրաւականներ են հարկաւոր այդ մասին:

— Ի՞նչ են ձեր ուզած դրաւականները:

— Եւրոպական նաւաշներուն ցամաք դուրս գալը, պատասխանեցի:

— Իմ սիրելի բարեկամներս, հակառակ իմ անձնական համակրանքին դէպի ձեր Դատը, իբրեւ Ռուսաստանի ներկայացուցիչ, ես պարտաւոր եմ ձեզ յայտնելու, որ մեր կառավարութիւնը բացարձակապէս դէմ է ոեւէ ընդհատում մտցնել Տաճկաստանի ներքին գործերու մէջ: Հետեւաբար, ձեր այդ պահանջը չի կարող իրականանալ:

— Այդ պարագային, մեր խօսակցութիւնը աւելորդ է: Մենք ստիպուած պիտի լինինք մեր սպառնալիքը գործադրելու: Թո՛ղ 150 եւրոպացիներ եւս կոտորուին մեզ հետ այս չէնքի փլատակներուն տակ: Մի դուցէ այն ատեն դուք ձեր միտքը փոխէք եւ մտնէք մեր դրութեան մէջ: Դեռ արիւնը չորցած չէ մեր 300,000 նահատակներուն, եւ դուք դէմ էք ընդհատում մտցնել Տաճկաստանի ներքին գործերու մէջ:

Մաքսիմովի քովի կանգնած թուրք փաչան խօսքս կտրեց.

— Բայց այդ բոլորը չափազանցութիւններ են:

— Ես ձեզ հետ չեմ խօսիր, պարոն, ըսի կոպիտ ձայնով:

Մաքսիմովը քիչ մը մտածելէ յետոյ, ըսաւ.

— Գիտեմ, որ ձեր նպատակը չատ համակրելի է, եւ սրտիս խորքին մէջ յարգանք ունիմ դէպի ձեր Դատը: Դուք կ՚ուզէք ձեր կեանքի գնովը ստիպել մեծ պետութիւններուն փոխել իրենց քաղաքականութիւնը Տաճկաստանի նկատմամբ, բայց ես հաւատացած եմ, որ ձեր այդ քայլը հակառակ արդիւնք է տալու: Այն համակրութիւնը, որ դուք կը վայելէք եւրոպական հասարակաց կարծիքին առջեւ, անմիջապէս հակակրանքի պիտի փոխուի, երբ լսեն թէ 150 անմեղ մարդիկ սպաններ էք՝ ստիպելու համար եւրոպական կառավարութիւնները՝ միջամտելու ձեր երկրի գործերուն մէջ...

— Իսկ մեր սպանուածները անմեղ մարդիկ չէի՞ն, պ. Մաքսիմով:

— Այո՛, ատոնք ալ անմեղ մարդիկ էին, բայց այդ պատճառ չէ, որ ձեր ոճիրը արդարացնեն այդ 150 հոգիներու ազգականներն ու ցեղակիցները:

Այս ձեւով չարունակուեցան մեր վիճաբանութիւնները ամբողջ մէկ ժամ: Դժուար է ինձ վերյիշել փոխանակուած բոլոր խօսքերը: Միայն այսքանը գիտեմ, որ իմ կեանքիս մէջ այն դիչերուայ պէս ճարտասան բնաւ եղած չեմ: Մաքսիմովի ամէն մէկ առարկութեանը իր յարմար պատասխանը կուտայի, եւ ընկերս՝ Հրաչը, կողքիս կանգնած, չատ գոհ էր իմ պատասխաններէն:

Ի վերջոյ, Մաքսիմովի առաջարկները հետեւեալներն էին.—

1. Եթէ մինչեւ լուսը բացուիլը մենք բանկը թողնէինք, ան իր պատուին վրայ խօսք կուտար մեզ ամէն միջոցներու դիմել, որ յաջորդ օրը ոչ մէկ հայու քիթը չարիւնէր Պոլսոյ մէջ:

2. Երբ մենք դուրս գայինք մեր այդ սպառնական դիրքէն, ինքը կ'ներդնուր վաղը եւ եթ եւրոպական նաւի մը վրայ մեզ յանձնել վեց մեծ պետութեանց դեսպաններու կողմէն ստորագրուած թուղթ մը, որով կը խոստանայինք մեզ վեց ամսուան ընթացքին դործադրել տալ բարենորոգումներու ծրագիրը:

Իր այս առաջարկը կը պատճառաբանէր հետեւեալ կերպով.—

Ա.— Դիչերուայ ընթացքին փիղիքապէս անհնարին պիտի լինէր բոլոր դեսպանները տեսնել եւ ստորագրութիւններ հաւաքել:

Բ.— Եթէ ինքը ուզենար մեզ խարել, կարող էր այդ թուղթը մեզ յանձնել վաղը ցերեկով եւ յետոյ, երբ բանկէն դուրս դայինք, եւրոպական նաւի մը վրայ մեզ ղինաթափ ընել տալով՝ այդ ստուած թուղթերը մեր ձեռքէն առնել: Իսկ եթէ մենք յամառէինք մինչեւ յաջորդ օրը չէնքին մէջ մնալ, ան չէր կարող երաշխաւորել, որ կոտորածները չեն վերսկսուելու, եւ այդ պարդ այն պատճառով, որ մեր ներկայութիւնը քաղաքին մէջ պիտի դրդռէր թուրք խուժանը:

Ինքը Մաքսիմովը յանձն կ'առնէր մեր վիրաւոր ընկերներուն բնամքը եւ առողջանալէն յետոյ անոնց արտասահման ուղարկելը. մեր սպանուած ընկերներուն մարմինները պիտի յանձնէր Պատրիարքարանին եւ մեզ ազատ ելք պիտի տար Տաճկաստանէն:

Հրաչին հետ ներս քաչուեցանք խորհրդակցելու այս առաջարկներուն վրայ: Ան կը պնդէր, թէ դուրս չդանք, մինչեւ որ

ստորագրուած թուղթը ձեռքերնիս չէինէր, իսկ երբ լրեն կ'ըսէի՝ եթէ վաղը առաւօտ ղօրքը մի լուրջ յարձակում սկսէր եւ բանկը մեր ձեռքէն առնէր, մեզ ալ աւազակներու պէս չան–սատակ ընէր, ինչո՞վ էինք արդարանալու մեր այս յիմարութեան համար, պատասխան չէր կրնար տալ: Իջանք վար նորէն ռումբերը եւ վամփուշտները համրելու՝ 18 ռումբ կար եւ մօտ 50–ական վամփուշտ 17 հրացաններու համար: Ի վրկջոյ, եկանք այն եզրակացութեան, որ աւելի լաւ էր, Մաքսիմովի խօսքին վստահած, պատուով դուրս դայինք այս նեղ դրութենէն, քան թէ մեր ամբողջ գործը վտանգէինք նոր յարձակման մը սպասելով եւ մեր վրայ առնէինք յաջորդ օրուայ կոտորածներուն պատասխանատուութիւնը:

Ժամը երկու ու կէս էր, երբ ես վերադարձայ անկիւնի պատուհանը եւ Մաքսիմովին յայտնեցի.

— Մենք կը համաձայնինք այս դիշեր դուրս դալ ձեր առաջարկած պայմաններով, միայն այն հասկացողութեամբ, որ դուք եւ ձեզ հետ եղած երկու եւրոպացի պաշտօնեաները ձեր անձովը պատասխանատու պիտի լինիք մեր ազատութեան համար: Մենք մեր դէնքերը չենք յանձնելու մինչեւ Պոլսէն ճամբայ ելնելնիս, եւ դուք մեզ հետ դալու էք մինչեւ նաւը: Եթէ ոեւէ փորձ լինի մեզ ձերբակալելու եւ պինամթափ ընելու, դուք ձեր կեանքովը պիտի վճարէք այդպիսի քայլի մը համար:

Մաքսիմովը չատ ուրախացաւ մեր այս յայտարարութենէն եւ սկսաւ չարք մը չողոքորթական բառեր ըսել մեր հասցէին, բայց խնդրեց, որ ռումբերը հետերնիս չառնէինք, այլ միայն ատրճանակներով դինուած մնայինք: Մենք համաձայնեցանք: Յետոյ, մեր վիրաւոր ընկերներու մասին որոշեցինք, որ անմիջապէս փոխադրուէին ռուսական հիւանդանոցը Մաքսիմովի դաւադներու հսկողութեան տակ,

Ռումբերը եւ ուժանակի պայուսակը յանձնեցինք բանկի պաշտօնեաներուն: Վիրաւոր եւ սպանուած ընկերներուն ատրճանակները տպանները իրենց վրայ առին: Համբուրուեցանք վիրաւորներուն հետ եւ յանձնեցինք դիրենք ռուսական դաւադներուն: Ես առաջինը դուրս եկայ փողոց, մօտեցայ մեզ հետ բանակցող խումբին: Aubineau–ն մօտեցաւ եւ ձեռքս սեղմեց՝ շնորհակալութիւն յայտնելով մեր վեհանձն վերաբերմունքին համար եւ ինձ ներկայացուց Մաքսիմովին:

— Պ. Գարօ, թոյլ տուէք ինձ ձեր ձեռքը սեղմելու եւ իմ հիացմունքս յայտնելու ձեր այս հերոսական ակտին համար, ըսաւ ու ձեռքս պինդ սեղմեց:

Ցետոյ, ինձ ներկայացուց անդլիացի տնօրէնին, որը նոյնպէս շնորհակալութիւն յայտնելով՝ ձեռքս սեղմեց: Իսկ երբ երկու թուրք փաշաներու անունները տուաւ, ինձ ներկայացնելու համար, ես դլխով միայն բարեւ տուի եւ չմօտեցայ անոնց:

Այդ միջոցին Հրաչը դուրս եկաւ եւ մօտեցաւ մեր խմբին. պինքը ներկայացուցի Մաքսիմովին եւ միւսներուն՝

— Իմ ընկերս՝ Հրաչ Անդրէասեան:

Հրաչին եաեւէն մնացած 15 հոգին խումբով դուրս եկան եւ մեր քովը չարուեցան կարգով:

Մաքսիմովը չատ անհամներ էր եւ դառնալով ինձ ըսաւ.

— Բայց ո՞ւր են միւսները. կսպդպզրեցէք, որ չուտով դուրս գան՝ ճամբայ ելնելու դէպի նաւը. ուշ է արդէն, ժամը երեքն եղաւ:

Ես ալ ժամացոյցիս նայեցայ. իսկապէս, ժամը երեքը հինդ րոպէ անց էր: Մաքիս մէջ ըսի. 14 ժամ մնացինք չէնքին մէջ: Եւ դառնալով Մաքսիմովին՝ պատասխանեցի.

— Մենք բոլորս այստեղ ենք եւ պատրաստ մեկնելու:

Մաքսիմով զարմացած ինձ նայեցաւ եւ հարցուց.

— Իսկ ո՞ւր են միւսները:

— Միւսները՝ որո՞նք:

— Ձեր ընկերները:

— Նեռսը թողուցինք 4 սպանուած եւ 5 ծանր վիրաւոր, իսկ մնացած 17 հոգին այստեղ ենք բոլորս:

— Կատակ չէ՞ք ըներ, պ. Գարօ:

— Կարծեմ, որ կատակի ժամանակը չէ հիմա, պատասխանեցի ես զարմացած իրեն նայելով:

— Պատուոյ խօ՞սք:

— Ի հարկէ, պ. Մաքսիմով:

Մաքսիմով սկսաւ մէկ ինձ նայիլ զարմացած աչքերով, մէկ ալ թուրք փաշաներուն, եւ դառնալով ինձ՝ ըսաւ.

— Թոյլ տուէք ձեր ձեռքը անգամ մըն ալ սեղմեմ. հարուածը հիանալիօրէն պատրաստուած էր:

Եւ դառնալով փաշաներուն հարցուց.

— Ապա կ'ըսէիք, որ 200 հոգի է՞ն:

— Մեզի այդպէս ըսին:

— Չէ՛, առանց կատակի, չատ շէֆ բան դուրս եկաւ:

Մինչ մենք այս խօսակցութեամբ էինք զբաղուած, բանվի դռնէն դուրս թափեցան պաշտօնեաները եւ դէպի մեզ եկան մըտնաս բարով ըսելու: Բոլորը կ'աշխատէին մեր երկուքին ձեռքերը սեղմել, եւ ամէն մէկը լաւ խօսք մը ունէր ըսելիք: Ծանկարծ, այդ բազմութեան մէջէն իմ բարեկամ Ֆրանսացի ծերուկը հըրմըշտկելով առաջ եկաւ:

— Թոյլ տուէք, որ ես ալ ձեր ձեռքը սեղմեմ, բացականչեց ան:

Եւ ձեռքս առնելով իր ձեռքերուն մէջ՝ ըսաւ.

— Իմ սիրելի զաւակս, անչափ ուրախ եմ, որ այսպէս վերջացաւ այս դործը: Երթա՛ս բարով, Աստուած քեզ պահապան. Թոյլ կուտա՞ս ճակատդ համբուրեմ:

Ծռեցայ անմիջապէս, որ ճակատիս հասնէր, եւ ես ալ իր ձեռքը համբուրեցի: Բոլոր ներկաները զարմացան՝ մեր այս մըտերմութիւնը տեսնելով: Ֆրանի մը ժամուայ մէջ լաւ բարեկամներ դարձած էինք ծերուկին հետ, եւ անկէ յետոյ ա՛լ իրար չհանդիպեցանք:

Երբ կը պատրաստուէինք չարժուելու դէպի նաւահանդիստը, դարձայ տղոցը եւ ըսի.

Մեր եռեւէն մեզ չըջապատեցէք եւ երբ իմ սուլիչի ձայնը լսէք, ամէն բանէ առաջ այս հինդ հոգին սպանեցէք: Անկէ յետոյ, թող ամէն մարդ իր դլխուն ճարը նայի, հասկցա՞ք:

Տղերքը հաւանութեան նշան ըրին դլխով, իսկ Մաքսիմովը իմ թեւս բռնելով՝ յայտնեց.

— Դիտէք, պ. Գարօ, ես քիչ մը հայերէն դիտեմ, Լազարեան Ճեմարանն եմ սորված. խնդրեմ ըսէք, թէ ի՞նչ ըսիք հայերէն:

Առանց բառ մը փոխելու նոյնը կրկնեցի Ֆրանսերէն: Մաքսիմովը դոյնը նետեց, ինչպէս նաեւ միւսները:

— Ըսել է, թէ դուք մեր վրայ վստահութիւն չունի՞ք:

— Ես ձեր խօսքին կը հաւատամ, ինչպէս նաեւ այս երկու պարոններուն(ցոյց տալով միւս եւրոպացիները), բայց այս երկու փաշաներուն եւ մեր չորս կողմը եղող Թուրք զօրքին չեմ հաւատար:

— Այդ պարագային ինչպէ՞ս ընենք,— եւ դառնալով փա-
չաներուն.— Աստիւ հրամայուա՞ծ է ամէնքին, որ ոչ մէկ չար-
ժուամ ընեն մեր ճամբու վրայ:

Փաչաները երկուքն ալ իրար անցան. կանչեցին քանի մը
սպասյ եւ նոր-նոր հրամաններ ուղարկեցին ամէն կողմ, որ զօրքը
բարեւի կանգնի մեր ամբողջ ճամբու ընթացքին եւ ոչ մէկ պա-
չիպոզուք երեւայ փողոցին մէջ: Մաքսիմովը դարձաւ ինձ.

— Կը տեսնէ՞ք, պ. Գարօ, որ ոչ մէկ վտանգ կայ:

— Իմ հրամանս միայն վտանգի պարագային է գործադըր-
ուելու:

— Շատ բարի, հիմա կրնանք ճամբայ ելնել:

XIV

ԴԷՊԻ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ

Եւ ամբողջս միասին սկսանք քալել դէպի մեծ կամուրջը:
Փողոցին երկու կողմը երկուսական չարք զինուորներ, սուիններըը
հրացաններուն, բարեւի էին կանգնած: Մեր առաջէն կ'երթային
քանի մը սպաներ՝ լապտերներ ձեռքերնին, ինչպէս նաեւ ճեր-
մակ դրօշակ մը: Մեր ճամբու ձախ կողմէն բարձրացող նեղ փո-
ղոցներուն մէկին բերանը, զինուորներու կռնակը, մոլլա մը կար,
որ կանգնած մեզ կը դիտէր: Երբ փաչան նկատեց, անմիջապէս
հրամայեց սուինի հարուած մը տալ անոր: Հրամանը ակնթար-
թի մը մէջ կատարեցին զինուորները, եւ մոլլան երկու ձեռքով
իր եռեւի վէրքերը բռնած՝ ոռնալով փախաւ դէպի վեր:

Հասանք կամուրջի բերանին փոքրիկ հրապարակի ծայրը: Ես
նկատեցի, թէ ինչպէս մեզ ընկերացող սպաներէն մէկը վազելով
առաջ անցաւ եւ Թոյվոտայի պահականոցի մօտի զինուորներուն
հրաման մը տուաւ, եւ 50 հոգի երկու չարքով սկսան չարժուիլ
դէպի մեզ: Ինձ թուեցաւ, թէ անոնք կուզային մեր առաջը կըտ-
րելու եւ մեզ դէպի պահականոց քշելու:

— Տղե՛րք, պատրաստ, ըսի ամուր ձայնով:

Մաքսիմով «կանգնի՛նք բոլորս» ըսաւ եւ դառնալով դէպի
ինձ. «Ի՞նչ պատահեցաւ», հարցուց:

— Ոչի՛նչ, պ. Մաքսիմով. նկատեցի դիմացի զօրքերուն շարժումը եւ մերոնց ըսի, որ պատրաստ լինին:

Մաքսիմովը բարկացած դարձաւ Թուրք վաշաներուն.

— Ի՞նչ է այդ զօրքի շարժումը. ո՞ւր կուգան ատոնք:

— Էքսէլանս, մի՛ վախնաք, ատոնք կուգան մեզ ընկերանալու մինչեւ չոդենաւը, իբրեւ պահակ:

— Տեսա՞ք, պ. կաբօ, ո՛չ մէկ կասկածի տեղի կայ:

— Աւելի լաւ թէ՛ ձեզ համար եւ թէ՛ մեզ համար:

Եւ շարժուեցանք դէպի Նաւահանգիստ, ուր երկու չոդեմակոյկներ մեզ կը սպասէին՝ մէկը մեզ համար, իսկ միւսը պահակներուն համար:

Ինչ շարքով որ ճամբայ ելեր էինք, նոյն շարքով ալ նստանք նաւակի մէջ. Մաքսիմովը մէջտեղը, ես ատոր աջ կողմը, Հրաչը ձախ կողմը, վաշաներէն մէկը իմ աջ կողմը եւ միւսը Հրաչին ձախ կողմը. Aubineau-ն եւ Vensen մեր եռեւի շարքը, իսկ ատոնց եռեւը՝ մեր 15 ընկերները երկու շարքի վրայ:

Երբ նաւակը հեռացաւ ցամաքէն, Մաքսիմովը սկսաւ դիս հարցուփորձի ենթարկել:

— Ո՞րտեղ էք ուսում առած, պ. Գաբօ:

— Ֆրանսա:

— Իսկ նախնական կրթութի՞ւնը:

— Տաճկաստանի մէջ:

— Ռուսերէն գիտէ՞ք:

— Ո՛չ:

— Մի՞թէ դուք ռուսահայ չէք:

— Ո՛չ երբեք:

— Բայց բնաւ տաճկահայի նման չէք դուք:

— Մի գուցէ:

Երբ կ'ուզէր աւելի հեռուն տանիլ իր հարցասիրութիւնը, խնդրեցի չշարունակել, որպէսզի չսիրտուէի սուտ խօսիլ: Իմ այս յայտարարութիւնը շատ դուր եկաւ Մաքսիմովին եւ դիս հանդիստ թողուց:

Լուսինը մեր դիմացն էր, եւ ծովը խաղաղ: Զոյգ նաւակները ֆչչալով կը յառաջանային դէպի Մոտայի հրուանդանը: Ժամանակ մը բոլորս լուռ էինք՝ ամէն մարդ իր միտքերուն խորը թաղուած: Այստեղ էր, որ ես զղացի, յանկարծ, Բարիկինի մահուան կսկիծը շատ խորը կերպով: Ինձ ոգայ, ինչքա՜ն կեանք

կար մէջը: Ժպիտը միշտ երեսին՝ ուր երթար, կենսուրախութիւն կը տանէր իր հետ: Եւ դինքը Թողուցինք անչնչացած, բանկի մարմար պաղ քարերուն վրայ: Ինչքա՜ն յոյս ունէր իր ծրագրի յաջողութեան վրայ, եւ ինքը եղաւ առաջին զոհը:

Մինչ ես այս մտքերովս էի՝ աչքս լուսնին յառած, քովիս Թուրք վիաչան զարձաւ ինձ հետեւեալ հարցով.

— Ո՞ւր էք դնալու, պարոն Դարօ:

— Դէպի Եւրոպա, ուր որ լինի:

— Դուք եւ ձեր միւս ընկերները զարդացած երիտասարդներ կ'երեւաք: Ձեզ համար հեշտ է ամէն տեղ ապրուստ դտնել, բայց, ինչպէս կը տեսնեմ, միւս ընկերները խեղճ ու կրակ անտոլգիներ են, լեզու չդիտեն եւ հաւանական է, որ շատ Թշուառ լինին օտարութեան մէջ: Մէկ առաջարկ ունիմ. եթէ հաւանիք, շատ լաւ պիտի լինի Թէ՛ ձեզ համար եւ Թէ անոնց համար:

— Ի՞նչ է առաջարկդ:

— Ես պալատն էի, երբ լուր բերին, Թէ դուք Բանքան գրաւեր էք: Առաջին բերան Նորին Կայսերական Մեծութիւնը շատ զայրացաւ, բայց յետոյ հաշտուեցաւ այն մտքին հետ, որ ձեզ ներելու էր: Եւ երբ Հաղդը պէյ եկաւ պատմեց ձեր մասին, շատ զարմացաւ ձեր քաջութեան վրայ: Ես համոզուած եմ, որ եթէ դուք Թոյլ տաք եւ ես երթամ իրմէ ներողութիւն խնդրեմ ձեզ համար, նա ուրախութեամբ պիտի կատարէ իմ խնդիրքը: Եւ որովհետեւ ձեզ պէս անձնուէր մարդոց նա շատ պէտք ունի պալատին մէջ, ձեզի շատ լաւ պաշտօններ պիտի առաջարկէ, անշուշտ:

Աչքիս տակով այդ յիմար Թուրքը կը չափէի եւ նոյնիսկ ցանկութիւն ունեցայ պատասխանի տեղ ոտքէն բռնել եւ ծովը ձգել, բայց զսպեցի ցանկութիւնս: Երբ իր խօսքը վերջացուց, ըսի.

— Ինչբեմ, նեղութիւն մի՛ քաշէք մեր ապագայի մասին մտածելու:

Մաքսիմովը ականջին տակովը կը լսէր մեր խօսակցութիւնը: Ինձ հարցուց, Թէ ինչի՞ մասին է մեր խօսակցութիւնը: Բացատրեցի իրեն փաչային առաջարկը: Հարցուց, Թէ ես ի՞նչ պատասխանեցի: Ֆրանսական դեղեցիկ դարձուածքը ըսի իրեն — ուղարկեցի դինքը ման գալու: Ինդաց քթի տակէն եւ դլխովը հաւանութեան նշան ըրաւ:

Ժամը 4–ի մօտ էր, երբ հասանք Sir Ed. Vensen–ի անձնական yacht–ը, Մոտայլ ծովին մէջ: Բարձրացանք նա-

ւին վրայ: Մաքսիմովը մեզ ներկայացուց նաւապետին եւ խընդրեց մեզ հիւրընկալել մինչեւ յաջորդ օրը, երբ իրենք գալու էին մեզ տեսնելու եւ մեզի ճամբու դնելու դէպի Եւրոպա: Մեզ ընկերացող պահակ զինուորները մնացին իրենց նաւակին մէջ, նաւէն 50 քայլ հեռու, իբրեւ թէ մեզ պաշտպանելու համար: Մաքսիմովն ու իր միւս ընկերները մեզի ցտեսութիւն ըսին եւ մեկնեցան դէպի քաղաք:

Անգլիացի նաւապետն ու իր նաւաղները մեզի սիրալիր ընդունելութիւն ըրին. անմիջապէս պատուական ընթրիքի սեղան մը սարքեցին կամուրջին վրայ եւ մեզ հիւրասիրեցին ինչ որ լաւ բան ունէին: Տզերքը լաւ ախորժակով սկսան ուտել. մանաւանդ, Պուրսացի Ռուբէնը իր սքանչելի ախորժակովը անգլիացիներուն սիրելի դարձաւ: Կաոր մը բան ալ ես կերայ եւ բարձ մը խնդրելով՝ նաւի կամուրջին վրայ երկնցայ. չատ էի յոգնած, ամբողջ օրը ոտքի վրայ էի: Մէկ ալ աչքերս բացի, արեւը կէս օրին մօտիկցեր էր. ժամը 11 էր արդէն: Տղոցմէ 4–5 հոգի արթուն էին միայն, իսկ մեր պահակներն էին անգլիացի նաւաղները: Իջայ վար լաւ մը լուացուելու. ծուխով ու մուրով ծածկուած էի:

Նախաճաշէն յետոյ, ժամը 12–ին, նկատեցինք, որ Մոտայի հրուանդանը ծածկուած էր խառնիճաղանճ ամբոխով մը. մեծ իրարանցում կար մէկերնին. մեծ մասամբ վաթսունցաւորներ էին: Մի քանի նաւակներ սկսան դէպի մեզ գալ: Անմիջապէս տզաքը չարեցինք նաւին երկայնքը եւ սկսանք ինքնապաշտպանութեան պատրաստութիւններ տեսնել: Նաւապետը սկսաւ յուզուիլ եւ կայմէն նշաններ ուղարկել կամուրջին մօտը կանգնած անգլիական մարտանաւին: Յամաքէն մեկնած նաւակները կը մօտենային կամաց–կամաց, եւ ամբոխին սպառնական ձայները արդէն մեզ կը հասնէին: Պուրսացի Ռուբէնը իր հայհոյութեան տոպրակը բացեր էր արդէն եւ չատ խնդրեց անգլիական նաւաղներէն հրացան մը տալ իրեն, բայց նաւապետը հրաման չտուաւ: Իսկ մեր մօտի թրքական պահակները թէեւ կը նկատէին այս բոլորը, բայց անտարբեր կերպով պառկած էին նաւակին մէջ:

Եւ ահա հեռուէն երեւցաւ անգլիական մարտանաւին քիթը, որ սուլելով կուգար մեծ արագութեամբ: Ամբոխը տեսնելով այս՝ սկսաւ դէպի ցամաքը փախչիլ. թուրք պահակները ոտքի կանգնեցան սարսափահար: Մարտանաւը եկաւ եւ խարիսխ նետեց մեր եւ ցամաքին մէջտեղը: Անմիջապէս հրամանատարը

փոքրիկ մակոյկով մը եկաւ մեզ մօտ՝ հասկնալու համար, թէ ինչ էր պատահածը։ Անգլիականին ետեւէն հասան նաեւ ֆրանսական եւ ռուսական մարտանաւերը եւ երեքով չրջապատեցին մեր նաւը։

Երբ անգլիական հրամանատարը եկաւ, ես իրմէն խնդրեցի, որ իր նաւին բժիշկը ուղարկէ մեր երկու թեթեւ վիրաւորները խնամելու համար։ Մի քանի ժամ յետոյ բժիշկը եկաւ իր դործիքները հետը առած։ Վիրաւորներէն մէկը Մխիթարն էր, դէմքէն եւ ուսին տակէն թեթեւ քերթուածքներ էր ստացած իր նետած ռումբի կտորներէն։ Իսկ երկրորդը՝ Ռուբէնն էր, որ 8–10 կտոր ռումբի մանր կտորներ էր ստացեր մէջքին մէջ։ Մխիթարինը չուտ վերջացաւ, իսկ խեղճ Ռուբէնը մէկ ժամի չափ չարչարուեցաւ, մինչեւ որ բժիշկը բոլոր երկաթի փշրանքները հանեց մէջքի միսերուն մէջէն։

Այսպէս չրջապատուած երեք պատերազմական նաւերով մնացինք մինչեւ ժամը 4–ը։ Վերջապէս, հեռուէն երեւցաւ ֆրանսական զինուորական չոգեմակոյկ մը։ Հեռուէն ճանչցանք Մաքսիմովը, որուն կ'ընկերանայէին իր ֆրանսացի եւ անգլիացի պաշտօնակիցները։ Սրտաւորուի կը սպասէինք անոնց դալուն։

Մաքսիմովը, երբ բարձրացաւ չոգենաւին վրայ, մեզի ներկայացուց իր պաշտօնակիցները՝ ֆրանսական դեսպանատան առաջին թարգման Ռուէ եւ անգլիական՝ Սըր Ա.։ Այս քաղաքավարական ձեւականութենէն յետոյ, Մաքսիմովը մեզ ըսաւ անհոգ կերպով.

— Պատրաստուեցէք անմիջապէս ճամբայ ելնելու։ Ֆրանսական փիրոնիտ նաւը կը սպասէ ծովին բացը՝ ձեզ Մարսէյլ տանելու համար։

— Բայց, պ. Մաքսիմով, մենք կը սպասէինք ձեր երկկուայ խոստումին։ Մինչեւ որ մեզ դրաւոր խոստում մը չտաք բարեհոգութիւններու մասին, մենք չենք հեռանալու, պատասխանեցի ես։

— Ես պատրաստ եմ իմ խոստումս կատարելու, բայց իմ պաշտօնակիցներս համաձայն չեն այդպիսի ստորագրութիւն տալու։

— Բայց չէ՞ որ դուք բոլորի կողմէ կը խօսէիք մեզ հետ։

Ձիւդ այդ միջոցին միջամտեց ֆրանսական թարգմանը.

— Եթէ դուք երկկուան խենթութիւնը չընէիք, այսօր ձեր հայրենակիցներու արիւնը չէր հոսեր Պոլսոյ փողոցներուն մէջ։

— Ըսել է՝ այսօ՞ր եւս կոտորածները չարունակուեցան։

— Աւելի խիստ, քան երէկ, եւ այս բոլորին պատասխանատուն դուք էք ձեր անխոհեմ ընթացքով, չարունակեց Ֆրանսացին:

Իսկ Մաքսիմովը, կարծես, ամօթէն հեռացեր էր մեղմէ, չլսելու համար մեր խօսակցութիւնը: Թողուցի Ֆրանսացին եւ չտապեցի դէպի Մաքսիմովը:

— Պարոն Մաքսիմով, ճի՞շդ է, որ կոտորածը չարունակուեցաւ այսօր եւս:

— Դժբախտաբար, այո՛, ըսաւ ան դլուխը կախած:

— Ապա ո՞ւր մնաց երէկուան ձեր խոստումը:

— Հակառակ մեր բոլոր ջանքերուն, չկրցանք կասեցնել կոտորածը, բայց յոյս ունինք, որ վաղը ամէն ինչ կը հանդարտի:

— Մ՞յս է, ուրեմն, ձեր պատուոյ խօսքին արժէքը, ըսի ես դայրացած, բայց ներսէս ինքզինքս կ'ուտէի:

Պարզ էր, որ խարուած էինք ամենապատեհիկ կերպով, բայց ի՞նչ կրնայինք ընել այժմ եւրոպական նաւին վրայ, երբ չրջապատուած էինք երեք պատերազմական նաւերով եւ մեր դիմաց ունէինք երեք մեծ պետութեանց ներկայացուցիչները: Հրաչին դէմքին նայեցայ, կաս-կարմիր էր եղած կատաղութենէն: Յուսահատութեան դառն րոպէներ ապրեցանք երկուքս ալ, իսկ մեր միւս ընկերները, որոնք Ֆրանսերէն չէին հասկնար, ամբողջութեամբ ուշադրութիւն դարձած՝ մեզ կը դիտէին:

Հրաչին հետ երկուքով հեռացանք դէպի նաւի ծայրը, խորհըրդակցելու եւ եկանք այն եզրակացութեան, որ դիմադրել չէինք կարող եւրոպական ներկայացուցիչներուն:

Երբ վերադարձանք դէպի երեք ներկայացուցիչները, ես փորձեցի նորէն ստորագրուած թուղթ մը ստանալ, ի մասնաւորի Մաքսիմովէն, որի մէջ ըսէր. Թէ ինչո՞ւ համար մենք բանքան մտած էինք եւ ի՞նչ պայմաններով դուրս եկանք: Իմ այս պահանջը ես կը պատճառաբանէի հետեւեալ կերպով.

— Որպէսզի մեզ աւազակներու հետ չշփոթեն եւրոպական մամուլին մէջ:

Մաքսիմովը խոյս տուաւ իմ պահանջը կատարելէ, միշտ կրկնելով, թէ ինքը պատրաստ է, բայց առանց իր պաշտօնակիցներու հաւանութեանը ինքը իրաւունք չունի այսպիսի թուղթ մը ստորագրելու: Անգլիացին լուռ էր, իսկ Ֆրանսացին իր ան-

համակրելի դէմքովն ու անուեղի խօսքերովը աւելի եւս կը դրժուարացնէր մեր խօսակցութիւնը:

Մինչ մենք այս խօսակցութեամբ էինք զբաղուած, հեռուէն երեւցաւ Ժիրոնտ չոգենաւը եւ իր սուլիչով մեզ նշան ըրաւ: Ցրանոսպի թարգմանը սկսաւ մեզ շտապեցնել:

— Շո՛ւտ ղէնքերնիդ յանձնեցէք եւ մեկնինք ասկէ· չոգենաւը ձեզի կը սպասէ:

Ի պատասխան իր այս հրամանին, ես ըսի·

— Մեր ղէնքերը կը պատկանին Հ. Յ. Դաշնակցութեան, եւ մենք պարտաւոր ենք կոմիտէին վերադարձնել եւ ոչ թէ ձեզ յանձնել:

Իմ այս չոր պատասխանը զարմացուց Ցրանոսպի դիւանապետը: Սկսան իրար նայիլ: Մօտ 20 Ցրանոսպի նաւաղներ մեզ շրջապատեր էին արդէն մեր նաւին վրայ: Բաւական անախորժ կացութիւն մը ստեղծուեցաւ մեր միջեւ: Մաքսիմովը միջամտեց հետեւեալ առաջարկով·

— Դուք իրաւունք ունիք ղէնքերը մեզ չյանձնելու, բայց մենք ալ չենք կարող թոյլ տալ, որ դուք զինուած մտնէք Ցրանոսպի նաւը: Եթէ համաձայնիք մեզ ծախել ձեր ղէնքերը եւ արժէքը յանձնել ձեր կոմիտէին, առով թէ՛ դուք ձեր պարտքը կատարած կը լինիք եւ թէ մենք այս դժուար կացութենէն կ՚ելնենք:

Հրաչէն հետ խորհրդակցելէ յետոյ, ես համաձայնութիւն յայտնեցի այդ առաջարկին եւ ամէն մէկ տրճանակը 5 ոսկիի հաշուով յանձնեցինք Իրենց եւ դրամը տուպանք բանքի տնօրէն Sir Edgar Vensen–ին, որ կ՚ընկերանար Իրենց:

Ժամը 5–ը կը լինէր, երբ հասանք Ժիրոնտ չոգենաւը, Ցրանոսպի նաւաղներով եւ ընկերակցութեամբ վերադարձող թարգմաններուն: Շոգենաւին կամուրջը լիքն էր պոլսէն փախչող տարտափահար բազմութեամբ: Առաջին կարգի կամուրջին վրայ նաւաղները ետ քշեցին բազմութիւնը եւ բաւական մեծ դժուարութեամբ մէջտեղը կանդնեցուցին մեզ: Մեր դիմացը կանգնեցին Ցրանոսպի նաւաղները սուինները Հրացաններուն: Ցրանսական դեսպանատան թարգմանը նաւապետին անհետը մտաւ քանի մը րոպէով եւ երբ անկէ դուրս եկան, նաւապետը մօտիկցաւ պահակախումբի հրամանատարին եւ բարձր ձայնով հրամայեց·

— Խուզարկեցէք բոլորը առանձին-առանձին:

— Պ. Նաւապետ, խնդրեմ մեզ խնայեցէք այդ անարդանքը. մենք մեր ղէնքերը յանձնեցինք արդէն:

Նաւապետը առանց լինձ պատասխանելու, քաշուեցաւ քիչ մը հեռու եւ սկսաւ ցած ձայնով խօսիլ Ֆրանսական Թարգմանին հետ:

Ֆրանսացի սպան սկսաւ խուզարկութիւնները այն ծայրէն, ուր կանգնած էր Հրաչը: Հրաչը սկսաւ մրթմրթալ: Դիտնալով իր անզուսպ բնաւորութիւնը՝ չարքին միւս ծայրէն խնդրեցի ոչինչ ըսել սպային եւ լինձ թողուլ անոր դաս տալու դործը: Սպան սկսաւ մէկիկ-մէկիկ ամէնքը խուզարկել մանրակրկիտ կերպով: Երբ կարդը եկաւ Ռուբէնին, անոր գօտիի մէջէն հանեց փոքրիկ հացի դանակ մը, որ դաշոյնի ձեւ ունէր: Ռուբէնը չուզեց տալ դանակը, իսկ սպան կոպտութեամբ առաւ անոր ձեռքէն: Հրաչը բարկացած մէջամտեց՝ ըսելով, թէ հացի դանակ է եւ ոչ թէ դաշոյն: Սպան Հրաչը յանդիմանեց՝ ըսելով, թէ իրեն կարծիքը հարցնող չկայ: Հրաչը աւելի բարկացաւ եւ սկսաւ սպային հետ վիճիլ: Ես ստիպուեցայ մէջամտել խնդրելով Հրաչէն լռել: Այս աղմուկին վրայ, նաւին սպայակոյտը եւ մեզ ընկերացող թարգմանները մօտեցան մեզ լսելու համար խօսակցութիւնը: Այսօրուան պէս կը յիշեմ նաւուն ծերունի բժիշկին հետեւեալ խօսքերը, որոնք, կարծես, հատիկ-հատիկ սիրտս մէջ խօցուեցան.

— Ա՛յ քեզ մարդիկ, մենք իրենց կեանքը կ'ազատենք, եւ դեռ դոհ չեն:

Սպան չարունակեց խուզարկութիւնը աւելի ուշադիր կերպով: Ես կանգնած էի չարքին ամենածայրը: Վերջապէս, կարդը լինձ եկաւ: Երբ սպան վերէն վար լաւ մը նայեցաւ հագուստներուս եւ կօշիկներուս մէջ, դարձաւ իր մեծին յայտնելու, որ իմ վրայ եւս ոչինչ չկար: Ես դարձայ սպային.

— Վատա՞հ էք, որ վրաս ոչինչ չկայ:

Սպան զարմացած սկսաւ նայիլ լինձ, իսկ իր պետը մօտեցաւ մեր չարքին եւ հրամայեց անգամ մը եւս խուզարկել: Սպան նորէն սկսաւ վերէն վար մանրակրկիտ կերպով խուզարկել՝ ձեռքը հպելով հագուստներուս տակը, իսկ հանդիսատեսները աւելի եւս մօտիկցան:

Երբ երկրորդ անգամ իր դործը վերջացուց, դարձաւ իր պետին եւ աւելի հաստատ ձեւով մը ըսաւ, որ իմ վրայ ոչինչ չկայ:

— Դուք բոլորովին վստա՞հ էք, որ իմ վրայ ոչինչ չկայ, հարցուցի նորէն խուզարկող սպային:

Մարդը ապշած երեսս կը նայէր, իսկ իր պետը բարկացած ձայնով ըսաւ.

— Երրորդ անգամ խուզարկեցէք, հանեցէք հագուստները:

Եւ սկսաւ երրորդ խուզարկութիւնը: Վրայի հագուստներս հանեցին, մնացի մէյն ճերմակեղէնով. կօշիկս ալ հանեցին եւ ամէն մէկ անկիւն նայեցան թէ՛ հագուստներուս մէջ եւ թէ մարմնոյս վրայ: Բոլորին աչքերը իմ վրայ էին սեւեռած, իսկ ես արհամարհոտ նայուածքով կը դիտէի զիրենք: Երբ սպան վերջացուց իր աշխատանքը եւ դառնալով պետին՝ զինուորական բարեւ տուաւ ու հաստատ ձեւով մը ըսաւ, որ իմ վրայ ոչինչ չկայ, ես դիմեցի իրեն եւ աչքերուն մէջ ջեղտակի նայելով՝ ըսի.

Երբ մենք ըսինք, թէ մեր վրայ զէնք չկայ, դուք պարտաւոր էիք հաւատալու մեզ:

— Պարոն, ես կատարեցի ինձ տրուած հրամանը, պատասխանեց սպան կաս-կարմիր կտրած:

— Գիտեմ, որ դուք մեղաւոր չէք. ձեզ հրամայողին է, որ կ'ուզեմ խօսքս:

Իմ այս խօսքին վրայ մեր չուրջը հաւաքուած բազմութիւնը ցրուեցաւ անմիջապէս, եւ ես սկսայ հագուստներս հագնիլ նաւի միւս ճամբորդներու հետաքրքիր հայեացքներու տակ:

Երբ Բանկին տնօրէնը եւ երեք թարգմանները պիտի վերադառնային դէպի իրենց չոգեմակոյկը, Մաքսիմովէն խնդրեցի ատրճանակս վերադարձնել ինձ: Ըսի իրեն, թէ կ'ուզէի իրբեւ յիշատակ պահել: Համաձայնեցաւ եւ միւսներուն հետ խօսելէ յետոյ, իմ ատրճանակը յանձնեց նաւապետին՝ պայմանով, որ ինձ տար, երբ ցամաք դուրս գայինք Մարսէյլ:

Ժամը 6-ը անց էր, երբ Ժիրոնտը ճամբայ ելաւ դէպի Տարասկոն: Մեզ տեղաւորեցին նաւին քթին վրայ, նաւազներու խըցիկներու դիմաց, բոլորովին առանձնացած միւս ճամբորդներէն: Հրաչը պաղ առած էր նախորդ գիշերը միւս նաւին վրայ եւ ձայնը բոլորովին քաշուած էր: Անոր համար տեղ մը պատրաստեցին երկրորդ կարգին մէջ: Իսկ ես մնացի կամուրջի վրայ, տղոցը մօտ: Մեզ համար մէկ-մէկ վերմակ ու բարձ բերին, ինչպէս նաեւ նաւազներու ընթրիքէն ուտելիք: Մուրը կոխեց. նաւը իր արագութիւնն ստացաւ. զով քամի մը կար մեր նստած տեղը:

Տղերքը սկսան իրենց անկողինները չուկել, իսկ ես նստած նաւազներու ճաշարանին տանիքի պատուհանին մօտ կը դիտէի անոնց ընթրիքը եւ յակամայից կը լսէի անոնց խօսակցութիւնը:

Խօսակցութեան նիւթը նախորդ օրուան դէպքերն էին: Ամէն մէկը կը պատմէր իր տեսածները: Բանքայի հուրջը եղած կռիւներու եւ յաջորդ օրուան կոտորածի մասին իրենց տեսածները իրար պատմելէ յետոյ, սկսան դէպքերու քաղաքական նշանակութիւնը բացատրել եւ, իրրեւ պարզամիտ ֆրանսացիներ, այս բոլոր անցուդարձին մէջ անգլիացոց մատը կը տեսնէին: Իրենց կարծիքով, մենք անգլիացոց կողմէ վարձուած մարդիկ էինք Բանք Օթթոմանը թալանելու համար, իսկ բանքի ամբողջ դրամագլուխը ֆրանսական էր: Այս մխամիտ յիմարութիւնները կը լսէի առանց վրդովուելու, բայց երբ խօսքը եկաւ իմ վրաս, չկրցայ անտարբեր մնալ: Սեղանին գլուխը նստող նաւաղներու պետը, յանկարծ, բացագանչեց.

— Յամենայն դէպս, ես չեմ կրնար հասկնալ այս անգլիացուն մասնակցութիւնը այս գործին մէջ:

— Ո՞ր անգլիացին, հարցուց մէկ ուրիշը:

— Այս հայերուն պետը, այն չէկ երիտասարդը:

— Մի՞թէ ան անգլիացի է:

— Ի հարկէ, այսպէս հայ տեսած ունի՞ս:

— Եթէ անգլիացի է, ալ ի՞նչ կը զարմանաս, անգլիացին դրամի համար դժոխք ալ կ'երթայ:

Եւ այսպէս՝ հարց ու պատասխան իմ հաշուոյն: Չկարողացայ երկար համբերել եւ վար իջայ իրենց հետ խօսելու մտքով: Երբ սանդուխներէն կ'իջնէի, դրանը մօտ կանգնած նաւապետը ըսաւ, որ մեզ արգիլուած էր իջնել: Առանց պատասխանելու իրեն նայեցայ զարմացած, եւ նա ճամբայ տուաւ ինձ:

Մօտիկցայ նաւաղներուն ճաշարանին դրանը եւ հոն կանգնեցայ: Ներսէն նկատեցին զիս, եւ խօսակցութիւնը լռեց: Սկսան ինձ նայիլ զարմացած: Յետոյ, սեղանին գլուխը նստողը զիս ներս հրամցուց՝ խնդրելով, որ մի բաժակ դինի առնեմ իրենց հետ: Անմիջապէս ինձ տեղ բացին սեղանին քովը: Երբ նստայ, նաւապետերուն պետին դառնալով՝ ըսի.

— Վերեւի պատուհանին մօտ նստած էի եւ յակամայից լսեցի ձեր խօսակցութիւնը. ինչ որ անգլիացիի մասին կը խօսէիք. ո՞վ է այդ մարդը, որուն կ'ակնարկէիք:

Ամէնքը չուարած սկսան իրար երես նայիլ: Պետը դառնալով ինձ՝ հարցուց.

— Դուք անգլիացի չէ՞ք, պարոն:

— Կը սխալիք. ես մաքուր արիւն հայ եմ եւ Հայաստանի խորքէն:

Նաւաղներու աչքերը աւելի մեծ բացուած՝ դէպի ինձ դարձան, եւ ես սկսայ անոնց պատմել մեր դլխուն եկածը վերջին 48 ժամուան ընթացքին, թէ ինչպէս մեզ խաբեցին եւրոպական պետութեանց ներկայացուցիչները եւ թէ ո՛րքան դառնացած էինք այս խայտառակ վերաբերմունքէն, եւայլն, եւայլն:

Վայրկենապէս փոխուեցան. ամէնքը միաբերան սկսան հայհոյել իրենց դեսպանատան թարգմանին, որ մեզ իբրեւ աւազակներ էր ներկայացուցած:

Քանի մը բաժակ դինի խմելէ յետոյ, դուրս եկայ նաւին կամուրջին վրայ մանզալու: Սանդուխին վրայ պահակ կանգնած նաւաղը այլեւս ինձ նկատողութիւն չըրաւ, երբ ես քայլերս ուղղեցի դէպի առաջին կարգի կամուրջը: Մոլը դիտելով մտածկոտ՝ քայլեցի դէպի նաւի եռեւի կողմը եւ երբ հասայ ղեկին մօտ եղած չըլլանակաձեւ հրապարակին, նկատեցի, որ երեք հոգի կանգնած կը խօսէին բարձր ձայնով օրուան դէպքերու մասին: Մուքին մէջ կանգ առի լսելու խօսակցութիւնը: Երեքն ալ նաւի բարձրադոյն սպաներն էին եւ կը վիճէին իրար հետ մեր մասին: Մէկը կ'ըսէր, թէ մենք աւազակներ էինք եւ իրրեւ ապացոյց կը բերէր Ֆրանսական թարգմանին խօսքերը, որ ըսեր էր նաւապետին սենեակին մէջ իր ներկայութեանը, իսկ միւս երկուքը կը պնդէին, թէ եթէ մենք աւազակներ էինք, ինչո՞ւ մեզ չյանձնեցին թուրք կառավարութեան, եւայլն:

Կամաց քայլերով մուտքէն դուրս եկայ, յառաջացայ դէպի երեք խօսակիցները եւ անոնց մէջ ճանչցայ ծերունի բժիշկը: Երեքն ալ յանկարծակիի եկած՝ խօսակցութիւնը կտրեցին եւ սկսան ինձ նայիլ զարմացած: Ծօսքս ուղղեցի բժշկին.

— Թոյլ կուտա՞ք հարցում մը ընել ձեզ, սիրելի պարոն:

— Խնդրեմ:

— Քիչ առաջ, երբ մեզ կը խուզարկէին, դուք բարկացած ձեւով ըսիք իմ ընկերոջս. «Ա՛յ քեզ մարդիկ, մենք իրենց կեանքը կ'ազատենք, եւ դեռ դոհ չեն»: Կարելի՞ է հարցնել, թէ ո՞վ է մեր կեանքը ազատողը եւ ինչո՞ւ ազատեցին մեզ:

Բժիշկը, վայրկեան մը չուարելէ յետոյ, պատասխանեց.

— Մեզ ըսին, թէ դուք մտեր էիք բանք Օթթոմանը կողոպտելու, բայց որովհետեւ հայեր էիք բոլորդ, եւրոպական դեսպանները միջամտեր էին ձեզ ազատելու Թուրք կառավարութեան վրէժխնդրութենէն եւ հիմա կ'ուղարկեն Եւրոպա:

— Եւ դուք հաւատացի՞ք այդ առասպելին:

— Մեր դեսպանատան առաջին թարգմանը... ըսաւ մեզ նոյն բանը նաւապետին սենեակին մէջ:

Արիւնս գլուխս զարկաւ. այսքա՜ն տմարդի վերաբերմունք չէի սպասեր Ֆրանսական ներկայացուցիչէն, եւ լեզուս բացուեցաւ: Պատմեցի իրենց ամբողջ անցուդարձը, մեղի տրուած պատուոյ խօսքերը եւ անոնց յանձորդող խաբէութիւնը եւ իմ հոգու ամբողջ դառնութիւնը թափեցի այդ Ֆրանսացի երեք սպաներուն առաջ: Երբ խօսքս վերջացուցի, ծերունի բժիշկը երկու ձեռքով իմ ձեռքս բռնեց եւ ըսաւ.

— Հազար ներողութիւն կը խնդրեմ քեզմէ եւ քու ընկերոջմէդ, որ վերաւորեցի անդիտակցաբար: Ո՞ւր է ան. դնանք, կ'ուզեմ իր ճեռքը եւս սեղմել:

Միւս երկուքը եւս ձեռքս սեղմեցին՝ ներողութիւն խնդրելով, որ մեր վրայ այդպիսի անարդար կասկածներ էին ունեցած, եւ երեքը միասին գիս տարան նաւապետին մօտ՝ բացատրելու համար կատարուած անարդարութիւնը: Նաւապետը բարի ծերուկ մըն էր: Երբ բժիշկին բերնէն լսեց այն ամէնը ինչ որ ես պատմեր էի իրենց, չկրցաւ իր զայրոյթը զսպել եւ դառնալով միւս երեք Ֆրանսացիներուն՝ արտասանեց.

— Ֆրանսայի համար ամօթ է այդպիսի սրիկաներ ունենալ իբրեւ ներկայացուցիչ Պոլսոյ պէս կարեւոր տեղ մը:

Եւ դառնալով դէպի ինձ՝ ըսաւ.

— Սիրելի պարոն, ազատ էք նաւին վրայ, ինչպէս ձեր տանը մէջ: Կը ցաւիմ, որ առաջին կարգին մէջ տեղ չկայ ձեզ հիւրասիրելու համար, բայց ձեռքէս եկածը պիտի ընեմ ձեր հանգիստը ապահովելու համար:

Եւ այդ րոպէէն սկսած մինչեւ Մարսէյլ, նաւին ամենէն յարգուած համբորդները դարձանք մենք: Ցետոյ ինձ պատմեցին, թէ ի՛նչ արտառոց բաներ էր խօսած Ֆրանսական թարգմանը, թէ մենք արիւնկղակ աւազակներ էինք, կարող էինք ամբողջ նա-

ւը օդը հանել տինամիթով, եւ այլ այսպիսի անհեթեթութիւններ: Նոյն այդ մարդուկին թելադրութեամբ էր, որ մեզ խուզարկեցին նաւին վրայ: Բացի այդ, հրամայուած էր նաւի բոլոր նաւաղներուն զինուած լինել եւ առաջին առթիւ որ մենք ոեւէ անհնազանդութիւն ընէինք, մեզ սպաննել առանց հարց ու փորձի:

Ահա թէ ինչպէս վարուեցաւ մեզ հետ ասպետական Ֆրանսայի ներկայացուցիչը, Պոլսոյ մէջ, 1896–ին:

Բայց այս դեռ բաւական չէր: Երբ Մարսէյլ հասանք, փոխանակ մեզ ազատ թողնելու, ինչպէս խոստացուած էր Պոլսոյ մէջ, Ֆրանսական ոստիկանութիւնը չրջապատեց մեզ եւ առաջնորդեց ուղղակի դէպի Սէն Փիէրի բանտը: Մեր բողոքներուն ոչ ոք կը պատասխանէր: Դիւղերուան կէսին մեզ տարին բանտ եւ անդամ մըն ալ խուզարկեցին՝ ամէնքս մերկացնելով: Մեր վրայի դրամներն ու ժամացոյցները հաւաքեցին: Երկու մեծ սենեակի մէջ տեղաւորեցին մեզ — մէկին մէջ ես էի տղայոց կէսին հետ, իսկ միւսին մէջ Հրաչը եւ մնացեալ տղաները:

Ֆրանսացոց այս տմարդի վերաբերմունքը այնքան զայրացուց զիս, որ ամբողջ դիւղերը չկարողացայ քնանալ, մինչեւ լոյս սենեակին երկայնքը երթալ–դալով անցուցի:

Յաջորդ օր, իրրեւ նախաճաշ, մեզ սոխով ապուր եւ կտոր մը հաց տուին: Ժամը 9–ի մօտերը մեր սենեակին դռները բացուեցան եւ խումբ մը պաշտօնեաներ ներս մտան՝ չրջապատուած տրակոն զինուորներով: Մեզ ըսին, որ նահանգապետին օդնականը, ոստիկանապետը, քաղաքական զինուորական հրամանատարը եւ բանտապետն էին եկողները, մեզ հարցաքննելու համար: Հրաչը եւ իր սենեակին մէջ եղողները եւս բերին մեր սենեակը եւ մեր ճաշի սեղանին վրայ փռեցին մեծ–մեծ տետրակներ ու պաշտօնական թուղթեր:

Նահանգապետին օդնականը բացատրեց իրենց այցելութեան նպատակը.— Փարիզէն հրաման էին ստացած մեզ հարցաքննելու եւ մեր մասին մանրամասն տեղեկութիւններ տալու արտաքին դործոց նախարարութեան:

Երբ ան իր խօսքը վերջացուց, ես հարցուցի իրենց թէ ի՞նչ օրէնքի հիման վրայ մեզ բանտարկեցին: Անկապ բաներ մը ըսաւ, թէ մենք բանտարկուած չենք եւ թէ ժամանակաւորապէս միայն կը պահեն մեզ, մինչեւ որ Փարիզէն նոր կարդադրութիւն լինի:

Ես պատասխանեցի, որ մենք մեզ բանտարկուած չենք նկատեր եւ, հետեւաբար, պարտաւոր չենք իր հարցերուն պատասխանելու:

Իմ այս յայտարարութիւնը զարմացուց ամէնքը: Ձինուորական հրամանատարը եւ ոստիկանապետը մէջ ընկան խիստ սպառնական ձեւով.

— Դուք դիտէ՞ք, որ Ֆրանսա կը դառնուիք եւ պարտաւոր էք Ֆրանսայի օրէնքներուն հպատակուիլ:

— Այո՛, պարոն, առաջին անգամը չէ, որ ես Ֆրանսա կը դառնուիմ եւ բաւական ծանօթ եմ ֆրանսական օրէնքներուն: Դուք իրաւունք չունիք մեզ բանտարկելու, եւ մենք չենք պատասխանելու ձեր հարցերուն:

— Մենք ձեզ կը ստիպենք պատասխանել, վրայ բերաւ պինուորական հրամանատարը:

— Ինչո՞վ. ձեր վերջին միջոցը կախաղանը չէ՞. տարէք մեզ անոր առաջ, դարձեալ չենք պատասխանելու:

Հրամանատարը ոտքի ելաւ ձեռքը սեղանին զարնելով եւ հրամայեց ենթասպային դրսի տրակոններէն եւս ներս կանչել: Մօտ քսան տրակոններ, մերկացած սուրերով, ներս մտան եւ չարուեցան պատին տակը՝ դէմքերը դէպի մեզ: Մեր տղերքը ջղայնացած իրարու կը նայէին, բոլորի աչքերը իմ բերանս էին բան մը հասկընալու համար այս անցուդարձէն: Մի քանիսը նստած տեղերէն ոտքի ելան, կարծես, ինքնապաշտպանութեան դիմելու համար:

— Տղերք, տեղերնիդ նստէք եւ ո՛չ մէկ չարժուիմ, ըսի հայերէն եւ դառնալով հրամանատարին՝ հարցուցի.

— Յետո՞յ, պարոն հրամանատար:

— Վերջապէս, կ՚ուզէ՞ք պատասխանել մեր հարցերուն թէ ոչ:

— Ո՛չ, պարոն հրամանատար:

— Բայց ի՞նչ կը նշանակէ այս բոլորը:

— Այն, որ մենք հաւատք չունինք այլեւս ֆրանսական կառավարութեան վրայ, որի ներկայացուցիչը Պոլսոյ մէջ գռեհիկ ստախօս մըն է, իսկ այստեղ՝ Սուլթան Համիտի դործակալը:

— Պարո՛ն, ձեր խօսքերուն չափը գիտցէք, ըսաւ հրամանատարը ձայնը բարձրացնելով:

— Ես իմ խօսքերուն չափը գիտեմ եւ չատ կը ցաւիմ, որ

ստիպուած եմ այս յայտարարութիւնը ընել այն Ֆրանսայի հասցէին, որ մենք այնքան կը սիրէինք:

Ոստիկանապետը մէջ ընկաւ աւելի մեղմ ձայնով.

— Կարելի՞ է հարցնել, թէ ինչո՞ւ Բանկ Օթթոմանի վրայ յարձակեցաք եւ ինչո՞ւ ձեզ Մարսէյլ ուղարկեցին:

— Ձեր այդ հարցին կը պատասխանեմ ուրախութեամբ, ըսի եւ սկսայ ծայրէ ի ծայր պատմել Օգոստոս 14–26–ի դէպքերը եւ անոր յաջորդող անցքերը: Մեծ ուշադրութեամբ կը լսէին թէ՛ պաշտօնեաները եւ թէ պահակախումբի զինուորները, եւ իրենց դէմքերուն վրայ կը տեսնէի, թէ ինչպէս աստիճանաբար կը փոխուէր անոնց վերաբերմունքը դէպի մեզ:

Երբ վերջացուցի իմ խօսքերը՝ չեչտելով, թէ մեզմէ ամէն մէկը բազմանդամ ընտանիքներ ունէր Տաճկաստանի մէջ եւ եթէ իմացուէին մեր իսկական անունները, թուրք կառավարութիւնը բոլորն ալ կը սպաննէր, տաքարիւն հրամանատարը մօտիկցաւ ինձ եւ ձեռքս առնելով իր ձեռքերուն մէջ՝ ներողութիւն խնդրեց քիչ առաջուան անախորժ խօսակցութեանը համար:

Մեր այս բացատրութիւններէն յետոյ, որոշեցին, ձեւականութիւնը կատարած լինելու համար, մեր տալիք անճիշդ տեղեկութիւնները արձանագրել եւ ատով փակել գործը:

17 օր մնացինք բանտը: Մի քանի անգամ լրագրող անուան տակ դաղտնի ոստիկաններ եկան մեզ հետ խօսելու, իբրեւ թէ մեր եւ Ֆրանսական Սոցիալիստներուն եւ անիշխանականներուն հետ կապ դտնելու: Անոնցմէ մէկը առաջարկեց ինձ երկտող մը դրել Մարսէյլի յայտնի անիշխանականներէն մէկուն, որ դային մեզ ազատէին բանտէն ժողովրդական մեծ ցոյց մը կազմակերպելով: Իր այդ վերովոքասիոնը յաջողցնելու նպատակով քանի մը թերթերու կտրօններ էր առած հետը: Այդ լրագրներուն ըսելով Ֆրանսական կառավարութիւնը բանակցութեան մէջ էր Պոլսոյ հետ, մեզ իբրեւ անիշխանականներ եւս դարձնելու համար: Չէ՞ որ մենք ռումբեր եւ տինամիթ էինք գործածած Պոլսոյ մէջ: Բոլոր այս յիմարութիւնները կը լսէի եւ մէկ պատասխան ունէի.— եթէ Ֆրանսան այնքան պիտի ստորնանայ, մենք պատրաստ ենք Պոլիս երթալու՝ կախուելու համար: Դաղտնի ոստիկանութեան այս հնարամտութիւնները մնացին անհետեւանք:

Օր մը ստացանք դրաւոր հարցում մը Փարիզի արտաքին

դործոց նախարարութենէն, թէ ո՞ւր կ՚ուզէինք երթալ, քանի որ մեր ներկայութիւնը Ֆրանսայի մէջ անցանկալի էր կառավարութեան համար: Այդ դրութեան մէջ կ՚ըսուէր, թէ Ֆրանսական կառավարութիւնը պարտաւոր էր իր վրայ առնել մեր ճանապարհածախսը:

Տղայոց հետ խորհրդակցելէ յետոյ, դրեցինք, որ մեր 15 ընկերները կը ցանկանային Նիւ Եորք երթալ, ուր ունէինք հայկական մեծ դաղութ մը, իսկ Հրաչն ու ես՝ Ժընեւ, մեր կխսաո թողած ուսումը չարունակելու համար:

Տասնեւեօթերորդ օրը, դիչերուան ժամը 11–ին, նահանդապետին օդնականը եկաւ բանտը յայտնելու մեզ, որ մեր խնդիրքը յարդուած է նախարարութեան կողմէ. մեր 15 ընկերները վաղը եւ եթ ճամբու պիտի դրուին դէպի Նիւ Եորք, իսկ մեր երկուսին հրամայուած էր այդ դիչեր եւ եթ ճամբայ հանել դէպի Ժընեւ:

Որչափ մենք պնդեցինք որ մնանք մինչեւ մեր ընկերները ճամբու դնելը, անհնար եղաւ համոզել: Երբ տղոցը յայտնեցինք այդ որոշումը, չատ յուզուեցան: Ձիչդ նոյն օրը լսեր էինք, որ Ֆրանսական կառավարութիւնը որոչեր էր մեզ՝ երկու դեկավարներս յանձնել Թուրք կառավարութեան, իսկ մեր մեւնները աքսորել Ֆրանսայէն դուրս: Մեծ դժուարութեամբ յաջողեցանք համոզել մեր ընկերները, թէ այդ լուրերը անհաւանական էին, եւ իրենց սիրտ տուինք՝ խոստանալով պէտք եղած կարգադրութիւններն ընել, որ Նիւ Եորք հասնելու համար նեղութիւն չքաչեն: Բանտային վարչութեան մօտ եղած մեր 5000 ֆրանքի դումարը կարգադրեցինք յանձնել մեր ընկերներուն եւ համբուրուելով բաժնուեցանք իրարմէ:

Հրաչն ու ես, դիչերին, նստանք դէպի Ժընեւ մեկնող դնացքը: Մեզ ճամբու դրաւ ոստիկանապետը, որին յանձնուած էր նաւապետին մօտի ատճանակս: Նա ինձ խոստացաւ փոստով ուղարկել Ժընեւ իմ հասցէին: Եւ այդպէս ալ ըրաւ: Մեզ կ՚ընկերանային երկու դաղտնի ոստիկաններ, որոնք մեզ հետ եկան մինչեւ Ժընեւ:

Կիրակի կէսօրին հասանք այդ սիրուն քաղաքը, ուր զուիցերական ցուցահանդէս կար այն տարին. ահագին բազմութիւն փողոցները, երաժչտութիւն եւ թափօրներ ամէն կողմ: Պոլսոյ դէմ ժոխքէն եւ Մարսէյլի բանտէն յետոյ, այս անօրինակ դուարթութիւնը իմ սիրտը տակն ու վրայ ըրաւ: Ոստիկանները կ՚ուզէին կա-

յարանէն մեզ մնաս բարով ըսել եւ հեռանալ: Ես խնդրեցի ճամբի մնալ մեզ հետ: Գնացինք Café du Nord–ի երկրորդ յարկի սենեակներէն մէկը առանձինն ճաշելու: Մի քանի բաժակ դինի խմելէն յետոյ, սիրտս փղձկեցաւ, արցունքը աչքերուս սկսայ Ֆրանսացի ոստիկաններուն պատմել Մաքսիմովի խաբէութիւնը, Ֆրանսական թարգմանի ստախօսութիւնը եւ մեր բոլոր յուսախարութիւնները: Ի՞նչ լաւ բան է արցունքը այդպիսի դէպքերուն. վերջին 4–5 շաբթուան ընթացքին պրկուած ջիղերս վայրկենապէս հանդստացան. սկսայ աւելի հանդարտ շունչ քաշել:

Ֆրանսացի ոստիկաններէն բաժնուեցանք իբրեւ լաւ բարեկամներ եւ քայլերս ուղղեցինք դէպի Դրօշակի խմբագրատունը, մեր ընկերները դտնելու յոյսով:

Ինչպէս ըսի, օրը կիրակի էր եւ ուշ՝ քաղաքին մէջ. ոչ ոք կար խմբագրատունը: Հրաչին հետ քայլերնիս ուղղեցինք դէպի ցուցահանդէսին մուտքը եւ այնտեղ հանդիպեցանք խումբ մը հայ ուսանողներու, որոնք նոյնպէս ցուցահանդէս կ'երթային: Անոնցմէ մէկը մեզ ճանչցաւ. անցեալ Դեկտեմբերին մեզ տեսած էր, երբ առաջին անգամ ժընեւ էինք: Մեզ չրջապատեցին եւ տարին Café մը. մէկ քանին վազեցին ալ ու ձախ՝ միւս ուսանողներուն լուր տալու: Շատ չանցած՝ ժընեւի բոլոր հայերը հաւաքուեցան մեր դլխուն: Ռուստամ անմիջապէս ընթրիքի կարդադրութիւններ ըրաւ եւ սկսաւ հարց ու փորձի չարքը: Մինչեւ կէս գիշեր մեզ պատմել տուին ու լսեցին:

Այդտեղ լսեցինք, որ միւս ընկերներէն Լեւոնը, Վարդանը, Բորիսը եւ Մարը, դէպքէն չաբաթ մը յետոյ, Պոլսէն հեռացեր էին եւ հիմա կը դտնուէին Պուլկարիա: Իսկ Պոլիս մնացեր էին Վռամեանը, Եդիպտացին եւ Աչոտը: Սամաթիոյ մեր ընկերներուն հերոսական մահուան լուրը եւս այդ երեկոյ միայն լսեցինք:

Մեզ չրջապատող ուսանողներն եւ ուսանողուհիները ուրախ էին եւ ոգեւորուած, իսկ մենք երկուքս տխուր էինք եւ ընկճուած: Ի՞նչ յոյսեր ունէինք եւ ինչո՛վ վերջացաւ: Իսկ միւսները ոգեւորողը այն փաստն էր, որ հայերն ալ կռուիլ դիտեն: Լրագրական լուրերուն նայելով՝ միայն Բանկ Օթթոմանի չուրջը 370 զոհ տուած էին թուրք պինուորներն ու ամբոխը, չհաշուած Սամաթիոյ զոհերը:

Երկու օր յետոյ, լսեցինք, որ Ֆրանսական կառավարութիւնը, հակառակ իր խոստումին, մեր մեկնելուն յաջորդ օրն իսկ

մեր 15 ընկերները կը դնէ Պուէնոս Այրէս գացող բեռի նաւի մը վրայ, մեր թողած 5000 ֆրանքը իրրեւ անոնց ճամբու ծախս վար կը դնէ եւ առանց մէկ սէնթ դրամի ճամբայ կը հանէ դէպի Հարաւային Ամերիկա:

Այս երրորդ ապտակն էր, որ կը ստանայինք «ասպետական» Ֆրանսայէն:

Իսկ ցարական Ռուսաստանի ներկայացուցիչը, որ այնքան ճարպիկ կերպով մեզ խաբեց Օդոստ. 15/27–ին, աղնուութիւնն ունեցաւ իր խոստումներէն դոնէ մէկը պահելու. մեր հինգ վիրաւոր ընկերները ամիսներ չարունակ իրենց հիւանդանոցին մէջ խնամելէ յետոյ, իր պաշտպանութեանը տակ փոխադրեց Եգիպտոս՝ հակառակ թուրք կառավարութեան ձեռք առած բոլոր միջոցներուն:

Տարիներ յետոյ, 1909–ին, երբ ես Պոլիս կը դտնուէի, իրրեւ երեսփոխան Օսմանեան Փարլամենթին, առիթն ունեցայ տեսնելու Mr. Georges Goulis անուն ֆրանսացի թղթակիցը, որ 1896–ի այդ նոյն օրերը Պոլիս կը դտնուէր, իրրեւ «Le Journal Debats»–ի թղթակից եւ չատ մօտիկ բարեկամ էր Մաքսիմովին: Ահա թէ ինչ պատմեց նա ինձ Մաքսիմովի մասին:

1896 թ. Օդոստ. 14/26–ին Մաքսիմովը, կէսօրէն յետոյ ժամը 5–ին միայն կը լսէ Բանկի դրաւուած լինելը եւ անմիջապէս չոգեմակոյկով Բէոյիւք Տէրէէն կ'ելլէ քաղաք եւ կառք մը առնելով՝ կ'երթայ ընդառջ Բէօշիկը, իմանալու համար, թէ Սուլթանը ինչ է մտադիր ընելու: Ընդառջի զառիվայրին վրայ կը հանդիպի պատերազմական նախարարին, որ չտապ կերպով դէպի Ստամպոլ կ'երթար: Կառքը կը կեցնէ եւ հարց ու փորձ կ'ընէ թուրք նախարարը, որ իրեն կը պատմէ, թէ ինչպէս Սուլթանը զայրացած էր դէպքին առթիւ եւ իրեն ու ծովային նախարարին հրամայած էր անմիջապէս թնդանօթի բռնել Բանկի չէնքը՝ վայրկեան մը առաջ վերջ դնելու այս խայտառակութեան: Մաքսիմով զարմացած կը հարցնէ նախարարին.

— Բայց դիտէ՞ք, թէ ինչ է լինելու ատոր հետեւանքը:

Նախարարը կը պատասխանէ, որ թէ՛ ինքը եւ թէ՛ իր միւս պաշտօնակիցները հակառակ էին այդ կարգադրութեան եւ ինքը երկու անգամ փորձած է Սուլթանը համոզել, բայց անօգուտ:

վերջին անգամ Սուլթանը թանաքամանը կը նետէ իր երեսին եւ կը հրամայէ անմիջապէս կատարել իր հրամանը:

Մաքսիմով իր հետ կ'առնէ պատերազմական նախարարը եւ կը շտապէ դէպի պալատ, ուր կը հանդիպի նաեւ ծովային նախարարին, որ նոյնպէս կը պատրաստուի եղեր իր պաշտօնատունը երթալ՝ Սուլթանին հրամանը կատարելու համար:

Մաքսիմով, առանց կանխաւ ազդարարելու, կը մտնէ Սուլթանին մօտ եւ անոր կ'ըսէ, թէ ինքը բոլոր եւրոպական դեսպանատուներու կողմէ եկած է զգուշացնելու, որ եթէ Բանկ Օթթոմանի չէնքին մէջ դերի մնացած եւրոպացիներէն մէկուն ոեւէ փորձանք պատահի, եւրոպական պետութեանց ազդմանաւերը անմիջապէս պիտի ռմբակոծեն իր պալատը:

Սուլթանը կատաղութենէն ոտքի կ'ելլէ եւ կը սկսի սենեակին մէջ ման դալ ու վճռաբանիլ Մաքսիմովի հետ: Երկար խօսակցութենէ յետոյ, Սուլթանը կը համաձայնի յետս կոչել իր նախորդ հրամանը եւ Մաքսիմովին իրաւասութիւն կուտայ մեզ հետ բանակցելու եւ իր դիտցածին պէս կարգադրելու գործը:

Սուլթանէն այս իրաւասութիւնը առնելէն յետոյ, Մաքսիմով կ'երթայ դարձեալ Բէօյիւք Տէրէ, միւս դեսպաններուն հետ կը խօսի: Դիւանագրուան ժամը 1–ին միայն կը հասնի մեզ մօտ:

Mr. G. Goulis, այս բոլորը պատմելէն յետոյ, կ'աւելցընէր, թէ Մաքսիմովի կարծիքով, եթէ ինքը կէս ժամ ուշ հասնէր պալատը, Սուլթանին հրամանը գործադրուած պիտի լինէր: Եւ եթէ Բանկին չէնքը ռմբակոծուէր, անհրաժեշտ պիտի լինէր եւրոպական մարտանաւերէն զօրք ցամաք հանելու Բանկին պաշտօնեաներու պաշտպանութեան համար, եւ ընդհարումը թուրք զօրքին եւ եւրոպական ուժերուն միջեւ անխուսափելի պիտի դառնար:

Մեր ծրագրի բուն նպատակն ալ հէնց այդ էր, բայց մէկ փոքրիկ միջադէպ տակն ու վրայ էր ըրեր մեր հաշիւները:

Մեզ Պոլսէն հեռացնելէ ՝ մի քանի օր յետոյ, երբ Mr. G. Goulis եւ Մաքսիմով, Վոսփորի չոգենաւերէն մէկուն վրայ Բէօյիւք Տէրէ կ'երթային, չոգենաւին վրայ գտնուող բերացի լեվանթէններու մեծ կակ խումբ մը, տեսնելով Մաքսիմովը, ոտքի կ'ելլեն եւ չնորհակալութեան ցոյցեր կ'ընեն անոր, որ Պոլիսը ազատեց հայ աւազակներու սարսափէն: Մաքսիմովը կոպիտ կերպով կ'ընդհատէ զանոնք՝ ըսելով.

— Պարոնայք, ես ձեզ թոյլ չեմ տար աւազակները կոչելու մարդիկ, որոնք իրենց կեանքը վտանգի տակ դրին իրենց ժողովուրդին համար. անոնք դաշափարական յեղափոխականներ էին եւ ոչ թէ աւազակներ, եւ ես, իրրեւ ռուս, երջանիկ պիտի լինէի, եթէ իմ երկրի յեղափոխականներն ալ անոնց նման լինէին:

XV

ՎԵՐՋԻՆ ԺՊԻՏԸ

Բանքումն ենք արդէն: Ժամը մօտաւորապէս 1·30–ը: Դուռը կ'իսաբաց: Դրան ճիշդ դիմացը սանդուխին վրայ կանգնած կրակում ենք՝ Մշեցի Միսաքը, Ռուբէնը, Մխիթարն ու ես մէկ կողմէն, եւ մի երեք ուրիշ ընկերներ միւս կողմէն: Ատճանակներուն ծուխը արդէն բանած է սրահը. դռնէն դուրս ոչինչ կ'երեւայ. հրացաններու անընդհատ որոտումն է միայն, որ մեզ կ'ի-մացնէ թէ դրան դիմաց մեծ թիւով զինուորներ կան:

Յանկարծ, մի սոսկալի պայթում կը լսենք մեր եաեւից. կը դառնանք՝ ինչ տեսնենք՝ մեր ընկերներէն մէկը յօդուտած ու անչունչ դետինը փռուած, իրմէն երկու քայլ հեռուն ուրիշ երկուքը՝ ոտքերնին փչրուած պառկած: Ռումբի մը պայթիւնն էր: Ամբողջ չէնքը սարսռաց: Բայց չդիտեմ ինչպէս, դրանը դիմաց դանուող մեր չորսէն, միայն Ռուբէնը մի քանի անվնաս վիրաբանքներ ստացաւ դլխուն ու մէջքին: Դառնալով ընկերներուն. «Տղերք, ձեզ մատաղ, ով որ վրան ռումբ ունի թող դնի անկիւնի սեղանին վրայ» ըսելս ու Միսաքին հետանալը մէկ եղաւ: Հազիւ մենք նորիյ դէպի դուրը դարձանք, նորից մի ահռելի պայթում: Այս անդամ դոհը մէկ հոդի էր, Մշեցի Միսաքն էր դա: Գօտիին ռումբը հանած սեղանին վրայ դնելուն ոտքէն կը վիրաւորուի եւ բաց կը թողու ռումբը: Տեսարանը սոսկալի էր. աջ ձեռքը մինչեւ արմուկը մէկ կողմ փչրուած, ձախ թեւը պղիկ պղիկ եղած, բայց դեռ մի քանի մկաններով կախուած ուսէն, դէմքը արիւնլուայ, դդեստները պատռտուած, փռուած է քարերուն վրայ: Անոր մօտիկ ընկեր Միսաքը հազիւ ժամանակ ունեցաւ, «վախ, Միսաք ջան» ըսելու: Դրսէն՝ «Օլա՛ն, իչէրիէ, օլա՛ն իչէրիէ» ձայները

լսուեցին եւ Ծուխին մէջէն սուիններու ծայրեր սկսան փայլիլ։

«Տղերք, ձեզ մատաղ, դէպի դուռը»։

Վեց–եօթը տարճանակի միանգամից թափած դնդակները բաւական հեռացուցին սուիններու ծայրերը։

«Մխիթա՛ր, դէպի պատուհան»։

Հինգ ռումբի յանկարծակի պայթումը մի առժամանակ մաքրեց փողոցը։

Մինչ Մխիթարն ու ես նոր ռումբեր առած կը դառնայինք դէպի պատուհանը, Միսաքը ծունկերուն վրայ չոքած ցցուեցաւ մեր առաջ իր ահռելի տեսքով։— «Պարոն Ջան, քիզ զուրպան, մէկ սուրլուն էստեղից» ըսաւ ու վիզը ծուռ աջ թեւի մնացորդը դէպի կուրծքը չարժեց։ Ամբողջ էութեամբս դող ելայ, որոշ չեմ կարող ըսել թէ ինչ կը զգայի այն մէջոցին. միայն սա կը յիշեմ, որ տարճանակիս փայտեայ մասը բերանս տարի ու բոլոր ուժովս խածնելով զայն, երեսս դարձուցի իրմէն։ Նորից դիմացս ելաւ իր արիւնլուայ ոտքը սալայատակին վրայ քարշ ածելով։ Կրկնեց իր խնդիրքը, այս անգամ աւելի կտրտող մի ձեւով։ Իր տեսքը, իր նայուածքը եւ վերջապէս իր ձայնը ինձ ընկճեցին բոլորովին։ Մերժելն անգթութիւն էր. անոր համար ամէն մէկ բոպէն ահռելի տանջանքներ էին. պէտք էր ազատել մեր խեղճ ընկերը. այս ամէնը մի ակնթարթում անցան մտքովս, բայց չգիտեմ ինչո՞ւ ես ուղղակի իմ տարճանակը չպարպեցի իր չարչարուող կուրծքին ու դառնալով Մխիթարին. «Մխիթար, մեզք է տղան, ազատէ»։ Այս խօսքերս Մխաքը լսեց եւ անմիջապէս իր արիւնոտ դէմքը դարձուց անոր ըսելով. «Մխիթար Ջան, քեզ մատաղ, մէկ խուրչուն»։ Մխիթարը բոլորովին դեղնած, դողացող ձեռքով ուղղեց տարճանակը դէպի անոր կուրծքը։ «Ա՛խ, հոդուդ մատաղ» բացագանչեց Միսաքը եւ դոհութեան նշոյլը երեսին իր յօշոտուած թեւերը դէպի յետ պարզեց, կարծես իր ընկերոջ գործը դիւրացնելու համար։ Աչքերը արցունքով լեցուն Մխիթարն ինձ նայեց. «Ջէ՛, չեմ կրնար». ու դառնալով Միսաքին մի լալկան ձայնով. «Միսաք Ջան, դնա՛ այն երկրորդ պատուհանին առաջ կեցիր եւ չուտով դինուորներու դնդակներէն մէկը քեզ կ՚առնէ»։

Այդպէս ալ եղաւ։ Մի քանի րոպէ վերջը Միսաքը չոքած էր պատուհանին առաջ, գլուխն ու կուրծքին մէկ մասը դէպի դուրս ցցած։ «Օլան ատայսընդր պանա վուրուն», կը կանչէր նա բարձրը ձայնով ու մի չարք հայհոյանքներ կը տեղային դինուորներ-

րու հասցէին: Մի քառորդ ժամ անցաւ այդպէս եւ հակառակ Միսաքի ցանկութեանը, իր մօտէն անցնող հարիւրաւոր դնդակներէն եւ ոչ մին իրեն առաւ:

Ցանկարծ, նա դադարեց կանչելուց ու դառնալով դէպի մեզ. «Տղե՛րք, պատրաստ, վերէն բաշիբօզուկ կուգայ»: Երկու երկու հոգի բռնեցինք պատուհանները: Երբ խուժանը դոռում-դոչումով յարձակեցաւ դրան վրայ, առաջին յարկէն մենք վեց հոգով, իսկ տանիքէն Հրաչը իր չորս ընկերներովը ռումբերու մի տարափ տեղացինք դէպի վար: Այդքան թուով ռումբերու մխիթարանակ պայթումը, վիրաւորներու սիրտ պատռող վայնասունը, դիմացի չէնքերէն թափուող ապակիներուն չառաչը եւ այս բոլորի հետ միասին դէպի երկինք բարձրացող տինամիտի կապոյտ ծուխը մի րոպէ ինձ սարսռեցուցին... Մարդկային կեանքի հետ էր դործերնիս... Ո՞վ տուեց մեզ այս իրաւունքը... Բայց ինչո՞ւ անոնք սկսան... Ովքե՞ր էին մի քանի ամիսներ առաջ արեան դետեր հոսեցնողները... Ասոնք չէի՞ն... Այսպէս մի չարք անկապ մտքեր մի քանի վայրկեան դամեցին ինձ պատուհանի առաջ. դլուխս դուրս հանեցի փողոցը նայելու. մուխը մասամբ նօսրացած էր արդէն, ցիրուցան ընկած դիակներ դրան առաջը, իսկ խուժանի մնացած մասը սարսափահար կը փախչի դէպի Թէփէ Բաշի: Մի րոպէական սարսափի լուռթեան մէջ Միսաքին ձայնը կը հասնի ականջիս. կը դառնամ դէպի ալ, պատուհանէն նորէն դուրս կախուած իր բղխուած, արիւնոտ թեւերը լաթի պէս թափ տալով դէպի փախչող խուժանը, մի ահռելի ժպիտ երեսին. «Սիդին քիպի ալչաքլար»... կը բղաւէ իր արդէն կիսամեռ ու խռպոտած ձայնով:

Ա՛խ, անոր այդ ժպիտը...

Եթէ մի օր, մի ժամանակ վիճակուի մեր թշուառ հայ ժողովուրդին, իր այս դոյութեան կռուին մէջ մեռնել, անհետանալ երկրագունդիս երեսէն առանց մշեցի Միսաքին այս վերջին ժըպտին... հազար ափսոս պիտի ըսեմ անոր թափած արեանը:

ԱՐՄԷՆ ԴԱՐՕ

«Դրօշակ», 1900

ԿՈՎԿԱՍԸ 1905 ԹՈՒԻՆ

Պանքի ղէպքէն յետոյ Ֆրանսական կառավարութիւնը արդիլեց մեր մուտքը Ֆրանսա, մինչեւ 1900 Թուականը: Այս չորս տարին մնացի Ժընեւ եւ վերջացուցի Ֆիզիքօ-քիմիական դիտութեանց Տօքթօրայի ընթացքը: Աւարտելէս յետոյ դնացի Ամերիկա: Ուզէ ամիս այնտեղ մնալէն յետոյ 1901-ի ամառը մեկնեցի Կովկաս:

Այդ Թուականներուն ամէն մասնագէտ Բագու կը վազէր ոճիկով ծառայելու: Ինձ ալ խորհուրդ տուին Բագու հաստատուիլ: Գնացի երկու ամիս մնացի այնտեղ: Բայց ինձ բնաւ դուր չեկաւ այնտեղի կեանքը: Ոսկի հորթին պաշտամունքի տեղն էր, ուր կ'իշխէր օտարացած եւ այլասերուած մտաւորականութիւն մը, որ ինկած էր հարուստ աղջիկներու եւ մեծ ոճիկներու ետեւէն: Նախընտրեցի Թիֆլիս հաստատուիլ: Պարտք վերցրի եւ Թիֆլիսի մէջ բացի համեստ լաբօրաթուար մը, որով կը հոգայի ապրուստս:

Անցան տարիներ, եկաւ 1905 Թուականը: Կովկասի Հայութիւնը նայն վտանգի տակ ինկաւ, ինչ որ Տաճկահայաստանի Հայութիւնը 1895-ին: Թաթար ազգաբնակչութիւնը՝ դինուած ու խրախուսուած ռուս կառավարութեան կողմէ՝ սկսաւ հայկական կոտորածներ սարքել Կովկասի բոլոր քաղաքներուն մէջ: Մեր ցեղի ֆիզիքական գոյութեան խնդիրն էր դրուած սեղանի վրայ: Ինչպէս իմ միւս ընկերները, ես եւս ժամանակիս մեծ մասը ինքնապաշտպանութեան գործին կուտայի:

Մի կիրակի օր ես նստած լաբօրաթուարին մէջ կ'աշխատէի, երբ յանկարծ մեր ընկերներէն 2–3 հոգի ներս մտան ուրախ դէմքով եւ զարմացան, որ ոչինչ չդիտեմ: Լրագրի թիւերը ձեռքերնին ինձ ինձ ցոյց տուին Հոկտեմբեր 17-ի ցարի սահմանադրական մանիֆեստը: Այդ այն օրերն էր երբ ամբողջ Ռուսաստանը յե-

զափոխական եռուղեռի մէջ էր։ ընդհանուր գործադուլները ամէն կողմ, եւ ցարական կառավարութիւնը, ժողովրդական այս յուզումները զսպելու համար, սկսած էր բռնել դիջումներուն ճամբան։

Ընկերներուս հետ դուրս եկանք վողոց ժողովրդական ցոյցերը դիտելու համար։ Գոլովինսկի վողոցը լիքն էր բազմութեամբ, եւ ամէն քայլափոխի ճառախօսներու կը հանդիպէինք։ մէկը միւսէն աւելի կրակոտ խօսքերով կը փորձէին ժողովուրդը գրգռել, մղելով զայն դէպի ծայրայեղ քայլեր։ Օրուան հերոսը Խաչմանեանն էր, բնիկ Սվաղցի բայց Ռուսաստան մեծցած, Սոցիալիստ-Յեղափոխական կուսակցութեան անդամ։ Խօսողներու մէջ ոչ ոք կարող էր դինքը դերազանցել ամբոխավարութեան մէջ։ Ծափերով եւ հուռռաներով դինուցած ամբոխը կը պահանջէր կախաղաններ սարքել հրապարակներուն վրայ եւ կախաղան բարձրացնել Փոխարքային սկսած բոլոր ցարական պաշտօնաները։

Այսօրուան պէս կը յիշեմ, թէ ինչպէս Կովկասի պահպանողականութեան չէֆերը՝ Դիւտ քահանայ Ազայեանը եւ Սպանդար Սպանդարեանը թատրոնին դիմացի տներէն մէկուն պատշգամբներէն կը ծափահարէին Խաչմանեանի այս խօսքերը։

Ամբոխային հոգեբանութիւնը բոլորին վրայ ազդեր էր։ Մեր ընկերները եւս ենթարկուեցան նոյն հոգեբանութեան եւ անմիջապէս ընկերական մեծ ժողով մը սարքեցին Սօլօլակի տներէն մէկուն մէջ՝ որոշելու համար, թէ ի՞նչ էր լինելու մեր (Դաշնակցութեան) դիրքը հանդէպ օրուայ դէպքերուն։ 30–40 հոգի հաւաքուեցանք, ամէն հասակի մարդիկ, եւ ճառերու չարքն սկսաւ։ Ժողովասրահներու հերոսները մէկը միւսէն աւելի ծայրայեղ առաջարկներ կ՚ընէին։

Ժողովի մեծամասնութիւնը եկաւ այն եզրակացութեան, թէ պէտք է Մեսեխի բանտին վրայ յարձակուիլ եւ բոլոր քաղաքական բանտարկեալները ազատել։ Զէ՞ որ Ռուսաստանի զանազան քաղաքներէն լուրեր կային, թէ նոյնանման բաներ էին կատարուած, եւ մենք՝ Դաշնակցականներս ինչո՞վ էինք անոնցմէ պակաս։

Ինչպէս վերեւը ըսի, հայ-թաթարական ընդհարումներու օ-

ըերն էին, Բաղու, Երեւան եւ Նախիջեւան առաջին կոտորածները եղած էին եւ ամէն րոպէ կը սպասէինք Գանձակի, Շուշիի եւ միւս գաւառներու ընդհարումներուն: Դաշնակցութեան բոլոր ակտիւ ուժերը զօրակոչած էինք գաւառներու պաշտպանութեան համար: Իսկ Թիֆլիսի ինքնապաշտպանողական գործը ինձ էր յանձնուած: Հինգ հարիւրեակ ունէի Թիֆլիսի մէջ եւ հազիւ 200 կտոր զէնք մեծ ու պզտիկ:

Ժողովականները ինձ դիմեցին, որպէսզի ես տրամադրեմ բանտը դրաւելու համար անհրաժեշտ զինուորները: Սակայն ես բացարձակապէս հակառակ էի ժողովի մեծամասնութեան կարծիքին ու պահանջին: Ես յիշեցուցի իրենց մեր ժողովրդի փիլիսոփայական դոյութեան սպառնացող վտանգը, խորհուրդ տուի եւ կենալ Մետեխի բանտի վրայ յարձակուելու ծրագրէն եւ վերջնական կտրուկ կերպով մերժեցի իմ տրամադրութեան տակ եղած զինուորներէն մէկ հոգի իսկ տալ այդ թեթեւամիտ ձեռնարկին համար:

Հետաքրքիր պատկեր մը բացուեցաւ իմ աչքին առջեւ այն օրը: Մեր երիտասարդ ընկերներէն չատերը եւ զանոնք առաջնորդելու յատկութիւնն ունեցող տարիքաւորներէն մէկ քանիը զարմացած կը հարցնէին, թէ ինչո՞ւ ես, որ 96 թուին Բանք Օթթոմանը մտած էի, այժմ «հակա-յեղափոխական» խօսքեր կ'արտասանեմ:

— Այո, պարոններ, ես էի Բանք Օթթոման մտնողը եւ այսօր ալ նոյն բանը ընելու ընդունակ եմ, բայց միայն հայ ժողովրդի դոյութեան պաշտպանութեանը համար եւ ո՛չ թէ ի վնաս անոր եւ ռուս յեղափոխականներուն աչքը մանելու համար: Մենք պոլսեցոց hnu-hnu կ'ըսէինք, բայց հիմա կը տեսնեմ, թէ հոս-հոսութիւնը Թիֆլիս է փոխադրուած:

Մի քանի խելահաս ընկերներու ալեկոծութեամբ մեր սալօնի հերոսները ճամբու դրինք այդ օրը եւ ոչ մի յեղափոխական ձեռնարկ չըրինք Թիֆլիսի մէջ:

Անցան օրեր ու չաբաթներ: Գաւառներէն օր աւուր վատ լուրեր կուգային: Նոյեմբերեան մեծ դործադուլները սկսան: Երեկոյ մը, Նոյեմբեր 22-ին, ժամը 9-ին մօտերը, յանկարծ մեր օ-

*) Բժ. Միհրան Մուրատեան:

բիորդներէն մէկը կառքով եկաւ ինձ յայտնելու, որ ընդհարում-ները սկսած են արդէն Թուրքաց թաղին մէջ եւ ընկերները ինձ կը սպասեն ինքնապաշտպանութեան դործը կազմակերպելու համար: Նոյն կառքովը միասին մեկնեցանք դէպի Սօլօլակ, բժիշկ Մ. տունը:

Հոն հաւաքուած էր ահագին բազմութիւն մը, եւ բոլորը մէկանց կը խօսէին եւ իրար խաչաձեւող առաջարկներ կ'ընէին: Թուրքաց թաղէն լսուող հրացանաձգութիւնը քանի կ'երթար, կը սաստկանար: Ձորս կողմս նայեցայ, եւ մեր Գիժ Թադոսը աչքիս ինկաւ:

– –Թադոս, վրադ դէնք ունի՞ս,— հարցուցի եւ, երբ դրական պատասխան առի,— դէհ, քալէ երթանք ու տեղին վրայ տեսնենք, թէ ինչ կ'անցնի կը դառնայ, եւ յետոյ միայն որոշենք մեր ընելիքը:

Թադոսին հետ դուրս եկանք վողոց եւ ճամբան մեր դինուոր ողոցմէն երկու հոդիի հանդիպեցանք: Ձանոնք ալ հետերնիս առինք եւ քալելով իջանք մինչեւ ծածկուած չուկան: Ճամբան հանդիպեցանք փախչողներու ահագին ամբոխի մը, որ դէպի Սօլօլակ եւ Վերա կը վազէր: Հայեր էին բոլորը,— կիներ, երեխաներ: Ոմանք սարսափէն կուլային:

Երբ չուկային բերանը հասանք, դիմացնիս 6 հոդի Թուրքեր եկան. Սօլօլակի կողմէն դէպի Թուրքաց թաղը կը փախչին: Թադոսը պոռաց, որ կանդնին, սպառնալով կրակել. Թուրքերը հնադանդեցան: Թադոսն ու մեր դինուորներէն Սեւ Գրիգորը մօտիկցան զանոնք խուզարկելու: Թուրքերէն մէկը քանի մը քայլ հեռուն էր կանդնած: Երբ Թադոսը երկուսին խուզարկեց եւ անոր կը մօտիկնար, Թչուառականը սարճանակը քաշեց, Թադոսի վրայ կրակեց ու սկսաւ դէպի Թուրքաց թաղը փախչիլ: Թադոսը վայրկենապէս եռեւէն երկու դնդակ հասցուց եւ զբեռնեց փախչողը: Միւսները դէնք չունէին վրանին եւ թողինք որ անցնին դէպի Թուրքաց թաղը:

Սպաննուած Թուրքին սարճանակը առնելով, քալեցինք դէպի Մէյտանը մեծ զգուշութեամբ: Մէյտանը պարապ էր, բայց չորս կողմէ Թուրքական տներէն եւ քարվանսարայներէն դնդակ կ' որ կը տեղար դէպի հրապարակը բացուող վողոցներուն բերանները:

Այս բոլորը դիտելէն յետոյ՝ վերադարձանք բժիշկ Մ.–ի տունը, ուր հաւաքուած էին մեր բոլոր ընկերները: Կարճ ժողովի մը մէջ որոշեցին ինձ տալ երկու օգնականներ,— մէկը ղուտ ղինուորական գործերու համար՝ կապիտան Պաղտասարեանը, բնիկ Ղարաղէշ, ռուս–ճապոնական պատերազմէն նոր վերադարձած, իսկ մէւսը՝ վարչական գործերու համար՝ էնժէնեօր Տիգրան Սահակեանը, մեր հին ընկերներէն մէկը:

Երեքով հաստատուեցանք X տանը, մեր տրամադրութեան տակ ունենալով բազմաթիւ երիտասարդ ուժեր կապ պահելու համար քաղաքի զանազան մասերուն հետ: Իսկ պարէնաւորման գործը իր վրայ առաւ Դաշնակցութեան տեղական կոմիտէն, հաստատուելով Փրիսոնովներու պարապ տանը մէջ:

Այսպէս սկսաւ Թիֆլիսի կռիւը երեքշաբթի գիշեր: Հրացանաձգութիւնը չդադրեցաւ ամբողջ գիշերն ու յաջորդ օրը: Մեր հինգ հարիւրեակները զէնքի տակ առինք: Չորեքշաբթիէն լոյս հինգշաբթի Թուրքաց թաղէն դէպի հայոց թաղերն գացող բոլոր փողոցներուն բերանները բարիկատներ չինեցինք, տեղ տեղ մէկ քանի չարք: Հաւլաբարի (Թիֆլիսի թաղամաս) հրամանատարութիւնը յանձնեցինք մեր կորիճ Տուրպախին, իսկ Գուռի աչ աւիր անմիջական հրամանատարութիւնը իմ ձեռքը պահեցի:

24 ժամուան մէջ մեր ղինուորական կազմակերպութիւնը կատարեալ ձեւ մը առաւ: Քաղաքի իրական տէրը մենք դարձանք: Ռուս ոստիկանութիւնը քաշուեցաւ հրապարակէն: Մեր պահակները կը կանդնեցնէին նոյնիսկ ռուս սպաները խուզարկելու նպատակով, որպէսզի զէնք ու ռազմամթերք չտանին դէպի Թուրքաց թաղը:

Թուրքական թաղը պաշարուած էր մեր ղինուած խումբերու շղթայով, իսկ մօտակայ հայ թաղերու բնակիչները մեծ մասամբ քաշուեցան քաղաքին միւս մասերը:

Հրացանաձգութիւնը չդադրեցաւ մինչեւ հինգշաբթի առաւօտ: Վրացի սոցիալ–դեմոկրատները դիմեցին Փոխ–Արքայ Վորոնցով–Դաշքովին եւ առաջարկեցին իրենց միջնորդութիւնը մեր եւ Թուրքերուն միջեւ: Ռուս պալատական ծերունի աղուէսը ընդունեց անոնց առաջարկը, տալով 500 հրացան վրացի սոցիալ–դեմոկրատներուն: Մէկ ալ տեսնենք քաղաքի ամէն կողմը երեւցան պետական զէնքերով ղինուած վրացի սոցիալ–դեմոկ–

բառներ՝ ճերմակ դրօշակներ անցուցած իրենց հրացաններու ծայրը եւ սկսան մտնել մեր եւ Թուրքերուն միջեւ բացուած պարապ տարածութեան մէջ: Անոնք կը խնդրէին, աւելի ճիշդը, կը պահանջէին երկու կողմէն ալ «յանուն Ռուսական Ցեղափոխութեան» հրացանադադարը դադրեցնել: Պաշտօնապէս ալ մեզ դիմեցին վերջ դնելու կռուին եւ սպասելու իրենց իրաւարարութեան արդիւնքին:

Հինգշաբթի եղաւ վրացիներու «յաղթութեան» օրը: Ռուս ցարական կառավարութեան տուած ղէնքերով զինուած այս խօսքի ասպետները քաղաքին տէրը դարձան եւ ալ ու ձախ կը սպառնային «յանուն Ռուսական մեծ Ցեղափոխութեան» եւ յաւակնութիւնն ունէին կարծելու, որ ով որ իրենց պէս չէր մտածեր, աւելի ճիշդը, ով որ իրենց անմիջ ֆրաղները չէր դործածեր, «հակա-յեղափոխական» էր եւ թշնամի Ռուս Ցեղափոխութեան:

Անոնց կողմէ այս յաւակնութիւնները ունենալը շատ բնական էր եւ օդտակար իրենց համար: Ռուսական Սոցիալ-Դեմոկրատ դիմակին տակ ծածկուած՝ վրացական մոլի ազդասէրներ էին այդ մարդիկը եւ շատ ճարպիկ կերպով կ'ուզէին իրենց ազդային շահերը պաշտպանել ընդդէմ հայ-բուրժուազիին:

Փակագիծ մէջ ըսեմ, որ այն օրերը, ինչպէս նաեւ այսօր, վրացի սոցիալիստի մը համար ամէն հայ բուրժուա է եւ ամէն վրացի՝ խեղճ պրոլէտար:

Ուրիշ կերպ չէր ալ կրնար ըլլալ: Կեանքը իր հրամայողականութեամբ շատ աւելի ուժեղ է քան խումբ մը մտաւորականներու ցանկութիւններն ու քարոզները: Ռուսական եւ դերմանական համալսարանները յաճախած խումբ մը վրացի երիտասարդներ, դեռ 1901 թուականէն սկսած, Վրաստանի մէջ կը տարածէին դերմանական սոցիալ-դեմոկրատական գաղափարները Կովկասի յետամնաց եւ անքաղաքակիրթ պայմաններու մէջ, ուր դեռ մի քանի տարիներ առաջ գրեթէ անդամ չէր վերջացած եւ տնտեսական հողի վրայ ազդային բարդ պայքար մը կար Ռուս բռնապետութեան հովանիին տակ: Այդ բռնաղբօսիկ պրոպականդին հետեւանքն այն եղաւ, որ Մարքսի թէօրին յարմարեցաւ տեղական պայմաններուն եւ ո՛չ թէ տեղական պայմանները փոխուեցան:

Ինչպէս ըսի, չնորհիւ այս տարօրինակ կացութեան ամէն մէկ հայ, թէկուզ բանուոր կամ դիւղացի, վրացիներուն աչքին դարձաւ չահագործող բուրժուայի խորհրդանիշը: Նոյնիսկ վրացի ցարական պաշտօնեան ու ձրիակեր ազնուականը մտան սոցիալ-դեմոկրատներու դրօշակին տակ, արդարացնելով իրենց հայատեցութիւնը Մարքսի նոր աւետարանով,— աւետարան մը, որ կոչուած էր յետոյ, 1917 թ. բոլշեւիկներու ձեռքին, դառնալու նոր դուբան մը:

Այս արտառոց կացութիւնը իր խոշոր ազդեցութիւնն ունեցաւ Հ. Յ. Դ. շարքերուն վրայ, մանաւանդ անոր երիտասարդ տարրերուն վրայ: Ռուսական մեծ Յեղափոխութեան եւ սոցիալիստական նոր աւետարանի հմայքը չատ մեծ էր նաեւ մեր երիտասարդութեան վրայ, որ իր մտաւոր եւ հոգեկան պաշարն ըստացած էր ռուս իրականութենէն: Շատերուն համար ի՞նչ արժէք ունէր հայկական փոքրիկ հարցը, երբ համամարդկային հսկայ հարցերն էին դրուած սեղանին վրայ: Ստեղծուած էր մի դրութիւն, որ ամէն օր կ'ուղէր երեւնալ ծայրայեղ սոցիալիստ եւ ոչ նեղ ազգայնական, մեր վրացի եւ ռուս դրացիներուն մեղադրանքին չենթարկուելու համար: Եւ ճիշդ այդ այն օրերուն էր ահա, որ հայ ժողովրդի ֆիզիքական գոյութեան խնդիրն էր դրուած Կովկասի իրականութեանը մէջ:

Այս պայմաններու տակ, երբ պայթեցան հայ-թրքական ընդհարումները, մեր երիտասարդութեան մէկ մասը երկուութիւն մը կը զգար իր մէջ: Մէկ կողմէն՝ ուժեղ էր մտաւոր սնօսլիզմը, որ ամէն գնով կը մղէր երիտասարդները երեւալ սոցիալիստ յեղափոխական ժողովասրահներու մէջ եւ հասարակութեան աչքին, իսկ միւս կողմէն՝ անկարելի էր անտեսել ցեղային պարտականութիւնը կատարելու հրամայող պահանջը:

Շատ ծանր եւ անախորժ օրեր էին բոլոր անոնց համար, որոնք աչք ունէին այս բոլորը տեսնելու համար եւ անտարբեր չէին մեր խեղճ ժողովուրդի կրած անարդար զրկանքներուն հանդէպ:

Ահա այս պայմաններուն մէջ էր, որ վրացի սոցիալ-դեմոկրատները միջամտեցին Թիֆլիսի մէջ մեզ թուրքերու հետ հաշտեցնելու յանկինութեամբ:

Հինգշաբթի օրն անցաւ առանց հրացանաձգութեան. տեղի

ունեցան մխիթարներ եւ արտասանուեցան սնամէջ ճառեր քաղաքին բոլոր անկիւնները: Վրացի մեր «ընկերները» մեզ հայրական խրատներ կուտային, թէ վերջ դնելու ենք այս «եղբայրասպան» կռուին եւ իրենց հետ միացած կռուելու ենք ցարական կառավարութեան եւ կապիտալիզմի դէմ: Կարծես թէ մենք էինք սկսած այս կռիւները: Հակառակ այն փաստին, որ իրենք չատ լաւ գիտէին, թէ ռուս կառավարութեան դրդումով թուրքերն էին նախայարձակները, իսկ հայերը միայն կը պաշտպանուէին, երբեք վրացի սոցիալ-դեմոկրատ ըսուած պարոնները այս իրողութիւնը չխոստովանեցան հրապարակով, որպէսզի իրենց եւ թուրքերուն յարաբերութիւնները չլարուին: Չէ՞ որ հայ-թուրքական թշնամութենէն օգտուողը իրենք էին լինելու թէ՛ նիւթապէս եւ թէ՛ բարոյապէս:

Գանուեցան խմաստակ եւ այլասերած հայեր, որոնք մտան այդ դիմակաւորեալ վրացի կուսակցութեան մէջ, եւ ցոյց տալու համար, թէ իրենք անկողմնակալ դաշտապարական մարդիկ էին, սկսան հրապարակով հայերն ու թուրքերը նոյն չուրով լուալ: Այսպիսիները չատ մեծ յաջողութիւններ ձեռք բերին վրացի սոցիալ-դեմոկրատներու չարքերուն մէջ եւ նոյնիսկ պետական Տումայի անդամ ընտրուեցան անոնց կողմէն:

Ուրբաթ օրը եւս առանց կռիւի անցաւ, բայց մեր պահակախումբերը մեզ կը յայտնէին, որ զանազան կողմերէ թաթար դինուած խումբեր կուգան դէպի Թուրքաց թաղը եւ վրացի սոցիալ-դեմոկրատները ոչ թէ միայն չեն արգիլեր անոնց մուտքը դէպի քաղաք, այլ եւ չատ մտերմական յարաբերութիւններ կը պահեն անոնց հետ: Ուրբաթ առաւօտուանէ մինչեւ ուշ դիշեր վրացի դործիչներն ու պրոպականդիստները սկսան ամէն կողմ լուր տարածել, թէ Թուրքերը հսկայական ուժեր մտցուցին Թուրքաց թաղը, բոլորն ալ դինուած ռուսական մոսին հրացաններով: Անոնց տուած տեղեկութեանց համաձայն, 14,000-ի կը հասնէր քաղաք մտնող դինուած թուրքերու քանակութիւնը: Քաղաքին բոլոր անկիւնները նոյն խօսակցութիւնն էր:

— Ընկերներ, Վորոնցովը մեզ խաբեց, մեզ տուաւ միայն 500 բերդան հրացաններ 10-ական փամփուչտներով, իսկ Թուրքերուն տասնեակ հազարաւոր մոսին հրացաններ, եւ դա այն նպատա-

կով, որ Թիֆլիսը՝ Կովկասի Ցեղափոխութեան կեդրոնը քար ու քանդ ընել տայ Թուրքերու ձեռքով: Դրութիւնը չատ լուրջ է, պէտք է կերպով մը Թուրքերուն հետ հաշտուինք, ևայլն, ևայլն:

Այս պրոպականդը վրացիները այնքան լաւ էին կազմակերպած, որ ամբողջ հայ աղգաբնակչութիւնը քանի մը ժամուայ մէջ ենթարկուեցաւ սոսկալի խուճապի եւ սկսաւ դատարկել Սօլօլակի եւ մօտակայ բոլոր թաղերը:

Մենք դիտէինք, սակայն, թէ դերասանութիւն էր վրացոց ըրածը: Մեր հետախոյզներուն բերած տեղեկութիւններուն համաձայն, հազիւ 1500 հոգի էին մտած Թուրքերուն թաղը հինգշաբթի եւ ուրբաթ օրերու ընթացքին: Անոնց մեծ մասը թալանճիներ էին, Բորչալուէն եկած այն յոյսով, որ քաղաքէն մեծ թալան էին տանելու:

Կուռւի առաջին օրը 200 զէնք ունէինք մեր տրամադրութեանը տակ· բայց ուրբաթ երեկոյեան արդէն 500 դինուած հայ տղաներ կանդնած էին մեր դիրքերուն վրայ: Ունէինք նաեւ բաւականաչափ ռազմամթերք: Գրաւեցինք հայերու բոլոր լաւ զէնքերը: Բացի մեր կազմակերպած կանոնաւոր դինուորներէն, քաղաքի զանազան թաղերը ունէին նաեւ իրենց տեղական ուժերը, որոնք բոլորն ալ կ'ենթարկուէին մեր ընդհանուր դինուորական մարմնին: Զինուորներուն պարենաւորման գործը եւս լաւ էր կազմակերպուած, չնորհիւ քաղաքացոց անձնուէր աջակցութեանը:

Զմոռնամ յիշել, որ մեւեւնոյն օրերուն Գանձակի եւ Շուշուայ կռիւները պայթեցան: Եւ մենք սոխոլուած եղանք մեր ուժերուն մէկ մասը Գանձակ ուղարկել:

Ուրբաթ դիշեր, ժամը 3–ին մօտերը, մեր պարենաւորման դլխաւոր կայանէն հեռախօսով յայտնեցին մեզ թէ, վրաց սոցիալդեմոկրատ կուսակցութեան չէֆերէն Ժորտանիա եւ Ռամիշվիլի եկեր են մեր չտաբը պաշտօնական բանակցութիւններ վարելու մեր եւ Թուրքերուն միջեւ եւ կ'ուղեն, որ ես եւս ներկայ գտնուիմ խօսակցութեանց:

Փիչ մը ուշացայ: Երբ հասայ անոնց հաւաքուած տեղը, տեսայ հետեւեալ պատկերը· վերոյիշեալ երկու վրացի դիւանագէտ յեղափոխականները նստած էին մեծ սեղանի մը վերը եւ անոնց չուրջը խմբուած էին մեր ընկերներէն մօտ 40 հոգի, մեծ ու

պզտիկ խառն, եւ տեղի կ'ունենար խառնաչփոթ խօսակցութիւն մը: Ջննական աչքերով բոլորին դէմքերը դիտեցի եւ անմիջապէս աչքս զարկին մերոնց բոլորին դունատ դէմքերը,— չատ ընկճըւած էին բոլորը· իսկ վրացիք ինքնաբաւական բան մը ունէին իրենց դէմքերուն վրայ:

Ներս մտնելուս պէս բոլորը լռեցին եւ ղիս ներկայացուցին վրացի բանագնացներուն իրրեւ մեր ղինուորական չտապի պետը:

Մեր ընկեր Հ· Օ·նը*), որ մեր մէջ տեղն էր նստած, սկսաւ թարգմանի պաշտօն կատարել իմ եւ անոնց միջեւ: Ես թէեւ ռուսերէնն բաւականաչափ կը հասկնայի, բայց նախընտրեցի խօսիլ թարգմանի միջոցով:

Հ· Օ·–նը ինձ բացատրեց, թէ իրենց ինչ ըսած էին Ժօրատնեան եւ Ռամիչվիլին, թէ դրութիւնը յուսահատական էր, թուրքերը 14,000 մօսինով դինուած ուժեր ունէին իրենց թոյլն մէջ եւ մեզ 24 ժամուան վերջնագիր կուտային, կամ ընդունիլ իրենց հաշտութեան պայմանները եւ կամ թէ իրենք կը սպառնային Թիֆլիսը քարուքանդ ընել եւ սրէ անցնել ամբողջ ազգաբնակչութիւնը: Այս բոլորը պատմելէն յետոյ՝ վրացի պարոնները իրենց կողմէն կ'աւելցնէին, որ մենք իրաւունք չունէինք ի նկատի չառնել քաղաքի բնակչութեան ոչ հայ մասը, ուսանողն ու վրացիները, որոնք ոչ մէկ բանի մէջ մեղաւոր են, բայց կրնան զոհ երթալ հայ–թրքական կռիւներուն: Ի վերջոյ, իրենց նոր առաջարկին քանի մը քաղաքներ ալ ըրին, ըսելով, թէ Թիֆլիսը կովկասի յեղափոխութեան օճախն է եւ մենք պարտաւոր ենք յանուն Ռուսական մեծ Յեղափոխութեան զիջումներ ընել եւ ընդունիլ թուրքական պայմանները, եւայլն, եւայլն:

Երբ ընկ· Հ· Օ·–նը վրացիներու այս նախաբանը վերջացուց, հարցուցի, թէ ի՞նչ են անոնց առաջարկած հաշտութեան պայմանները: Ահա թէ ինչ պատասխան ստացայ·—

1·— Հայոց կաթողիկոսը անձամբ պէտք է երթայ Շէյխ–իւլ–Իսլամին մօտ ներողութիւն խնդրելու կատարուած սպանութիւններուն համար:

2·— Հայ հոգեւորականութիւնը եկեղեցիներուն եւ վոզոցնե–

*) Բժ· Համօ Օհանջանեան:

բուն մէջ պէտք է դատապարտէ կատարուած սպանութիւնները եւ հաշտութեան քարոզներ ընէ ժողովուրդին։

3։— Հ. Ը. Դաշնակցութիւնը նոյն մտքով Թուրքիոյ մէջ հրատարակէ եւ միթինկներ կազմակերպէ քաղաքին զանազան մասերուն մէջ։

4։— Անմիջապէս պէտք է յանձնել իշխանութեանց սպանուած 70 Թուրքերուն ոճրագործները, իրենց արժանի պատիժը տալու համար անոնց։

Իսկ դուք ի՞նչ պատասխան տուիք, հարցուցի ընկերոջս։

— Մենք հետեւեալ պատասխանը տուինք, եւ յոյս կայ, որ Թուրքերը համաձայնին։

1։— Կաթողիկոսը հիւանդ լինելուն համար անոր կողմէն Սահմանեան եպիսկոպոսը այցելութեան կ'երթայ Շէյխ-իւլ-Իսլամին եւ ցաւակցութիւն կը յայտնէ կատարուած սպանութիւններուն համար։

2–րդ եւ 3–րդ պայմանները նոյնութեամբ կ'ընդունինք։

Գալով չորրորդին, ըսինք, որ սպաննողները ուս կառավարութեան չենք կրնար յանձնել, բայց մենք պիտի աշխատինք դտնել եւ մեր միջոցներով պատժել։

— Ա՞յդ է ձեր պատասխանը։

— Այո՛, ըսին բոլորը միասին։

— Մաշալլահ, ըսի բարկացած, եւ այսպէս 40 հոգիով երկու հոգիի հետ կը բանակցիք. չա՛տ ապրիք։

Վրացի բանագնացներուն աչքերը իմ վրայ էին, իմ ամէն մէկ շարժուձեւս կը դիտէին եւ յաճախ կը հարցնէին, Թէ ինչ կ'ըսէ «ընկեր Գարօն»։

Մերոնք ամէնքը զարմացան իմ այս բացադանչութեանս վրայ եւ սկսան ամէն կողմէն վրաս յարձակիլ, Թէ ես տաք դըլխութիւն կ'ուզեմ ընել, եւայլն, եւայլն։

Երբ վրացիք սկսան անհամբեր դառնալ եւ կ'ուզէին իմ պատասխանս իմանալ, ես ըսի, որ առ այժմ ոչ մի պատասխան չունիմ տալու. մէկ ժամ յետոյ մեր պատասխանը կ'ուղարկենք իրենց չտարը։

Իմ այս պատասխանս բնաւ դուր չեկաւ իրենց։ Իսկ մերոնք սկսան իմ վրաս ճնշում բանեցնել, ըսելով, Թէ իրենք արդէն որոշ

համաձայնութեան եկած էին եւ անյարմար պիտի լինէր այդ ձեւով ճամբու դնել վրացի չէֆերը:

Վրացիք, իրենց մեկնելէն առաջ, անդամ մըն ալ կրկնեցին թուրքերու սպառնալիքը, որ, եթէ մինչեւ չաբաթ երեկոյ իրենք մեր պատասխանը չստանան, կիրակի առաւօտ 250 ձիաւորով վերջին ցոյց մը պիտի ընեն քաղաքին դլխաւոր փողոցներէն անցնելով, եւ ատկէ վերջը իրենք իրենց ազատ պիտի ղգան իրենց սպառնալիքը դործադրելու:

Ես իրենց ըսել տուի, թէ մէկ ժամէն մեր պատասխանը իրենց չտարը կ'ուղարկենք:

Երբ վրացիք մեկնեցան ժամը 10–ը անց էր, եւ բոլորը յոդնած էին: Մեր երիտասարդ ընկերները ոտքի ելան երթալու ըսելով, թէ մենք մեծերս որոշենք, ինչ որ հարկաւոր է: Ես անմիջապէս դռները բանալով կողպեցի եւ ըսի, թէ ոչ ոքի թոյլ չեմ տալու, որ տուն երթայ, մինչեւ որ այս հարցը չվճռուի: Բոլորին նստեցուցի իրենց տեղերը եւ սկսայ քարոզ մը կարդալ, մատնաւորապէս մեր երիտասարդներուն:

— Դուք չէ՞ք ամչնար այդպիսի լիրբ պայմաններու մասին խակ խօսելու: Չէ՞ք տեսներ, թէ ի՞նչ փրօվոքասիոնի դոհ կը բերէք մեր ազդային պատիւը: Այնքան սարսափահար էք եղած, որ առանց մտածելու խակ կուլ կուտաք վրացոց բոլոր սուտերը: Դուք, որ Կովկասցի էք եւ տեղական պայմանները ինձմէ լաւ պիտի դիտնաք, ըսէք խնդրեմ, Բորչալուի 38 հազար թուրք ազդաբնակչութիւնը ի՞նչպէս կարող էր 14,000 դինուոր դուրս բերել: Մեր տեղեկութիւնները ցոյց կուտան, թէ միայն 1500 թուրք են մտած այս երեք օրուան ընթացքին, իսկ դուք՝ ենթարկուած ընդհանուր խուճապի՝ ինձ կ'ուղէք հաւատացնել, թէ 14,000 դինուած մարդ ունին թուրքերը: Կը մտածէ՞ք, թէ ի՞նչ ազդեցութիւն է ունենալու ձեր անձնատուութիւնը Թիֆլիսի մէջ գաւառի հայերու վրայ, երբ անոնք լսեն, որ Թիֆլիսի հարիւր հազարէ աւելի հայութիւնը տեղի է տուեր 5000 քոսոտ թուրքերու սպառնալիքին առջեւ: Մէկ ամիս առաջ դուք չէի՞ք, որ կ'որոշէիք 25 հոգիով Մեհմեխի բանտն առնել 10 հազարնոց ռուս պահակազօրքի ձեռքէն եւ այսօր թուրք Եոխկարովի մը առջեւ անձնատուր կ'ուղէք լինել: Ես թոյլ չեմ տար, որ այսպիսի խայտառակութիւն

մը տեղի ունենայ: Մեր ազգային պատիւն է դրուած սեղանի վրայ: Վրացիք չատ լաւ գիտեն, թէ ի՞նչ է իրենց ուղածը, երբ յանուն Ռուսական մեծ Ցեղափոխութեան ձեզ հետ կը խօսին: Ո՛չ մի պատասխան այդպիսի լիրբ առաջարկներուն: Այսօր երկու օր է, որ կռիւը դադրած է: Եթէ թուրքերը հաշտութիւն կ'ուզեն, թո՛ղ իրենց դինուած խումբերը քաշեն հեռացնեն. մեր կողմէն ոչ մի նոր յարձակում չէ լինելու: Ուրիշ ոչ մի պատասխան:

Սկսուեցաւ լուրջ վիճաբանութիւն մը իմ եւ մնացած 40 հոգու միջեւ: Ամէն մէկը բան մը կ'ըսէր գիս համոզելու, որ Թիֆլիսի հայութեան կեանքը վտանգի մէջ է, եթէ Թիֆլիսի հայութիւնը կոտորուի, գաւառն ալ բոլորովին անպաշտպան կը մնայ եւայլն:

Մանաւանդ Հայր Աբրահամն ու Յովնան Դաւթեանը կը փորձէին ինձ վրայ բարոյական ճնշում բանեցնել, չեչտելով այն մեծ պատասխանատուութիւնը, զոր ես կ'առնէի ինձ վրայ, այդպիսի լուրջ րոպէի մը մէջ ընկերներուն մեծամասնութեան կարծիքին դէմ կենալով: Ի՞նչպէս կարող էի 40 հոգի համոզել: Ժամանակ ալ չունէինք: Վայրկեան մը լռեցուցի բոլորը եւ ըսի.

— Տղերք, խօսքին կարճը. կ'երդնում իմ մէկ հատիկ երեխայիս արիւնովը, որ եթէ դուք այդ պայմաններով հաշտութիւն կնքէք, ես վաղը եւեթ, երեսուն դինուոր առնելով, պիտի յարձակուեմ թուրքերուն վրայ կռիւը վերսկսելու համար. ո՛չ ձեր որոշման կ'ենթարկուիմ եւ ո՛չ ալ կուսակցական տխմարին: Սա իմ վերջին խօսքն է: Դէ՛հ, գնացէք, ինչ որ կ'ուզէք, այնպէս ալ ըրէք:

Իմ այս վերջնագիրս ազդեց: Բոլորն ալ սկսան զարմացած ինձ նայիլ եւ աչքն ճախէն հարցնել:

— Հետեւաբար պատասխանատուութիւնը վրա՞դ կ'առնես:

— Այո, ամբողջ պատասխանատուութիւնը: Դէ՛հ, հիմա դընացէք տներնիդ, եւ այս երկու օրս ոչ ոք թո՛ղ չգայ ինծի ուրիշ բան չտարը մեր դլուխը խառնելու:

Այսպէս ցրուեցաւ այն դիւերուայ ժողովը: Ժամը 4–ին մօտերը Գ. Ալաժակն ու Ե. Թումչեանը դնացին վրացիներուն յայտնելու իմ թելադրած պատասխանը: Ժօրտանիան եւ Ռամիչվի-

լին շատ դժգոհ էին մնացած մեր պատասխանէն եւ վերջին անդամը լինելով ազդարարեր էին մօտակայ սոսկալի վտանգի մասին:

Շաբաթ առաւօտ բոլոր դիրքերուն հրամանատարներուն ազդարարուեցաւ կազմ-պատրաստ լինել մօտալուտ թուրքական յարձակման համար: Կէս օրէն յետոյ, ժամը 3½-ին, թուրքերը սկսան իրենց գրոհը ամէն կողմէ: Մէյտանէն վրայ գոնըւած վրացի սոցիալ-դեմոկրատներէն մէկը սպաննուեցաւ եւ քանի մը հոգի ալ վիրաւորուեցան. մնացածները թողին ու փախան դէպի իրենց թաղերը: Վրացոց այդ խուճապի մէջոցին մեր տղերքը մօտ 40 հրացան ձեռք ձգեցին, անոնց ձեռքէն խլելով:

Եւ սկսաւ Թիֆլիսի երկրորդ կռիւը, երեք օրուան դիմադարձէն յետոյ: Շաբաթ դիշեր, լոյս կիրակի, թուրք խուժանը, քանի մը անգամ «Եա Ալի» կանչելով, գրոհ տուաւ մեր դիրքերուն վրայ եւ, ամէն անգամ քանի մը տասնեակ զոհեր թողնելով, ետ քաշուեցաւ:

Կիրակի ամբողջ օրը տաք կռիւ էր բոլոր դիրքերուն վրայ: Մերոնք քանի մը տեղ յարձակողականի սկսան եւ մօտիկցան թուրքերու ամենավտանգաւոր դիրքերուն: Հաւլաբարէն Տուրպախը իր դիրքերէն լաւ մը խաչեց թրքական դիրքերը: Կիրակի դիշեր թուրքերը փորձեցին հրդեհել իրենց մօտիկ հայ թաղերը, բայց չուտով հրդեհին առաջքն առնուեցաւ: Նոյն դիշերը քանի մը անգամ թշնամին փորձեց քաղաքէն դուրս փախչիլ, բայց ամէն անգամ մեր թռուցիկ խումբերը ետ մղեցին զայն:

Երկուշաբթի առաւօտ թուրքական դիրքերուն վրայ երեւցան սպիտակ դրօշակները, եւ հրացանաձգութիւնը դադրեցաւ անոնց կողմէ: Մերոնք դեռ կը շարունակէին: Եւ ահա ռուս զօրքը մէջտեղ եկաւ, մտնելով մեր եւ անոնց միջեւ: Ամէն կողմ ազդարարուեցաւ, թէ այլեւս կռիւին արդիլուած է: Այսպէս կը վարուէին ռուսները ամէն տեղ. երբ իրենց պաշտպանեալ թուրքերը կը յաղթուէին, անմիջապէս կը միջամտէին կռուին վերջ տալու համար:

Թուրքերու զոհերն եղան մինչեւ 500 հոգի սպաննուած ու վիրաւոր, իսկ մենք ունեցանք 8 սպաննուած եւ 60 վիրաւոր:

Այսպէս վերջացան Թիֆլիսի կռիւները:

Անցաւ ամիս մը, եւ ահա վրայ հասաւ նոր փորձանք մը։

Դեկտ. 25–ին լուր եկաւ, թէ Մոսկուայի սոցիալ–դեմոկրատները ապստամբուել են եւ քաղաքը իրենց ձեռքն է անցած։ Թիֆլիսի սոցիալ–դեմոկրատ կուսակցութիւնը ժողովի հրաւիրեց բոլոր յեղափոխական կուսակցութիւնները, առաջարկելով նոյնը ընել եւ՛ Թիֆլիսի մէջ։ Մեզմէ պատասխան կ՚ուզէին 24 ժամուայ մէջ, ազդարարելով մեզի միաժամանակ, որ իրենք որոշեր են անպատճառ գինուած ապստամբութիւն ընել Մոսկուային օգնելու համար, եւ ով որ չմիանար իրենց այդ ձեռնարկին, պիտի նկատուէր իբրեւ «հակայեղափոխական»։

Մեր բանադնացներն էին ընկերներ Հ. Օ.ը եւ Իշխանը*)։ Դաշնակցութեան Բիւրոյի ուժեղացուած ժողովի կանչուած էին բոլոր աչքի ընկնող ընկերները։ Մեր բանադնացները ներկայացուցին սոցիալ–դեմոկրատներուն առաջարկը, եւ հարցը քննութեան դրուեցաւ։ Ժողովը քանի դնաց տաքցաւ։ Ոչ ոք կ՚ուզէր խօսիլ սոցիալ–դեմոկրատներու առաջարկը մերժելու մասին։ Բոլորն ալ կը փառաբանէին, թէ ինչու չէինք կարող մերժել զայն։ Ռուսական մեծ յեղափոխութիւնը սկսուած էր։ Մոսկուան սոցիալ–դեմոկրատներու ձեռքն էր։ Լուրեր կային, թէ Ռոստովն ալ չարժուելու վրայ է։ Հաւանականութիւն կար, որ այդ չարժումը կրնար տարածուիլ ամբողջ երկրին վրայ։ Այս պայմաններուն մէջ ի՞նչպէս կրնայինք անտարբեր հանդիսատեսի դերին մէջ մնալ. չէ՞ որ մենք ալ յեղափոխական կուսակցութիւն ենք։

Ընկ. Հ. Օ–նը յաճախ կը յիշեցնէր վրացի սոցիալ–դեմոկրատներու այն սպառնալիքը, թէ ով որ չմասնակցի գինուած ապստամբութեան պիտի նկատուի հակայեղափոխական։ Շարունակ կը մտահոգուէր, որ մեր ժողովրդի վիճակը կրնայ տաժանելի դառնալ, եթէ վաղը յեղափոխութիւնը յաղթական դուրս գայ, ինչ որ իր կարծիքով կասկածէ վեր էր։

Երբ ինձ համար պարզ եղաւ, որ ժողովի մեծամասնութիւնը մասնակցելու կողմը կը թեքուի, խօսք առայ եւ հետեւեալ հարցը տուի.

— Քննուող հարցի մասին որոշում տալէ առաջ նախ պէտք էր

*) Իշխ. Ցովսէփ Արղութեան։

մեր զինուորներուն կարծիքը առնել, թէ անոնք կ'ուզե՞ն ռուս զինուորներուն դէմ կռուիլ, եւ յետոյ միայն երկար բարակ խօսիլ:

Իմ այս նկատողութիւնս զարմացուց ժողովականները: Սկսան վստահել, թէ Բիւրոյին որոշումը պարտադիր է Դաշնակցական զինուորներու համար: Եւ ծայր տուաւ անհամ վէճ մը իմ եւ ժողովականներու մեծամասնութեան միջեւ: Վերջ տալու համար այս բանավէճին ես դարձեալ դիմեցի նոյն միջոցին, ինչ որ մէկ ամիս առաջ ըրած էի: Բայց այս անգամ պահպանողականը ես էի, իսկ յեղափոխականը անոնք: Որոշակի յայտնեցի, թէ ես, իբրեւ քաղաքի զինուորական հրամանատար, դէմ եմ, որ մեր զինուորները մասնակցին զինուած ապստամբութեան, եւ վաղը եւեթ պիտի երթամ այցելեմ մեր բոլոր խմբերը ու յայտնեմ անոնց իմ որոշումը:

Ամէն կողմէ սկսան վրաս յարձակուիլ, թէ ես իրաւունք չունէի զինուորներուն վրայ իմ ունեցած բարոյական ազդեցութիւնը ի չար գործածել, եւն. եւն.:

Այլեւս ինքզինքս չկարենալով զսպել, ըսի.—

— Մ՞ւր էր ձեր այսօրուայ քաջութիւնը ասկէ ամիս մը առաջ, երբ այդ նոյն «յեղափոխական» չէֆերուն խօսքին հաւատալով կ'ուզէիք անձնատուր լինել 5000 քոսոտ թուրքերու: Ո՞ւր մնացին այն 14,000 հրացանաւոր թուրքերը, որոնց մասին կը խօսէին այդ նոյն Թօրամանեան եւ Ռամիչվիլին: Իսկ այսօր հերոսներ էք դարձած բոլորդ եւ կ'ուզէք զինուած ապստամբութիւն ընել տաս հազարնոց ռուս բանակին դէմ, չատ լաւ գիտնալով, որ վրացիք 120 զէնք ունէին ընդամէնը, իսկ մենք հազիւ 250 հրացան (Թիֆլիսի կռիւները վերջանալուն պէս մեր աւելորդ զէնքերը ուղարկեցինք Գանձակի չրջանը): Կը մտածէ՞ք բոպէ մը, թէ ի՞նչ է լինելու ապստամբութեան արդիւնքը: Որպէսզի Թօրամանեան մը ձեզ «հակայեղափոխական» չանուանէ, դուք կ'ուզէք հարիւր հազարնոց հայ ազգաբնակչութիւնը ռուսական թնդանօթներուն բերանը տալ. ապրի՛ք: Ահա դուք, ահա զինուորները: Գնացէք առաջնորդեցէք զիրենք զէպի ապստամբութիւն: Ես այս գործին մէջ չեմ:

Չերկարեցնեմ. մեր այս տաք խօսակցութեանց արդիւնքն

այն եղաւ, որ յաջորդ օրն իսկ յայտնեցինք վրացոց, թէ մենք չենք մասնակցելու իրենց ծրագրած ընդհանուր ապստամբութեան: Ուշագրաւ է, որ ապստամբութիւնը բնաւ տեղի չունեցաւ այն պարզ պատճառով, որ մեր վրացի ախպարները մեր վրայ էին դրած իրենց բոլոր յոյսերը:

Այս դէպքերէն քանի մը ամիս յետոյ մեզ յայտնի եղաւ, որ այդ օրերը ռուս պետական իշխանութիւնը հետեւեալ ծրագիրն էր մշակած Թիֆլիսի ընդհանուր ապստամբութիւնը զսպելու համար: Կանխաւ քաղաքին ռուս զօրամասերուն յայտնուած էր գաղտնի կերպով, որ պատրաստ լինի անմիջապէս հաւաքուելու Փոխ-Արքային պալատին պարտէզը, երբ պալատէն ռաքէթ մը արձակուէր դէպի երկինք: Այդ նոյն նշանին վրայ Թիֆլիսի ամբողջ զօրքը դուրս պիտի գար քաղաքէն եւ թնդանօթի բռնէր քաղաքի հայ եւ վրացական թաղերը, իսկ պալատին շուրջը հաւաքուած ռուսները պիտի պաշտպանէր կօզակներու չղթայ մը չթողնելու, որ հայերն ու վրացիք մօտենային պալատին:

ԳԱԼՈՒՍՏՆ ՈՒ ՓԵԹՐՕՆ

Երբ Թիֆլիս կ՚ապրէի հայ-թաթարական կռիւներու ըրջանին, Ա. Մելիք Ազարեանին Ղազախի պղնձէ հանքերուն ուսումնասիրութեան աշխատանքները կը ղեկավարէի եւ սոխպուած էի ամէն ամիս 5–6 օրով գնալ Ղազախի լեռները: Հայ-թաթարական կռիւներէն առաջ իմ ճամբան էր Թաուղ կայարանէն դէպի Շէմշէխինի լեռները: Մէկ ու կէս օրէն կը հասնէի: Բայց, կռիւները սկսուելէն յետոյ, սոխպուեցայ աւելի երկար ճամբայ մ՚ընտրել դէպի հանքերը — Ղարաքիլիսէ, Դիլիջան, Քարվանսարայի վրայով: Այս ճամբան երեք օր կը տեւէր, բայց ապահով էր:

Ամիսը անգամ մը կ՚երթայի եւ ետ կուգայի Թիֆլիս: Սովրուելիւն էի ըրած մէկ դիչեր Դիլիջան անցնել իր գեղեցիկ բնութիւնը վայելելու համար: Իրրեւ անկողին ինձ կը ծառայէին փոստի կայարանին չոր նստարանները, լուերով լիքը, իսկ ճաշարանս էր դիմացի հայուն դուխանը, ուր լաւ խորոված կը պատրաստէին:

Օրին մէկը, երբ ես նստած իմ ընթրիքս կ՚ընէի, ներս մտան երկու հոգի եւ դուխանին դէսկէին մօտ կանգնելով, սկսան արագ խմել: Մէկը ռուս էր, իսկ միւսը փոստի կառապաններէն Գալուստ անունով, մօտ 55 տարեկան մարդ մը, կարճ ու հաստ, երեսը խորշոմներով ծածկուած, մորթին դոյնը կօշիկի չներկուած կաշիի գոյն: 30 տարի չարունակ Դիլիջանցի Գալուստը Հայաստանի արեւին տակ, դիչեր ցերեկ կառք էր քշած. կաշի պէտք էր որ դիմանար:

Գալուստը կը ճանչնայի առաջուընէ: Այդ դծի կառապաններուն առաջազոյնն էր եւ չատ սրամիտ ծերուկ մըն էր: Ամէն անդամ որ նա Դիլիջան կը լինէր, կը նախընտրէի իր կառքովը ճամբորդել: Իւր թոյլ կողմը դիտէի. սովորական դրամական նուէրէն զատ՝ իրեն համար կ՚առնէի 20 կոպեկանոց արագի չիչ մը եւ

երկու ժամուայ ճամբան մէկ ժամէն կը կտրէինք Գալուստին հետ, խօսելով ու խնդալով մինչեւ Թարսա-Զայ:

Գալուստը ինձ տեսնելուն պէս փաթախը հանեց եւ ինձ ներկայացուց իր բարեկամ Փէթրոն, ըսելով, որ ես իր աղան եմ, եւ շատ լաւ մարդ եմ: Իսկ Փէթրոն Դիլիջանի ռուսական մասի բնակիչներէն էր, արհեստով հիւսն եւ իր ցեղին յատուկ թուլութիւնով օժտուած: Լաւ արհեստաւոր էր, երբ խմած չէր. ամբողջ շաբաթը չարաչար կ'աշխատէր եւ, երբ դրամ ձեռք կ'անցնէր, չխմել չէր կարող:

Ինձ պատմեցին, թէ ինչ կապ կար Գալուստին եւ Փէթրոյին միջեւ տարիներ չարունակ: Դուխանին տէրը կը պատմէր, եւ իրենք երկուսով ալ կը հաստատէին անոր ըսածները:

Ահա այդ պատմութիւնը:

Ամէն անգամ, որ Փէթրոն մի քանի րուպլի կը ստանայ իր աշխատանքէն, անմիջապէս կը վազէ դէպի փօստի կայարանը եւ կը սկսի հայհոյանքներու տարափով մը կանչել Գալուստը ախոռին դռնէն: Շատ անգամ Գալուստը զրաղուած կը լինի իր ձիերը կերակրելով եւ անմիջապէս չի կարող միանալ Փէթրոյին: Հայհոյանքները կը սաստկական Փէթրոյի կողմէն, մինչեւ որ Գալուստը յարդով, գարմանով ծածկուած դուրս կուգայ ախոռէն եւ երկուսով միասին կը մտնեն դուխան: Եւ ամէն անգամ նոյն խօսակցութիւնը երկու խմողներուն միջեւ:

— Փէթրո, ո՞րքան փող ունիս:

— Ինչ ինչ, չան որդի, խմէ ուզածիդ չափ, ես պիտի վճարեմ:

Եւ արաղի բաժակները իրար կը յաջորդեն: Խօսակցութիւնը քանի կ'երթայ՝ այնքան համով կը դառնայ: Շարունակական հայհոյանքներու տարափ մըն է, որ դուրս կուգայ ամէն մէկ բաժակը կուլ տալէն յետոյ: Հայ-ռուսական եղբայրակցութիւնն է որ կը մարմնանայ դուխանին դէզկէին առջեւ:

Վճարողը միշտ Փէթրոն է, բայց իր դրպանը խօ ռուսաց կայսերական բանքը չէ: Երբ վերջին կոպէկները կուտայ խանութպանին, Փէթրոն կը դառնայ Գալուստին.

— Իսկ դուն, չան որդի, ե՞րբ պիտի ինձ հրամցնես:

Եւ ամէն անգամ Գալուստը երդում պատառ կը լինի, թէ ոչ մէկ կոպէկ ունի իր մօտ:

Փէթրօն դեռ չէ կշտացած խմելէն եւ կը դիմէ խանութպանին, խնդրելով որ իրեն ապառիկ հաշիւ մը բանայ։ Ի դուր։ խանութպանները երբեք ապառիկ խմիչք չեն տար։ Ճարահատ Փէթրօն իր կօշիկները կը հանէ եւ աճուրդի կը դնէ։ Եւ ամէն անգամ առնողը կը լինի իր ընկերը, Գալուստը, միայն 20–30 կոպէկ վճարելով։ Այս փողն ալ երկուսով կը խմեն, եւ խեղճ Փէթրօն դլխի չի ընկներ, որ Գալուստը վճարել էր կօշիկներուն փողը։

Ի վերջոյ Փէթրօն դուրս կուգայ խանութէն տուն երթալու, բայց այնքան հարբած կը լինի, որ հազիւ մինչեւ աղբիւրը կը քալէ։ Եւ, մի կուշտ ջուր խմելէ յետոյ, կ'երկննայ առուին մօտ քնանալու։ Իսկ Գալուստը, իր թաւ պեխերը թեւովը սրբելով, Փէթրօին կօշիկները ձեռքին, երգ մը մրմռալով կ'երթայ իր ախոռը՝ ձիերուն մսուրին մէջ պահելու իր առած ապրանքը։

Փէթրօին կինն ու աղջիկը ուշ դիշերին կուգան գինքը փնտռելու եւ, մի լաւ ծեծ տալով, տուն կը տանին խեղճը, անընդհատ հայհոյելով Գալուստը։ Յաջորդ առաւօտ Փէթրօին կինը կուգայ Գալուստէն ետ առնելու իր մարդուն կօշիկները, վճարելով այն դումարը, որ նա տուեր էր նախորդ դիշերը։

Երբ այս բոլորը ինձ պատմեցին, ես զարմացած հարցուցի Գալուստին, թէ ճի՞շդ են ըսածները։

— Հա՛, աղա, ինչ որ դրուստ ա՝ դրուստ ա։

— Բաս չէի՞ր ամչնար, որ տուած փողդ ետ կ'առնէիր։ չէ՞ որ մխասին կը խմէիք խեղճ Փէթրօին հետ։

— Իրեն ո՞վ է ասում, որ ինձ խմելու տանի։ Մէկ էլ երեք մանէթանոց սախոյկները 20 կոպէկով ետ էի տալիս, էլ ի՞նչ էր ուզում ինձանից։

Իսկ Փէթրօն, որ հայերէն լաւ կը հասկնար, այս բոլորը լսելով, կ'ըսէր։

— Ա՛յ թէ ինչպիսի չար որդի է այս Գալուստը, պարոն,— ու Գալուստի փափախին կը զարնէր ձեռքով՝ փոշիի ահագին ամպեր բարձրացնելով։

— Փէթրօ, քանի որ այնքան վատն է Գալուստը, էլ ի՞նչու համար անոր հետ ընկերութիւն կ'ընես, հարցուցի։

— Ձդիտեմ, պարոն, երբ խմել եմ ուզում, այս սրիկայն

դէմքը կ'ուզեմ աչքերուս առջեւն ունենալ. դիտեմ, որ լաւ մարդ չէ, բայց անոր հետ խմելը համով է:

Այս պատմութիւնը լսելէս յետոյ՝ ամէն անգամ, որ Դիլիջան կ'երթայի, մարդ կ'ուղարկէի, փէթրօն ու Գալուստը բերել կուտայի այդ նոյն դուխանը եւ խանութպանին կը պատուիրէի իմ հաշուոյս խմցնել երկուսին ալ: Ժամերով կը նստէի անոնց խօսակցութիւնը լսելու եւ ռուս գիւղացուն ու հայ կառապանին տիպերը ուսումնասիրելու:

Մտքիս մէջ կ'ըսէի.

— Ինչ լաւ պիտի լինէր, եթէ փէթրօին լայնսրտութենէն մի քիչ բաժին ունենար Գալուստը եւ Գալուստի խելքին մի մասը փէթրօին հասնէր:

ՈՒՍՏԱ ՍԱՐԳԻՍԸ

1916–ի Յունուարին մեզ համար պարզուեցան Մեծ–ոճիրին չափն ու մանրամասնութիւնները: Ամէն նոր եկող փախստական նոր–նոր ահռելի պատկերներ կը պատմէր սահմանին անդին կատարուած սարսափներու մասին: Անոնց պատմածին նայելով, այլեւս հայ չէր մնացեր սահմանի միւս կողմը: Իսկ ռուսերը, բոլորովին անտարբեր դէպի մեր ցաւերը, ճիշդ նոյն օրերը սկսան չարք մը միջոցներու դիմել՝ Տաճկահայաստանը ռուս զաղթականներով բնակեցնելու համար:

Թէեւ հոգուս խորքին մէջ համոզուած էի, որ այսքան անարդարութիւն անպատիժ չէր մնալու, որ Թափուած արիւնը ի զուր պիտի չանցնի եւ որ պատմութիւնը օր մը իր վրէժը պիտի լուծէ ռուսական եւ Թուրքական հրէշային կայսրութիւններէն, բայց, հարուածն ու յուսախաբութիւնը այնքան մեծ էին, որ ինքզինքս կորսնցուցի· քունը փախաւ աչքերէս, մարդիկ զաղաններ դարձան իմ աչքին, ոչ ոքի հետ խօսիլ չէի ուզեր:

Գաչուեցայ Գանձակ, իմ քեռնկալ Յովսէփ բէդ Մելիք–Բէդլարեանին մօտ, մենակութեան մէջ ղերս բժշկելու համար: Իրենցմէն խնդրեցի ինձ հանդիստ Թողուլ, ոչ մէկ հետ խօսիլ ընդունելու համար:

Օրերով սենեակէս դուրս չէի գար· կը ծխէի անվերջ եւ կը քալէի անդադար սենեակիս մէջ· եւ, երբ յոգնած կը փորձէի քիչ մը քնել, սոսկալի երազներէն վեր կը ցատկէի անկողնէս: Դիակներու անվերջ կոյտեր կ'երեւային աչքերուս, եւ այդ կոյտերուն մէջէն կը նշմարէի իմ պաշտելի մայրիկիս դեղեցիկ աչքերը, քոյրերս ու եղբայրներս իրենց սիրունիկ փոքրիկներով· եւ բոլորի աչքերն ալ դէպի ինձ դարձած: Արցունքներէն խեղդուելով վեր կ'ելլէի եւ կը փորձէի կարգալով լուսացնել դիշերը:

Մեր սիրելի տանտիկնոջ սենեակը իմ սենեակիս կողքին էր: Ամէն առաւօտ կը հարցնէր, Թէ լա՞ւ քնացայ: Կ'ըսէի՝ այո՛,

բայց ան թերահաւատ նայուածք մը կը ձգէր վրաս եւ չէր համարձակուէր աւելի հարցնելու։

Անքուն գիշերները ցիս բոլորովին տկարացուցին, քալած մկրճոցիս, չատ անգամ, աչքերս կը մթնէին եւ ինձ կը թուէր, թէ իմ չուրջ ընդած բոլոր իրերը կը չարժին, կը դառնան։ Ակամայ կը գոցէի աչքերս եւ քանի մը րոպէ այդպէս կը մնայի, մինչեւ որ գլխիս պտոյտը կ'անցնէր։

Որոշեցի ֆիզիքական աշխատանքով մը քայքայուած ջղերս բժշկել եւ այդ նպատակով ընտրեցի Ց. Մելիք-Բէգլարեանններու աւերակ ջրաղացը նորոգելու գործը։ Վարձեցի մէկ վարպետ հիւսն եւ քանի մը մշակներ։ Առաւօտ ժամը 6-ին կ'երթայի ջրաղացը եւ մշակներուն գալէն առաջ աշխատանքի կը սկսէի։

Ամբողջ օրը ինքզինքս կը չարչարէի ֆիզիքապէս կամ այդին հերկելով եւ կամ Ուստա Օհաննէսին հետ փայտ տաշելով։ Ցերեկին կ'երթայի տուն ճաշելու եւ նորէն կը վերադառնայի աշխատանքիս։ Եւ այսպէս վեց ամիս չարունակ։

Ֆիզիքական աշխատանքներէն այնքան կը յոգնէի, որ այլեւս երազները գիս չէին անհանդստացներ։ Սկսայ կանոնաւոր կերպով քնել եւ իմ այդիիս եւ ջրաղացքիս մէջ ինքզինքս չատ լաւ կը զգայի։ Բայց, երբ դուրս կուգայի չուկան եւ կամ հիւրեր կ'այցելէին մեր տունը եւ գիս կը ստիպէին լսել իրենց անհամ պատմութիւնները, նորէն սրտնեղութիւն կուգար վրաս։

Միակ մարդը, որու մօտ ժամերով կրնայի նստիլ՝ առանց սրտնեղութիւն զգալու, Ուստա Սարգիսն էր, Գանձակի ամենալաւ երկաթագործը։ Անոր մօտ կ'երթայի ջրաղացին պակաս մասերը չինել տալու համար։

Երկու եղբայր էին. մեծին անունը Իվան էր, իսկ փոքրինը՝ Սարգիս։ Իրենց հայրն ալ յայտնի վարպետ էր եղած։ Իվանը աւելի ուժեղ կազմուածք ունէր եւ սալին վրայ ծանր աշխատանքները կ'ընէր. իսկ Սարգիսը աւելի հնարամիտ էր եւ նուրբ աշխատող. բոլոր մեքենաներուն վրայ ան էր աշխատողը։ Իվանն ու Սարգիսը կը չինէին ամէն բան,— ջրաղացի մասեր, ֆուրկոնի երկաթեղէնը, մօթօրներու նորոգութիւն եւայլն. մէկ խօսքով՝ իրենց արհեստին տէրն էին։

Ինձ համար մեծ հաճոյք էր տեսնել այս երկու հմուտ հայ

արհեստաւորները մրցման մէջ դերմանացի վարպետներուն հետ: Շատ անգամ դերմանացի գաղթականները կուգային Ուստա Սարգիսէն խնդրելու, որ չինէ որեւէ մեքենայի կոտրած մասը, հակառակ որ իրենց գաղութին մէջ դերմանացի լաւ վարպետներ կային:

Շաբաթը մէկ երկու անգամ կ'երթայի Սարգիսին մօտ, ժամերով կը նստէի փայտէ կոճղին վրայ, եւ երկար բարակ կը խօսէինք իրար հետ ամէն նիւթի մասին՝ պատերազմէն, քաղաքականութենէն եւ իր արհեստէն: Շատ մը գործնական բաներ սորվեցուցի իրեն իր արհեստին վերաբերեալ՝ քիմիայէն եւ երկրաչափութենէն: Սարգիսը ինձ Գարօ աղա կ'ըսէր, իսկ ես իրեն՝ Ուստա Սարգիս: Երբեմն երբեմն իմ մասիս հարցեր կուտար, թէ ես ո՞վ եմ եւ ի՞նչ փէչակի տէր: Միշտ խոյս կուտայի պատասխանելէ: Լեղուէս հասկցեր էր, որ ես բնիկ Կովկասեցի չէի. դիտէր, որ Հայաստանցի եմ. բայց թէ ի՞նչ էր իմ անցեալս եւ ինչո՞ւ համար Գանձակ էի եւ Ցովսէփ բէգին ջրաղացը կը նորոգէի, չէր հասկցած:

Օրին մէկը, երբ ես դուրս կուգայի իր արհեստանոցէն, նեռս կը մտնի մեր նախկին ծառայ Գէորգը: Սարգիսը հարցուփորձի կ'ենթարկէ Գէորգը, եւ, իմ մասին պէտք եղած տեղեկութիւնները առնելով, շատ կը զարմանայ:

Այդ յայտնութենէն քանի մը օր յետոյ, երբ ես գացի իրեն մօտ, Ուստա Սարգիսը ինծի ընդ առաջ եկաւ եւ՝ դիմացս կանգնելով՝ յանդիմանական ձայնով մը ըսաւ.—

— Գարօ աղա, խի՞ (ինչու) մեզ չէիր ասի, թէ դուն ո՞վ ես: Մենք էլ մտածում էինք, թէ Հայաստանցի գաղթականներից մէկն ես:

— Ի հարկէ, ես էլ Հայաստանի գաղթականներից մէկն եմ: Իմ էլ տունս տեղս էնտեղ է՝ քարուքանդ եղած, ես այստեղ՝ զարիլ:

— Էդ չէ իմ ասածս, ախր դուն մեզ թայ մարդ չես: Մենք էլ առանց դիտնալու քեզ հետ ազրօր պէս կը վարուէինք:

— Շատ էլ լաւ կ'ընէիք, ի հարկէ որ եղբայրներ ենք:

Եւ այն օրէն սկսեալ Սարգիսն ու Իվանը իրենց վարուելակերպը փոխեցին դէպի ինձ: Բայց ես մնացի նոյնը: Աւաջուայ

պէս մտերմօրէն կը տեսնուէի իրենց հետ: Սարգիսը սկսաւ աւելի հարցասէր դառնալ, թէ ո՞րտեղ էի սովորած, ի՞նչ մասնագիտութիւն գիտէի եւայլն: Իր հարցերուն բաւարարութիւն կուտայի իրեն հասկնալի լեզուով մը: Ինձ հետ բաւականին ծանօթանալէն յետոյ՝ Ուստա Սարգիսը օրին մէկը ինձի ըրաւ հետեւեալ հարցումը.—

— Էդ ո՞նց է լինում, որ, Գարօ աղա, դուն էլ մեծ-մեծ չքօլներում (դպրոցներում) կարդացած մարդ ես, մեր տոքթորներուն ու էնճէներներուն թայ մարդ ես եւ դալիս ես մեզ հետ սահաթներով նստում խօսում, մեզ բան սովորեցնում եւ մեղմէն բան հասկանում: Բայց մեր չքօլ գնացած պարոնները իսկի մեր դօլը չեն դալիս, կարծես մենք թուրք լինէինք, իրենք՝ ռուս: Մարդու հետ խօսելիս էլ էնէնց վերեւից են թռնում, որ մարդու դահլէն են տանում:

Սարգիսի այս հարցը դիս դրաւ դժուար կացութեան մէջ:

Գիտէի, որ անոր ըսածին մէջ բաւական ճշմարտութիւն կար: Բայց ի՞նչպէս հասկցնէի պարզամիտ արհեստաւորին այն բարդ կացութիւնը, որը ստեղծուեր էր կովկասահայ իրականութեանը մէջ՝ չնորհիւ ռուսական անհարազատ դաստիարակութեանը: Փորձեցի լեզուի խնդրովը բացատրել մեր ռուսահայ մտաւորականութեան անտարբեր վերաբերմունքը դէպի հայ դիւղացիութիւնը եւ հայ արհեստաւորին անմիջական հոգսերը: Բայց Սարգիսը ուշիմ տղայ էր, չհամաձայնուեցաւ ինձ հետ եւ ըսաւ.—

— Էդ բոլորը լաւ ես ասում: Բայց մի բան կայ էդ ռուսի չքօլին մէջ, որ մեր տղերանց մարդկութիւնից հանում է: Ամէն մէկը, որ ռուսի քոքարթը դնում է փուրաչքի (դլխարկին) վրայ, դառնում է հարամզատայ, իսկի լայիղ էլ չի անում իւր սեփական ծնողներուն հետ մարդավարի խօսելու, ո՞ւր մնաց թէ մեղի պէս քեասիպ արհեստաւորներուն հետ:

Իսկ անդին, մեծ քաղաքներուն մէջ, այդ նոյն անհարազատ մտաւորականութիւնը ինքզինքը կը նկատէր իրրեւ հայ դիւղացու եւ արհեստաւորին չահերու պաշտպան ընկերվարական ներկայացուցիչը:

Ականջդ խօսի, ա՛յ Ուստա Սարգիս։ Իսկ եթէ դիտնայիր, թէ ի՛նչ բարոյական այլանդակութիւններ կան մեր երկրի սահմաններէն դուրս, հեռու ապրող հայ մտաւորականութեան մէջ, սալիդ վրայի այն մեծ մուրճը պիտի առնէիր եւ բոլորին ալ գլխուն պիտի իջեցնէիր։

ՄԵՐ ՎԵՐՋԻՆ ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

ԹԱԼԷԱԹ ՓԱՇԱՅԻ ՀԵՏ

1914 թ. Յունիս ամսուայ վերջերն էր, երբ Ա. Վռամեանը եւ ես, վերջին անգամ ըլլալով, քաղաքական լուրջ խօսակցութիւն մ'ունեցանք, Ալիւլ պէյլի տանը, Թալէաթ փաշայի, այն առեն Թալէաթ պէյին հետ, ծրագրուած հայկական բարենորոգմանց շուրջ:

Բայց նախ քան այդ կարեւոր խօսակցութեան անցնիլը աւելորդ չեմ սեպեր, մէկ քանի խօսքով ուրուագծել 1908–1914–ի դէպքերը:

Ինչպէս յայտնի է, Թուրքական յեղափոխութիւնը տեղի ունեցաւ 1908–ին, ոչ թէ իրական սահմանադրական կարգեր հաստատելու համար երկրին մէջ, այլ միայն թուրք կայսրութեան խորտակումը յետաձգելու համար: Այս չարժման գլուխը կանգնած էին մի խումբ թուրք հայրենասէրներ, որոնց նպատակն էր ամէն հնարամտութեան դիմել արտաքին աշխարհին ցոյց տալու, թէ տաճիկ կառավարութիւնը մտած է արդէն հիմնական բարենորոգմանց շրջանը եւ հետեւաբար այլեւս կարիք չկայ արտաքին միջամտութեան՝ Տաճկաստանի հպատակ ցեղերուն իրաւունքները պաշտպանելու համար: Իսկ միւս կողմէն թուրք «յեղափոխականները» ամէն հնարք ի դործ կը դնէին թուրք ցեղին իրական ութրապետութիւնը ապահովելու համար երկրին ներսերը, հակառակ սահմանադրական ռեժիմի տրամադրութեանց:

Երիտասարդ թուրքերը վեց տարի չարունակ իրենց ցեղին յատուկ բոլոր հնարամտութեանց դիմեցին այս անիրականալի նպատակը դործադրելու համար: Առաջին երկու տարին քանի մը տարտամ փորձեր ըրին՝ որոշ չափով հպատակ ցեղերուն արդար պահանջներուն գոհացում տալու: Բայց ամէն անգամ ահազին դիմադրութեան հանդիպեցան թուրք պահպանողական տարրերուն կողմէ: Եւ 1910 թուականին Սելանիկի իրենց համագումա-

րին մէջ «երիտասարդ Թուրքերը» վերջնականապէս ընդդիմեցին համաթուրքական, կամ աւելի ճիշդը, համաթուրանական ծրագիրը:

Մինչ այդ՝ մենք հայերս յոյս ունէինք, թէ անցեալի դասերէն օգտուելով, Թուրք ղեկավարները քաղաքագիտական իմաստութիւն պիտի ունենան վերջին վտրճ մ'ընելու՝ Օսմանեան կայսրութիւնը աղատելու համար անխուսափելի քայքայումէն: Միակ ճամբան, որ ունէին, հասկացողութեան եղր մը դտնելն էր հպատակ ցեղերուն հետ: Մեր այդ յոյսերը օդը ցնդեցան 1910 թուականին, երբ երիտասարդ Թուրքերը սկսան իւրացնել, իրենց նախորդներուն պետական տեսակէտները եւ նոր միջոցներով աշխատիլ յաւերժացնել Թուրք ցեղին ձրիակերութիւնը ի հաշիւ հպատակ ցեղերու:

Մեզ համար պարզ էր, որ այս պատմական կատակերգութիւնը երկար չէր կարող չարունակուել եւ վաղ թէ ուշ ղէնքի հաշուեյարդարութիւն մը ունենալու էինք Թուրքերուն հետ: Այդ պատճառով ալ սկսանք մեր ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան դործովը զբաղուիլ մեծ եռանդով: Միւս կողմէն սակայն կը խուսափէինք յարձակողական քաղաքականութենէ Թուրքերուն հանդէպ, որոնք իրենց ամբողջ ուժն ու ուշադրութիւնը դարձուցեր էին Մակեդոնիոյ վրայ: Մենք ուրիշ կերպ ալ չէինք կարող ընել. մեր դաւառները արիւնաքամ էին եղած համիտեան ռեժիմի օրով եւ պէտք ունէին հանդիստի:

1895–էն մինչեւ 1908–ը՝ Սուլթան Համիտ իւր ձեռքէն եկածը ըրաւ Հայաստանի մեր ժողովրդի դիմադրական կորովը խորտակելու համար: Բացառիկ օրէնքներով կը կառավարէր ամբողջ կայսրութիւնը, որու ամենէն վտանդաւոր հպատակները հայերը կը նկատուէին: Ամէն միջոցի դիմեց հայ ժողովուրդի կեանքը անտանելի դարձնելու համար մանաւանդ Հայաստանի մէջ: Մասնաւորապէս չատ տուժեցին Կարնոյ, Պիթլիսի եւ Վանի նահանգները, ուր կեդրոնացած էր մեր յեղափոխական գործունէութիւնը:

Ահ՛ինքան արիւնաքամ եղած էր այս երեք նահանգներու հայ ժողովուրդը, որ, երբ 1908–ի տաճկական յեղափոխութեան չնորհիւ բացառիկ օրէնքները ջնջուեցան, տեղական ժողովուրդը հազիւ սկսաւ չունչ քաշել: Մօտ 50 հազար զպիթականներ Կովկասէն վերադարձան այս երեք նահանգները, իրենց քանդուած տնե-

րը վերաչինելու։ Իրենց հետ անոնք բերին բաւականաչափ դրամ եւ լծկան անասուններ։ Մշոյ դաշտը, որը 1904 թուականէն ի վեր այլեւս ցորեն հացի երեսը չէր տեսած, 3–4 տարուան մէջ իւր առաջուան բարեկեցութիւնը գտաւ։

Ես ինքս 1913 թ. անձամբ գնացի այդ չրջանը՝ մօտէն տեսնելու մեր ժողովրդի նիւթական դրութիւնը։ Մշեցիք ինձ պատմեցին իրենց քաշած նեղութեանց մասին եւ այն հսկայական զոհողութեանց, որ իրենք ըրեր էին մեր ազատագրական չարժմանց համար։ Ամբողջ Մշոյ դաշտին մէջ միայն չորս ձի էր մնացեր հայերուն մօտ։ Եւ այդ հարիւր հազարի հասնող դիւղացիութեան մէջ միայն Մուշաղչէնի գասպար աղային տանը կարելի էր քանի մը ձեռք անկողին գտնել, իսկ մնացածները թաղիքի մէջ կը պառկէին։ Քիւրտերն ու թուրք գինուորները տարեր էին ամէն բան։ Իսկ երբ 1913 թուականին Զաւէն Պատրիարքը Մշոյ դաշտէն անցաւ, հայերէն 800 ձիաւոր անոր դէմ գնացին։ Հինգ տարուան հանգիստ կեանքը արդէն բաւական էր եղած մեր ժողովուրդը ոտքի կանգնեցնելու։

Ասոր համար էր որ մենք՝ Դաշնակցական երեսփոխաններս, Պոլսոյ վարլամենթին մէջ խիստ ընդդիմութիւն ցոյց չէինք տար երիտասարդ Թուրքերու կառավարութեան հանդէպ մինչեւ 1912 Թուականը։ Չէինք մոռնար երբեք եւ՛ այն պարագան, որ անոնց ընդդիմադիր Թուրք տարրերը մեծաւ մասամբ Սուլթան Համիտի քաղաքականութեան կողմնակիցներն էին եւ հակամէտ էին նոյնը ընելու, երբ ուժը իրենց ձեռքն ացնէր։

Եկաւ 1912 Թուականը, Պալքանեան պատերազմը։ Տաճկաստանի բաժանման հարցը նորէն սեղանի վրայ դրուեցաւ։ Ի հարկէ մենք եւս չէինք կարող անտարբեր մնալ, երբ Հայաստանի բարենորոգմանց հարցը նորէն առաջ կը քշուէր եւրոպական դիւանագիտութեան կողմէն։ Երիտասարդ Թուրքերը լսել անգամ չէին ուզեր եւրոպական քոնթրոլի մասին եւ սկսան կատորածնեբով սպառնալ, եթէ մենք պնդէինք եւրոպական քոնթրոլի մասին։

1913–ի Դեկտեմբերին մեր բարենորոգմանց մասին եղած բանակցութեանց միջոցին, ձեմալ փաշան դիւեր մը կանչեր էր վարդգէսը իր մօտ եւ անոր յայտներ էր հետեւեալը.—

«Եթէ դուք պնդէք եւրոպական քոնթրոլի մասին, մենք ըստիպուած պիտի լինինք ընդունիլ։ Բայց ատոր արդիւնքը այն

կ'ըսէր, որ այդ վեց վիլայէթներուն իսլամ ազգաբնակչութիւնը ոտքի պիտի ելլէ, եւ 3–4 հարիւր հազար հայեր պիտի կոտորուին: Եւ հաւանական է, որ ռուսները, առիթէն օգտուելով, պիտի գան եւ դրաւեն այդ նահանգները»:

Երբ Վարդգէս կը հարցնէ, թէ ինչո՞ւ այս բանը իրեն կ'ըսէ, Ճեմալ փաշան կը պատասխանէ.

«Որպէսզի դուն ալ երթաս ձերիններուն ըսես՝ խելքերը գլուխնին հաւաքեն»:

Երբ Վարդգէս այս լուրը բերեց, մենք լուրջ ժողով մ'ունեցանք եւ որոշեցինք, որ Փոքր Սարգիսն ու ես երթանք Երիտասարդ Թուրքերու մօտ եւ կ. կոմիտէին հետ խօսինք այս մասին:

Յաջորդ օրն իսկ ժամադրութիւն ըրինք անոնց կոմիտէի երկու պէխաւոր անդամներուն հետ Բերայի սրճարաններէն մէկուն մէջ: Եւ յայտնեցինք Միհրհատ Շիւքրիին եւ Բիւէլիւկ Ճեմալին, որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իրենց սպառնալիքին կը պատասխանէ հետեւեալ սպառնալիքով.— «Եթէ դաւառներու մէջ ոեւէ կոտորածի դէպք պատահի, մենք անմիջապէս պիտի վերակսինք մեր յեղափոխական գործունէութիւնը Պոլսոյ մէջ, եւ պատասխանատուները չեն ազատիր մեր ձեռքէն»:

Մեր այս սպառնալիքը ապչեցուց երկու բանագնացները: Անոնք սկսան մեզ երդում ընել, որ Ճեմալը ինքնագլուխ այդ յիմար խօսքերն ըսեր է, եւն. եւն.:

Ճեմալին սպառնալիքը եւ մեր պատասխանը անմիջապէս եբեւցան Եւրոպական մամուլին մէջ: Եւ մէկ քանի օր յետոյ Թուրք կառավարութիւնը դիմեց հիմնական կէտին մէջ. բայց ի հարկէ ամէն տեսակ միջոցներու դիմեց, որ եւրոպական քննիչը անուանական լինի միայն:

1914–ի Փետրուարին ստորագրուեցաւ վերջապէս այն համաձայնութիւնը, որով Հայաստանը պիտի բաժնուէր երկու մասի, եւ երկու եւրոպացի քննիչներ պիտի հրաւիրուէին ծրագրուած բարենորոգումները գործադրելու համար:

Այս համաձայնութիւնը ստորագրուելէն անմիջապէս յետոյ մեր անխոնջարինելի Տոքթ. Ջաւրեան ու ես մեկնեցանք Եւրոպա, ընտրուելիք ընդհանուր քննիչներու հետ ծանօթանալու եւ զանոնք մեր իրականութեանց հետ ծանօթացնելու:

Ձիւդ այդ միջոցներուն երեսփոխանական ընտրութիւններ տեղի ունէին երկրին մէջ: Եւ, ի հարկէ, երիտասարդ Թուրքերուն

համար դաղտնիք չէր իմ ճամբորդութեանս նպատակը: Այդ իսկ պատճառաւ, հակառակ կարնոյ հայ ընտրողներու կամքին, իմ վերընտրութիւնս ձախողեցուցին եւ իմ տեղս ընտրել տուին Մատթեան անունով պարոն մը:

Յունիս ամսուն վերադարձայ Պոլիս մեր ընդհանուր քննիչներուն հետ միասին: Բանակցութեանց նոր շարք մը սկսաւ Բընիչներուն եւ Պապը Ալիին միջեւ: Քննիչները իրենց ձեռքը ունէին օրինակը այն ծրագրին, որը ստորագրուած էր տաճիկ կառավարութեան կողմէ: Եւ, իրրեւ եւրոպացի մարդիկ, մէկը նորվեկիացի պ. Հօֆֆ, իսկ միւսը հոլանտացի պ. Վէստէնէնկ, կը հասկնային, որ իրենց իրաւունքն ու պարտականութիւնն էր այդ ծրագիրը նոյնութեամբ դործադրել: Այս խեղճ եւրոպացիք առաջին անդամն էր, որ չփման մէջ կուդային թուրք մտայնութեան հետ յանձին Թալէաթ վիւաչային (այն ատեն՝ պէյին) եւ իւր օգնականներուն:

Առաւօտ երեկոյ կը մտնէի Թոքաթլեանի մօտ դիրենք տեսնելու եւ իրենց սիրտ տալու, որ չյուսահատուին Թալէաթի էնթրիկներէն եւ պնդեն իրենց իրաւունքներուն վրայ:

Փարիզէն սկսեալ երկուսն ալ մեծ համակրութեամբ կապուեցան մեզի եւ մեր դատին հետ: Գիտէին, որ ես նախկին երեսփոխան էի եւ եւրոպական կրթութիւն ստացած: Երկուսն ալ կը փափաքէին, որ իրենց հետ, իրրեւ օգնական, երթամ կարին կամ Բիթլիս: Ես նախընտրեցի Բիթլիսի չրջանը եւ խոստացայ պ. Հօֆֆին ընկերանալ, եթէ տաճիկ կառավարութիւնը իր համաձայնութիւնը տայ: Պ. Հօֆֆ քանի մը անդամ Թալէաթին կ'առաջարկէ իմ թեկնածութիւնս, իրրեւ մէկը իր ունենալիք չորս ոչ-իսլամ օգնականներէն: Ամէն անդամ Թալէաթը խուսափողական պատասխան կուտայ. միշտ կը կրկնէ, թէ դէպի ինձ մեծ յարգանք ունի, եւն. եւն., բայց քաղաքական պատճառներով անյարմար կը դտնէ:

Այս բանակցութիւնները տեւեցին չաբաթներ: Ամէն անդամ, որ Քննիչները ետ կուդային Թալէաթին մօտէն, աւելի եւ աւելի ընկճուած կ'երեւային: Իրենց պատմածներէն կը հասկցուէր, որ Թալէաթը՝ ռուսական եւ դերմանական դեսպաններու անտարբերութենէն քաջալերուած՝ ամէն օր աւելի յանդուգն կը դառնար եւ չէր ուզեր ոեւէ լուրջ քայլ ընել եւ ընդունուած ծրագրի ոեւէ հիմնական կէտը դործադրել: Այսպէս, օրինակ, ընտրութիւնք

պաշտօնէութեան կէս առ կէսի սկզբունքը. Ծրագրին մէջ որոշակի ըսուած էր, որ երկրին պաշտօնէութեան կէսը խալամ պիտի լինէր եւ կէսը ոչ–խալամ: Ինն էջեր ունենալու էին 8 օդնականներ. 4 խալամ եւ 4 ոչ–խալամ, իսկ Թալէաթ կը պնդէ եղեր, որ դեռ վաղաժամ է դործադրել Ծրագրին այդ կէտը, եւ կողմնակից է եղեր, որ տրուին միայն երկուական ոչ–խալամներ:

Այս բանակցութեանց ընթացքին, պ. Հօֆֆը՝ յուսահատուած թուրքերու յամառութենէն եւ քիչ մըն ալ վիրաւորուած, որ իր առաջարկը իմ մասին կը մերժուի, երեկոյ մը, վերադառնալով Պալը–Ալիէն, ինձ յայտնեց, թէ ինքը որոշեր է յաջորդ օրը վերջնագրի ձեւով խօսելու Թալէաթին հետ եւ, եթէ վերջինս չհամաձայնի իր պայմաններուն, անմիջապէս իր հրաժարականը պիտի տայ: Իր պնդելիք դլխաւոր կէտերը հետեւեալներն էին լինելու.— Փոխանակ երկուսի, ինչպէս Թալէաթը կ'առաջարկէր, պահանջել երեք հայ օդնականներ, այն պայմանով, որ անոնցմէ մէկը անպատճառ ես ըլլայի:

Երբ այս լսեցի, խոկոյն խնդրեցի իրմէն իմ թեկնածութիւնս հանել իր ցանկէն եւ պնդել անպատճառ չորս հայ օդնականներ ունենալու վրայ: Հաւաստիացուցի զինքը, թէ այս ձեւով Թալէաթը մերժելու իրաւունք չէր ունենալու, քանի որ սկզբունքի հարց էր եւ ոչ թէ անձնաւորութեան:

Պ. Հօֆֆ, իմ այս առաջարկը լսելով, աւելի եւս համոզուեցաւ, որ մեզ հետաքրքրողը ոչ թէ անձնական դիրքի կամ պաշտօնի խնդիրն էր, այլ մեր ազգային իրաւունքներու պաշտպանութիւնը, եւ աւելի մեծ վստահութեամբ սկսաւ լսել իմ խորհուրդները:

Ձիշդ նոյն օրերը մեր «Ազատամարտ» թերթը դինուորական առեանի կողմէն փակուեցաւ. Հայաստանի Մարզպաններու մասին դրուած յօդուածաշարքի մը պատճառով:

Վարդդէսը անձամբ դնացեր էր Թալէաթէն խնդրելու, որ եղած կարգադրութիւնը յետս կոչէ, խոստանալով, որ այլեւս այդպիսի բան մը չի պատահիր: Թալէաթը կոպիտ կերպով մերժեր էր, ըսելով թէ մենք չափը կ'անցնենք արդէն մեր թերթով:

Երրորդ օրն էր, որ «Ազատամարտ»ը դուրս չէր դար, եւ մեր ընկերները չափազանց յուզուած էին:

Ամբարձումեանը մեր սիրելի Ռուբէն Զարդարեանը բանեց օձիքէն, որ ես դնամ Թալէաթին մօտ խնդրելու: Գիտէր, որ ես

չէի սիրեր երիտասարդ թուրքերէն ոեւէ բան խնդրել. քանի մը անգամ մերժեր էի մանր մունր բաներու համար դիմել Թալէաթին կամ միւսներուն: Բայց այնքան խնդրեց, որ չկրցայ մերժել եւ քայլերս ուղղեցի դէպի Պապը-Ալի:

1913-ի աշունէն ի վեր Թալէաթը չէի տեսած: Երբ Հայաստանէն վերադարձայ նոյն տարին, անգամ մը միայն առիթը ունեցայ ղինքը տեսնելու եւ բնաւ չհասկցայ իր մտայնութեանը: Նոյն տարուայ Ճունուարին տեղի ունեցած յեղաշրջումը բոլորովին կերպարանափոխեր էր իմ ճանչցած Թալէաթը: Իշխանութեան ծարաւէն հարբած եւ հեշտութեամբ ձեռք բերուած յաղթութենէն ամբարտաւանացած՝ թուրք օղլի թուրք էր դարձած: Եւ ես բնազդաբար զգուշանք մը կը զգայի, երբ ան մտերմութիւն կը կեղծէր ինձ հետ խօսած միջոցին:

Երբ ներս մտայ ներքին գործոց նախարարին նախասենեակը, իր քարտուղարը՝ Ծուատ պէյ իմ այցետոմսս անմիջապէս ներս ուղարկեց: Մտանք, չուտով դուրս գալով, պիս հրամցուց ներս:

Թալէաթ, ըստ իւր սովորութեան, չատ սիրալիր եւ մտերմօրէն ղիս ընդունեց: Իր մօտ կային չարք մը հին եւ նոր երեսփոխաններ. ամէն մէկը մանած մ'ունէր ներկելու, եւ Թալէաթը դիտէր վարպետ կերպով օգտագործել անոնց մարդկային թուլութիւնները, եւ, ամէն մէկուն փոքրիկ ծառայութիւն մը ընելով, կապել իրեն հետ: Ինձ հետ ալ փորձեց քանի մը անգամ, անցեալ վեց տարիներու ընթացքին, նախարար չինելու գնով իրեն կապել, բայց չյաջողեցաւ: Եւ այդ իսկ պատճառով որոշ ակնածանք կը զգար դէպի ինձ ամէն անգամ, երբ իրարու դէմ կուգայինք:

Այդ օրուայ հանդիպման առիթ ինձ ցաւ յայտնեց, որ կարնոյ իրենց տեղական ընկերները իմ դէմ պայքար էին մղած եւ ձախողեցուցած իմ վերընտրութիւնը. եւ աւելցուց, որ ինքը իբր թէ որոշեր էր պիս ընտրել տալ Բիթլիսէն: Իր այս խօսքը կարճ կտրեցի, ըսելով, որ, եթէ այդպիսի բան մ'ընէ առանց իմ ցանկութեան, ես ստիպուած պիտի ըլլամ բաց նամակով մը հրաժարիլ, բաւական անախորժ բաներ ըսելով իր հասցէին: Թալէաթ դիտէր, որ ըսածս կ'ընէի, ուստի անմիջապէս հրաժարեցաւ իր մտքէն:

Յետոյ, երբ հարցուց այցելութեանս նպատակը, ըսի, որ «Ազատամարտ»ին համար եմ եկած:

— Բայց ձերոնք համը կը տանին արդէն,— ըսաւ Ժպտելով:

— Իսկ դուք համն ալ, հոտն ալ տարիք չատոնց ի վեր,— պատասխանեցի նոյնպէս կատակով:

Երբ իր մօտ եղած հիւրերը դուրս գացին, հեռախօսով խօսեցաւ պինուսրեան վարչութեան հետ եւ կարգադրեց, որ յետոյ կոչեն իրենց հրամանը:

Այս խնդիրքս կատարելէն յետոյ, Թալէաթը ըսաւ.—

— Բայց դիտե՞ս ինչ կայ, Գարօ: Ինձ կը թուի, թէ քանի կ'երթայ, մենք այնքան իրարմէ կը հեռանանք, եւ պիտի գայ օր մը, երբ այլեւս իրարու լեզու չպիտի հասկնանք:

— Իմ կարծիքով չատոնց է, որ մենք դիւրաւ չենք հասկնար. այն օրէն, երբ դուք համաթուրքական քաղաքականութեան սկսաք,— պատասխանեցի:

— Դուք սխալ կը հասկնաք մեզ: Օրինակ, այս բարենորոգմանց հարցին մէջ չատ սխալ հիմունքներով առաջնորդուեցաք եւ չուզեցիք մեզ հետ գործակցիլ: Լաւ պիտի ըլլար, որ անդամ մը լրջօրէն խօսէինք իրարու հետ:

— Շատ բարի,— պատասխանեցի:

— Ե՞րբ կարող էք, երկու հոգի դուք ուղարկեցէք, երկու հոգի ալ մեզմէն կուգան:

— Լաւ, այս երեկոյ, եթէ յարմար է ձեզ:

— Շատ բարի, այս երեկոյ, Ժալիլ պէյին տունը, ժամը 8–ին:

Այս կարճ խօսակցութենէն յետոյ դնացի «Ազատամարտ»ի խմբագրատունը, ուր հաւաքուած էին մեր բոլոր պատասխանատու ընկերները, յայտնեցի իրենց իմ այցելութեանս արդիւնքը: Յորշուեցաւ Վռամեանը եւ դիս ուղարկել բանակցութեանց:

Ժամը 8–ին Ժալիլին տունն էինք, ուր մեր դիմացը գտանք Թալէաթն ու հաստափոր Ժալիլը:

Թալէաթը սկսաւ խօսակցութիւնը երկար յառաջաբանով մը, որով կ'աշխատէր մեզ համոզել թէ իր՛նչպէս, իրենց կամքին հակառակ, իրենք չկարողացան մինչեւ այսօր մեր արդարացի պահանջներուն գոհացում տալ,— այսինքն՝ հողային հարցի, դպրոցական խնդրի, հայ պաշտօնեաներու չատացման հարցի, եւն. եւն. վերաբերմամբ: Եւ յետոյ, անդրադառնալով բարենորոգ-

մանց խնդրին, Թալէաթ մեզ մեղադրեց, որ մենք արտաքին միջամտութեան դիմած էինք, փոխանակ ուղղակի իրենց հետ հաշկացողութեան մը գալու:

Վռամեանը չուտ-չուտ կ'ընդհատէր անոր խօսքը եւ փաստերով կ'ապացուցանէր ըսածներուն անլրջութիւնը: Իսկ Թալիլ պէյը կ'աշխատէր Վռամեանը համոզել, իւ մասնաւորի պաշտօնեաներուն կէս առ կէսի անկարելիութեան մասին:

Այս առթիւ Թալէաթը ակնարկեց Հօֆֆին հետ իր ունեցած բանակցութեանց եւ ըսաւ, թէ ինքը մերժեց իմ թեկնածութիւնս այն պարզ պատճառով, որ համոզուած էր որ, եթէ ես երթայի Հօֆֆին հետ, իրրեւ անոր օդնականներէն մէկը, իրական ընդհանուր քննիչը ես պիտի ըլլայի եւ ոչ թէ Հօֆֆը, եւն. եւն.:

Անոր այս ակնարկութիւնը մէջտեղէն հանելու համար Վռամեանը յայտնեց, որ իմ թեկնածութեան մասին խօսելն աւելորդ էր, քանի որ ես ինքս արդէն խնդրեր էի Հօֆֆէն իմ անունս դուրս հանել ցանկէն: Բայց կէս առ կէսի սկզբունքը չզործադրելը ամենաւաւ ապացոյցն էր մեզ համար, որ իրենք դարձեալ հին աչքակապութեանց ճամբան էին բռնած եւ առաջին քայլին իսկ կ'ուզէին վիժեցնել իրենց ստորագրած բարենորոգումները:

Ժամը 8-էն սկսած մինչեւ 11-ը՝ երեքով կը վիճէինք: Ես ոչ մէկ խօսք արտասանեցի. ուշադրութեամբ կը դիտէի Թալէաթին դէմքը, որ այդ երեկոյ անասելի կերպով անհամակրելի կ'երեւար աչքիս: Ամէն անգամ, երբ Վռամեանը կը տաքնար եւ իրեն քանի մը անախորժ բաներ կ'ըսէր, Թալէաթին դէմքին վրայ սատանայական ժպիտ մը կ'երեւար, ինքնավստահ մարդու մը յատուկ, որ դիմացինին վրայ կը խնդայ:

Ի վերջոյ երկուան ալ նկատեցին, որ ես բնաւ խօսքի չխառնըւեցայ: Թալէաթը, զառնալով ինծի, ըսաւ.—

— Դարօ, դուն ինչո՞ւ այս երեկոյ բնաւ չխօսեցար:

— Ինչ խօսիմ, երբ որոշակի կը տեսնեմ, թէ դուք այնքան հպարտացեր էք ձեր վերջին յաջողութիւններով, որ մեզ հետ խաղալ կ'ուզէք,— պատասխանեցի:

— Ես կը բողոքեմ քու այդ դարձուածքին համար եւ կը խընդրեմ, որ ապացուցանես ըսածդ:

— Եթէ Վռամեանը չկրցաւ ձեզ համոզել, ես բնաւ չպիտի կրնամ ընել: Միայն այսքանը պիտի ըսեմ, որ դուք սխալ ճամբու վրայ էք. ձեր բռնած այս ընթացքը Օսմանեան կայսրութիւ-

նը պիտի տանի դէպի խորխորատ: Դուք ձեր վերջին յաջողութիւններէն հարբած, տարուեր էք մեծամոլութենէ մը, երեւակայելով, թէ Նապոլէոններ եւ Պիզմարքներ էք:

— Պիզմարքը ես եմ,— ընդհատեց Թալէաթը ժպտալով:

— Այո՛, դուն ես. բայց չատ կը սխալիս այդպէս կարծելդ: Դուք բոլորդ տգէտներու հաւաքածոյ մ'էք եւ անընդունակ հասկնալու, թէ ո՞ւր կ'առաջնորդէք այս պետութիւնը: Ապացո՞յց կ'ուզես ըսածիս: Ինչ մը առաջ դուն չէի՞ր, որ Վռամեանին կ'ըսէիր, թէ դուք քիւրտերը պիտի թրքացնէք: Ինչո՞վ, ձեր ո՞ր կուլտուրական չնորհքովը. եթէ պատմութենէն լուր ունենայիր, այդպիսի անհեթեթութիւններ չպիտի ըսէիր: Կը մոռնաս, թէ 5–600 տարի է, որ դուք՝ թուրքերդ եկաք մեր երկիրը, իսկ ձեզմէն առաջ չատ ուրիշ ազգեր են եկած ու գնացած մեր եւ քիւրտերուն գլխովը՝ պարսիկները, հռոմէացիք, արաբները եւ բիւզանդացիք: Եթէ անոնցմէ եւ ոչ մէկը կրցաւ քիւրտերը ձուլել, դուք ինչո՞վ էք ձուլելու: Անցեալ ամառ ճամբորդեցի մեր երեք վիլայէթներուն մէջ եւ միայն երեք հատ կամուրջ տեսայ այդ ահաւոր տարածութեանը վրայ. անոնցմէ երկուքը հին հայկական չէնքեր են, իսկ մէւսը Լէնկթիմուրի չինել տուածն է: Իսկ ձեր քաղաքակրթութեան հետքն անգամ չտեսայ: Չէ կարելի այդպէս թեթեւ կերպով վերաբերուիլ պետական լուրջ հարցերուն:

Գալով մեր հարցին, դուք անկեղծ չէք: Դուք կը կարծէք, թէ յաջողելու էք խոստումներով մեզ քնացնել այստեղ եւ երկրին մէջն ալ այնպիսի տնտեսական եւ քաղաքական պայմաններ ստեղծել, որ Հայաստանը դատարկուի հայերէն եւ դուք միանգամ ընդմիշտ ազատուիք հայկական հարցէն: Այս է ձեր տգիտութեան երկրորդ ապացոյցը: Կը սխալիք ձեր հաշիւներուն մէջ: Մենք ձեզ այդքան ժամանակ չենք տալու, որ ձեր ծրագիրները դրծադրէք: Մեր ազգային գիտակցութիւնը այնքան զարգացած է, որ մենք պիտի նախընտրենք քարուքանդ ընել այս մեծ չէնքը, որուն անունն է Օսմանեան Կայսրութիւն, եւ ձեզ թոյլ չտալ, որ տեսնէք Հայաստանը առանց հայու: Գիտեմ, մենք մնալու ենք այդ վիլայաթներուն տակ եւ չատ ենք տուժելու: Բայց վերջին հաշուով մենք աւելի շահաւոր ենք դուրս գալու, քան դուք — դուք մեծ կայսրութիւն մ'էք կորսնցնելու, իսկ մենք այդ վիլա-

տակներուն տակէն դուրս ենք գալու, թէեւ արիւնլուայ, բայց ձեղմէն աղատուած միանգամ ընդմիշտ:

Երբ ես վերջացուցի, Թալէաթը բացագանչեց.—

— Այդ ինչե՛ր կը խօսիս, Գարօ. դուն բոլորովին փոխուած կ'երեւիս:

— Մէջերնիս եթէ փոխուած մը կայ, դուք էք, որ ձեզ մեծ մարդիկ կը կարծէք: Մենք առաջուայ հայ յեղափոխականներն ենք, եւ ձեզ կ'ըսենք այն, ինչ որ միշտ ըսեր ենք.— Ձեզ Թոյլ չենք տար, որ մեր դարաւոր հայրենիքէն դուրս քշէք մեր աշխատասէր ժողովուրդը յօդուտ Թափառաշրջիկ քիւրտերու եւ Ռումէլիէն փոխադրուող մուհաճիրներու:

Թալէաթը կաս կարմիր դարձաւ եւ սկսաւ Թեւին վրայի ժամացոյցին նայիլ չուտ չուտ: Ցանկարծ ոտքի ելաւ եւ ըսաւ, Թէ ժամը 11–ին ժամադրութիւն ունի, կը ցաւի, որ այս խօսակցութիւնը կիսատ կը մնայ, եւ մեկնեցաւ, խնդրելով, որ ուրիշ օր մը նորէն հանդիպինք դիրար համոզելու համար:

Անոր մեկնելէն յետոյ Խալիլը փորձեց խօսակցութիւնը շարունակել, բայց ոչ ես եւ ոչ ալ Վռամեանը այլեւս խօսելու տրամադրութիւն ունէինք: Մենք այլեւս իրարու չհանդիպեցանք:

1914–ի Յունիսի վերջին օրն էր: Մէկ ամիս յետոյ ընդհանուր եւրոպական պատերազմը սկսաւ: Թալէաթն ու իրենները փորձեցին առիթէն օգտուիլ եւ իրենց դիւային ծրագիրը գործադրել: Արդիւնքը յայտնի է...:

Զորրորդ կամաւորական Գնդի Հրամանատարական կազմը
ԱՐՄԷՆ ԳԱՐՕ՝ աջէն չորրորդը

ՎԱՐԴԵՆԻՍԻ ՄԵՆԱՒՈՐ ԱՐԱԳԻԼԸ

1913 Թուին, Յուլիս ամսուայ մէկ դեղեցիկ առաւօտ, երեք ձիաւոր ճամբայ ելան Աղթամարէն դէպի Իխթլիս, Մուշ, Ս. Կարապետ: Ճամբորդներն էին՝

Վռամեանը, բնիկ Կ. Պոլսեցի Օննիկ Դերճակեանը, բացառիկ ներկայացուցիչը մեր պոլսահայ վաճքաթիւ դաղափարական երիտասարդութեան, այն Վռամեանը՝ որ քսան տարի չարունակ մեր ցեղի ազատագրութեանը համար անխոնջ աշխատեցաւ, 1915–ին առաջին իսկ զոհն եղաւ մեր մեծ ողբերգութեան:

Երկրորդ ճամբորդն էր մեր կենսուրախ կայծակ Առաքելը, կամ աւելի ճիշդը Բարերդցի Առաքել Աղան, նա որ իննսունական թուականներէն սկսեալ հրացանը ուսին Տէրսիմէն Սասուն, Սասունէն Զանդեզուր, Զանդեզուրէն Վան եւ Վանէն երդնկա, ուր որ հայ ժողովրդի կեանքը վտանգի մէջ էր, վաղեց օդնութեան եւ ի վերջոյ ընկաւ հերոսի մը պէս 1918–ին, իր պարտականութեան ճամբուն վրայ:

Յարդանք՝ երկուսին էլ անմահ յիշատակին:

Երրորդ ճամբորդը այս տողերը գրողն էր:

Իսկ մեզ ճամբու դնելու համար Վանէն մինչեւ Աղթամար մեզ ընկերացան մեր սիրելի Արամը եւ խրոխտ Իչխանը: Աստուած իմ՛, ի՛նչ լաւ օրեր էին այն օրերը, ի՛նչքան յոյս եւ եռանդ կար մեր մէջ եւ ո՛րու մտքէն կ՛անցնէր գալիք սեւ օրերու այդքան մօտիկութիւնը:

Իսկ տարին այն տարին էր, որ մենք ընտրեր էինք ուխտի գնալու մեր հինաւուրց յիշատակարաններուն եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ընդհանուր Ժողովը գումարել Ս. Կարապետի մէջ եւ այնտեղ իսկ տօնել մեր տառերու գիւտի 1400–ամեակը:

Մեր անփոխարինելի Ռոստոմն ալ իր աշակերտները գլխին հաւաքած կարինէն քալելով եկաւ մեզ միացաւ Ս. Կարապետ եւ անկէ բոլորս միասին գացինք Աչոիչատ, մեր յարգանքներն ու

երախտագիտութիւնը յայտնելու Ս. Սահակի եւ Ս. Մեսրոպի գերեզմաններուն:

Հատորներ կարելի է գրել այդ օրերուն մեր տեսածներուն ու լսածներուն մասին, բայց թողնենք այդ բոլորը եւ դանք մեր Վարդենիսի մենաւոր արագիլին:

Այդ լաւ օրերուն, մի դեղեցիկ երեկոյ Վռամեանը, Առաքել Աղան եւ ես հասանք Մշոյ Դաշտի Վարդենիս գիւղը: Մեր հին հայդուկներէն Վարդենիսցի Հասրաթը մեզ դիմաւորեց գրկաբաց եւ մեզ հիւրասիրեց գիւղի ղալրոցի տանիքը: Մի քանի րոպէէն գիւղի բոլոր բնակիչները հաւաքուեցան մեր գլխին: Վարդենիսը իր օրումը այսպէս հիւրեր չէր տեսած, քաղքցի մեծ պարոններ՝ որոնք Մոտմոլէն եկեր էին իրենց գիւղը տեսնելու: Հարցումներուն վերջ չկար, մինչ Վռամեանի անվերջ եռանդն էր որ կարող էր բաւարարութիւն տալ մեր դեղջուկներուն բոլոր հարցերուն: Ինչպէս միւս գիւղերուն մէջ, այդ երեկոյ եւս Վռամեանը իր վերոգրեալ անցաւ մէկ ծայրէն միւսը՝ հողային հարց, քիւրտերուն հետ յարաբերութիւն, պաշտօնեաներու զեղծումներուն դէմ մաքառիլ, ինքնապաշտպանութիւն, եւայլն, եւայլն: Իսկ ես նստած կամ աւելի ճիշդը երկնցած բազմոցին վրայ, կը դիտէի գիւղացոց դէմքերը, անոնց արտայայտութեան ձեւը եւ չորս կողմս եղած աքանչելի բնութիւնը:

Առաջին բանը որ իմ ուշադրութիւնս գրաւեց, դա Վարդենիսի արագիլներու չափազանց մեծ թիւն էր, ամէն տան կտուրին մի քանի բոյներ, մի քանի նոճիի ծառեր կային վերէն վար արագիլներով ծածկուած, իսկ մեր նստած ուսումնարանի կտուրին վրայ քսանէն աւելի բոյներ կային:

Երեկոյ էր արդէն եւ բոլոր բոյներուն վրայ ղոյղ-ղոյղ արագիլներ կանգնած իրենց գիշերուայ արդուզարդով էին զբաղուած:

Երկրորդ ուշադրաւ նորութիւնը ինձ համար այն մտերմութիւնն էր, որ կը նկատուէր հայ գիւղացւոն եւ արագիլներուն մէջ: Հաւերէն աւելի մարդամօտիկ կ'երեւային Մշոյ Դաշտի արագիլները: Գիւղի փողոցներուն մէջ, տանիքներուն վրայ այնպէս չորոքալով ման կուգային, որ կարծես իրենց հօրը տունը լինէր ամբողջ գիւղը, բնաւ չէին փախչեր մարդոցմէ, իսկ գիւղացիք չատ անգամ իրենք իրենց ճամբան կը փոխէին, արագիլ խանգունէն ճամբայ տալու համար:

Մինչ ես այս տարօրինակ նորութիւնները կը դիտէի, նկա-

տեցի որ մեր կողքին գտնուած փոքրիկ զանգակատան վրայի բոյնին մէջ մէկ արագիլ կար միայն կանգնած։ Մօտս նստած ծերունի գիւղացին տեսաւ որ իմ ուշադրութիւնս կեդրոնացած էր այդ մենաւոր արագիլին վրայ, որը իր կեցուածքին մէջ զարմանալի տխրութիւն մը ունէր, վրան գլուխը ցեխոտ եւ բոյնն ալ բոլորովին անխնամ կերպով սարքուած։

Ահա թէ ի՛նչ պատմեց ինձ Վարդենիսցի ծերուկ գիւղացին այդ մենաւոր եւ տխուր արագիլի մասին։

«Պարոն Ջան, ասկից իննը տարի առաջ, Սաանոյ զարնելու տարին, էն գիւմացի տունը կը տեսնե՞ս (ցոյց տալով գիւղական խրճիթ մը), էտ տան բէմուրատ հարսը երկու սադ ունէր։ Սադերէն էդը 4 ձու ածելէն յետոյ դոմչի տակ ընկաւ սատկեց։ Իր ձուերը գայ չընելու համար գիչերանց կը բերէ կը դնէ էս արագիլի բոյնը եւ արագիլի ձուերը կը տանի։ Անցաւ երեք չաբաթ, սադի ձագերը դուրս եկան։ Տեսնելու բան էր, Պարոն Ջան, թէ ի՛նչ զուլում եկաւ մեր չէնի գլխին։ Էս արագիլն ու իր էդը սկսան կանչկռթել եւ եւ իրենց գլխին հաւաքել չէնի բոլոր արագիլները։ Մի քանի րոպէ յետոյ 15–20 արագիլ թռան գնացին դաշտի բոլոր գիւղերը, էս խապարը տանելու։ Ջանցաւ կէս սահաթ, մէր չէնը ծածկուեց արագիլներով, ես ըսեմ հինգ հազար, դուն ըսէ տասը հազար արագիլ թափան Վարդենիս։ Բոլոր նոր եկողները կուգային այս բոյնին վրայ կը կանգնէին, թեւերը թափ կուտային եւ կտուցներով կը քթքթացնէին ու յետոյ կը թուչէին չէնին մէջ մի տեղ կը կանգնէին։ Դուռ երթիկ ծածկուեց արագիլներով եւ իրենց քթքթոցները բունեց աչխարհ. էն չան աղջիկը քանի մը անգամ փորձեց գալ փախցնել սադի ձագերը, բայց չկրցաւ, արագիլները վրայ կը հասնէին եւ թող չէին տայ։ Ասօքին վերջը, ինչ գլուխդ ցաւցնեմ, Պարոն Ջան, արագիլները երկար մուչավարա ընելէն յետոյ բոլորը մէկանց թռան էս տունը եւ կոցահար ընելով սատկեցուցին սադի ձագերը եւ բոյնէն վար նետեցին արիւնլուայ, յետոյ հասան էդ արագիլին վրայ եւ էնքան գլխին տուին որ սատկեցուցին ճիշդ էս տանիքին վրայ, եւ յետոյ, ամէնքը մէկանց թռան գնացին դէպի իրենց տեղերը։

«Էն օրէն ասդին այս խեղճ հայվանը մնաց որը եւ այրի եւ ամէն գարուն ետ կուգայ այս տունին վրայ, կը մնայ մի ինչ մինակ մինչեւ աշուն եւ աշնանը կը գաղթէ միւսներուն հետ միասին դէպի Պաղտատ, Պասրա։

«Շատ մեծ մեղքի մէջ մտած էր բէմուրատ հարսը. ինքն էլ վոշմնեց իր ըրածի համար, քանի քանի անգամ ուխտ դնաց վանքերը իր մեղքը քաւելու համար, բայց ի՛նչ օգուտ, եղածը եղաւ»:

Եւ Ծերուկը դլուխը օրօրցնելով մէկ սդաւոր արագիլին կը նայէր եւ մէկ իր ցոյց տուած տան դրանը:

«Պարոն Ջան, ամէնքէն հալալ, ամէնքէն սուրբ հայվանն է արագիլը», ըսաւ Ծերուկը եւ փոխեց խօսակցութեան նիւթը:

Եւ այն օրէն ի վեր ինձ համար պարզուեցաւ հայ դիւղացուն եւ արագիլին մէջ եղած բարոյական այդ մեծ կապի նշանակութիւնը: Հայ դիւղացու աչքին արագիլն է խորհրդանշանը ընտանեկան առաքինութեան եւ դէպի իր հայրենի օճախը ունեցած սիրոյ եւ հաւատարմութեանը:

Իսկ ինքը՝ հայ դիւղացին մասնաւորապէս եւ հայ ժողովուրդը ընդհանրապէս, մի՞թէ նման չեն արագիլին իրենց բնաւորութեան այդ հիմնական գծերովը:

Աչխարհիս երեսին ապրող ազգերէն ո՞ր մէկը այնքան մեծ զոհողութիւններ է ըրած իր հայրենի օճախին սիրոյն՝ դարեր շարունակ:

Եւ մեր բոյնն ալ չինուած է արագիլի բոյնին պէս ամենաբարձր տեղը, երկրագնդիս տանիքին վրայ: Զախտագնոց համեստ, ցախերով եւ չուլերով, բայց մեր բոյնն է այն, հազար անգամ քանդուած մեր թշնամիներու ձեռքով եւ հազար անգամ վերաչինուած մեր պապերու ձեռքով: Այս հազար մէկերորդը մեզ է վիճակուած վերաչինութեան պարտականութիւնը, չտապենք մեր դործին, բայց այնպէս չինենք այս անգամ, որ մեր թշնամիները չկարողանան այլեւս քանդել:

Վաշինգթօն, 1920, Ապրիլ 11

ԱՐՄԷՆ ԳԱՐՕ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՈՒ ԱԶԳ. ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՆԵՐԸ Ուաշինկթընի մէջ, 1920

ԵԹԷ ՀԱՅԵՐԸ ԶԿՌՈՒԷԻՆ

ԵԹԷ հայերը իրենց ճակատագիրը 1914–ին կապած ըլլային Թուրքեւգերման դաշին հետ, ինչպէս ըրին պուլկարները 1915–ին, ի՞նչ պիտի ըլլար դէպքերու ընթացքը Մօտաւոր Արեւելքի մէջ: Ամենէն առաջ, հայկական զարհուրելի կոտորածները տեղի չպիտի ունենային: Ընդհակառակը, Թուրքերը եւ գերմաննները ամէն կերպով պիտի ջանային սիրաշահիլ հայերը մինչեւ պատերազմին վերջը:

Միւս կողմէն, ցորչափ վրացիները եւ Թաթարները չափազանց փափաքող էին զործակցելու Թուրքերուն եւ գերմաններուն, ինչպէս լիովին ապացուցին 1918–ի դէպքերը, եԹէ հայերն ալ իրենց միացած ըլլային 1914–ին՝ կտրելով երկաԹուղիները ռուսական բանակին Թիֆլիսը, բոլոր Կովկասեան հողամասը քանի մը չաբաԹէն պիտի ելլէր ռուսներու ձեռքէն, եւ Թուրքերն ու գերմաննները Բագու հասած պիտի ըլլային նոյն տարուայ աշնան: Կովկասի հայերը, վրացիները եւ Թաթարները միացած պիտի կարենային ամենայն դիւրուԹեամբ կազմել 700,000 հոգինոց բանակ մը, որուն չնորհիւ կարող պիտի ըլլային պաշտպանել Կովկասեան լեռնաշղԹան ռուսերուն դէմ: Միւս կողմէ, ամբողջ Թրքական բանակը տրամադիր պիտի ըլլար անմիջապէս յառաջանալու դէպի Ասիոյ խորերը եւ միանալու Ասիական Ռուսիոյ 17 միլիոն խլամներուն հետ: Պարզ է, որ ոչ Պարսկաստան, ոչ ալ Աֆղանիստան չպիտի կարենային չէզոք մնալ՝ տեսնելով Թուրքերուն այս մեծ յաղողուԹիւնը:

Այդ պարագային, Ռուսիա պիտի հարկադրուէր իր զօրքին մեծագոյն մասը տեղափոխել Արեւելք եւ չպիտի կարենար պաշտպանել իր արեւմտեան սահմանները այնքան յաջողուԹեամբ, ինչպէս ըրած էր: Հետեւաբար, ամենայն հաւանականուԹեամբ ռուսական քայքայումը տեղի ունեցած պիտի ըլլար 1915–ի սաոը, երբ գերմաննները գրաւեցին Ռուսական Լեհաստանը: Միւս

կողմէ, Մեծ Բրիտանիա պիտի հարկադրուէր իր նորակազմ ցամաքային ուժերուն մեծագոյն մասը յատկացնել Հնդկաստանի պաշտպանութեան եւ չպիտի կարենար հերոսական Ֆրանսայի պաշտպանութեան համար ղրկել այնքան մեծ ոյժ մը, որքան իրապէս տրամադրեց: Դարձեալ, ամենայն հաւանականութեամբ, այդ պայմաններուն մէջ, ո՛չ Իտալիա, ո՛չ ալ Ռումանիա պիտի խղէին իրենց չէզոքութիւնը: Եւ այսպէս, պատերազմը կրնար վերջացած ըլլալ 1915–ին կամ 1916–ին Կեդրոնական Պետութեանց յաղթանակով, առնուազն ցամաքի վրայ:

1920
«Դափնեպսակ Հայ Զինուորին»
Պոլիս

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Երկու խօսք	1
Գալիֆ Սերուճդին	3
Արմէն Գարօ (Ս. Վրացեան)	5
Յ. Յ. Կոբոյեան (Եդ. Սահակեան)	32
Յառաջաբան	39
Բոշա Հարսին Գուշակութիւնը	40
Սառան եւ Մէհմէտ Ախպարը	43
Մեր Քիւրդ Քիրվաները	44
Ասլանը	49
Ինչպէս ես Հայ Մնացի	57
Սանասարեան Վարժարանը	62
Կոկոյիս Ապստամբութիւնը	66
Իմ Հօրս Բարոյական Դիմագիծը	69
Կրետացի Նաւավարը	75
Կարապետ Աղան	79
Բանկ Օթթոմանի Նախօրեակին	95
Բանկ Օթթոմանը	101
Բանկ Օթթոմանէն Ներս	118
Դէպի Արտասահման	141
Վերջին Ժպիտը	160
Կովկասը 1905 թուին	163
Գալուստն ու Փերթօն	180
Ռւստա Սարգիսը	184
Մեր վերջին տեսակցութիւնը Թալէաթ փաշայի հետ	189
Վարդենիսի Մենաւոր Արագիլը	201
Եթէ Հայերը Ձկռուէին	206

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.
FL0190265

[In.504]